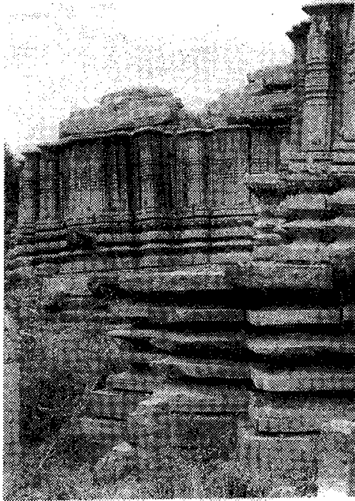
ఆరు శాఖలతో నుండి గడప లేదా భువంగమము వర్గము (Mouldings) తో కూడుకొని ఉంది. శాఖల క్రింద పూర్ణకుంభములున్నాయి. పతంగము (Lintel) విరిగిపోయింది. మంటపములోని నాలుగు మధ్యస్తంభముల నడుమ నున్న స్థలము 6" ఆరు అంగళముల ఎత్తు చదరముగా నుండగా దానిపై రెండు అంగుళముల ఎత్తుతో వలయాకార రంగశిల రమ్యంగా ఉంది. మధ్యనున్న నాలుగు స్తంభములకు (Central pillars) అనుబంధంగా నాలుగువైపుల నాలుగేసి అర్ధస్తంభములు పిట్టగోడలపై నిలుపబడినాయి. పదహారు స్తంభములపై నిలిచిన మంటపలోకప్పు మొత్తము తొమ్మిది విభాగములలోను (Nine compartments) లుపవితాన (కదలికాకరణ) రీతిలో ఉంది. ప్రతివిభాగములోను లోకప్పుపై గల చతురస్రాకారపు శిలాఫలకము లోతుగా చెక్కబడిన విరబూసిన బహుదళ పద్మము మూడు వలయములతో ఒక దానిపై నొకటి చిన్నగా నుండి మధ్యలో మొగ్గ క్రిందికి వ్రాలుచున్నట్లు చెక్కబడిన శిల్పము బోర్లించిన పెద్ద అర్ధగోళాకార గిన్నె రూపములో మలచబడుట అద్భుతము. బహుదళ పద్మమునకున్న వలయములు లోలకముల వలె వ్రేలాడుచున్న చిన్నరాతి గోళముల (dripstones) తో నీటిచుక్కల ఝూరావళి వలె అలంకరింపబడుట వలన ఈ శిల్పము యొక్క అందము అతిశయించింది.

ఉపపీఠపు వివరములు

నంది ముందున్న శిథిలశివాలయ ద్వారము

మధ్యస్తంభముల పైనున్న లోకప్పు (ceiling) అలంకార భారముతో శోభాయమానముగా ఉంది. దూలముల యొక్క మూడు తలములు (The three surfaces of the beams) అనేక శిల్పములతో నిండి ఉన్నాయి. దూలముల బయటవైపున (outer side) ప్రాకుచున్న లతావృత్తములందు అందమైన హంసల వరుస ఉంది. దూలముల లోపలి తలములందు (Inner sides) నాట్యకత్తెలు, మృదంగ, తాళ వాద్యకారులు, బాకలను ఊదువారు. (dancers,

drummers, cymbal-beaters, trumpet-bearers) ఆధ్యాత్మిక భావోద్వేగముతో అందముగా మలచబడినారు. దూలముల క్రింది తలములందు (Bottom faces of beams) మూడు వలయములతో చెక్కబడిన బహుదళ పద్మము యొక్క మొగ్గ క్రింది వైపు వ్రేలాడుచున్నది. త్రికోణ ఫలకముల క్రింది తలములు (The under faces of the triangular slabs of the ceiling) విశాల పత్రములతో, లోలకముల లాంటి చిన్న రాతిగోళములతో (drip stones) అలంకరింపబడినాయి. ఈ ఫలకముల ప్రక్కలందు చతుర్దళ పద్మములను చూడవచ్చు. హంస, లతా పద్మముల వరుసలు ఈ త్రికూటాలయపు అనేక భాగములందు అగబడుతాయి. మహోన్నతమైన శిల్పకళారీతులను చాటు ఈ అందమైన దేవాలయము పెక్కు అలంకార శిల్పములతో శోభిల్లుచున్నది. అమితమైన ప్రశస్తపు చెక్కడములతో గూడిన ఈ దేవాలయపు లోకప్పు (ceiling) హనుమకొండ, పాలంపేట, నాగులపాడు మున్నగు దేవాలయములలోని లోకప్పును బోలిఉంది. నగునూరులో శిథిలావస్థయందున్న ఈ త్రికూటాలయము కాకతీయ శిల్పకళా వైభవమును వేనోళ్లచాటుతుంది.

ముఖమంటపమునకు మూడు వైపుల నున్న గర్భగృహములు 9'-6" చతురస్రాకారములో ఒకే రీతిలో ఉన్నాయి. వాటి ముందున్న అంతరాళముల కొలతలు 9'-9" x 9'-4". అంతరాళముల, గర్భగృహముల ద్వారముల నిర్మాణము ఒకే రీతిలో ఉంది. ద్వారపు త్రిశాఖల మధ్య భాగము కుడ్యస్తంభము. ఈ శాఖలందు గజ, సింహ శిల్పపు వరుసలున్నాయి. శాఖల క్రింది భాగమున నున్న శైవద్వారపాలకుల కిరువైపుల అందమైన చామరధారిణులు ఉన్నారు. అన్నిద్వారముల పతంగములపై 2'-3" వెడల్పుతో బయటకు పొడుచుకొని వచ్చిన చూరు అర్ధచంద్రాకారపు శిలలతో, వ్రేలాడుచున్న నీటి చుక్కల ఝూరావళి వలె అందంగా అలంకరింపబడింది. గర్భగృహద్వారపు తోరణములు శిఖర అంతస్తులతో అలంకరింపబడగా అంతరాళ ద్వారపు తోరణములు కూర్చొనియున్న పరమశివుని శిల్పములతో అలంకరింపబడినాయి. ఈ శివునికి ఇరువైపుల మృదంగ వాద్యకారుల, హస్తములందు కలశములు గల స్త్రీ రూపములు అందంగా మలచబడినాయి. శివుని పైహస్తములందు డమరుకము, త్రిశూలములుండగా, క్రింది వామహస్తము ముడుచుకొనిన కాలుపై నిలిపి దక్షిణ హస్తము అభయముద్రలోనూ ఉన్నాయి.

ప్రతి గర్భగృహము నందు ఎత్తైన వేదికపై లింగము ప్రతిష్ఠింపబడిఉంది. ఈ వేదిక వర్గము (Pedestal) అనేక మలుపుల (Mouldings) తో కూడుకొనిఉంది. పానవట్టముతో గూడిన వేదిక, దాని పైనున్న లింగము మొత్తము నల్లసరపురాయి (Black Basalt) తో మలచబడింది. పానవట్టము పై నున్న లింగము ఎత్తు ఒకటిన్నర అడుగులు మరియు దాని చుట్టుకొలత నాలుగు అడుగుల నాలుగు అంగుళాలు. లింగము ఉపరితలము సమతలముగా నుండి అంచులు శిరోవర్తనము (Flat topped with its edge bevelled) లో ఉన్నాయి. అంతరాళద్వారముల కిరువైపుల జాలి కిటికీలు అలంకార ప్రాయంగా ఉన్నాయి. ఎందుకనగా రంధ్రముల వెనుకభాగము

సమతల శిలాఫలకముతో మూసి వేయబడింది. (The rears of the lattice windows are closed). ద్వారపు శాఖలు మరియు జాలి కిటికీల క్రింది భాగమున నున్న శిలా ఫలకములలో సుందరమైన భామామణులు పైకెత్తిన తమ చేతులలో వింజామరలను (Fly-whisks) పట్టుకొని ద్విభంగములో నిలబడి ఉన్నారు. ఈ చామరధారిణుల అంగసౌష్ఠవము, వయ్యారము, వంపుసొంపులు తన్మయత్వము కలిగిస్తాయి. వీరి కేశాలంకరణ ఒక ప్రక్కకు ధమ్మిల్ల రూపములో (Their hair arranged in the shape of a bun) ముడువబడిన శిఖగా నుండి చూపరుల దృష్టి నాకర్షిస్తుంది. చేతులందు పూర్ణకలశములతో నున్న స్త్రీ రూపములు, చంకలో శిశువు నెత్తుకొనిన మాతృమూర్తి చూడముచ్చటగా ఉన్నాయి. అందమైన ఈ మగువలందరు గ్రైవేయకములు, హారములు, మోచేతి ముంజేతి కడియములు, కాళ్లకు చీలమండల వద్ద కడియముల జత (anklets in pairs) పాదములకు నూపురములు ధరించి ఆభరణ భారముతో రమణీయంగా మలచబడినారు. ఈ త్రికూటాలయ ద్వారములు కాకతీయుల కళాకౌశలము మరియు శిల్ప ఔన్నత్యమునకు మచ్చుతునుకలుగా నిలిచియున్నవనుటలో అతిశయోక్తి లేదు. ఏ క్షణములోనైనా కుప్పకూలుటకు సిద్ధముగా నున్న ఈ త్రికూటాలయములోని బృహత్ లింగములు నేటికీ స్థానికుల పూజలందుకొనుట చోద్యంగా ఉంది. పరిశోధనకై వెళ్లిన సందర్శకులు కూలుచున్న ఈ ఆలయము లోనికి ప్రవేశించుటకు భయభ్రాంతులగుదురు. ప్రభుత్వము ఇచటి దేవాలయముల జీర్ణోద్ధరణకై ప్రయత్నించుచున్నదని తెలియుట ముదావహము.

2. శివాలయము

ప్రధాన త్రికూటాలయమునకు ఉత్తరమున కొన్ని అడుగుల దూరములోనున్న శివాలయము తూర్పుముఖమును కలిగి ఉంది. గర్భగృహము, అంతరాళము, ముఖమంటపము దీని ప్రధానాంగములు. ప్రస్తుతము నిలిచి యున్న మంటపము 25' అడుగుల చతురస్రము. దీని చుట్టున్న పిట్టగోడ బయట భాగము గజ, పద్మ శిల్పముల వరుసతో అలంకరింపబడింది. మంటపమునకు తూర్పు, ఉత్తర, దక్షిణ దిశల నుండి ప్రవేశములుండగా పడమట గర్భగృహముంది. ఈ మంటప లోకప్పు లుపవితాన రీతిలో నుండి అన్ని విభాగములందు చదరపు ఫలకము పై విరబూసిన సమతల పద్మము మూడు వలయములలో నుండి దాని మొగ్గ క్రింది ముఖమును కలిగిఉంది. (Flat Multi-petalled lotus carved in three concentric circles with a lotus bud hanging from the centre) ఈ బహుదళ పద్మ శిల్పములు హనుమకొండ, పాలంపేట దేవాలయములలోని పద్మములను బోలిఉన్నాయి. అంతరాళద్వారము ప్రక్కనున్న కుడ్యస్తంభము పై ఆసక్తికరమైన పంచతంత్రములోని తాబేలు గాథ అందంగా చెక్కబడింది. ఇలాంటి శిల్పమే ఒకటి అలంపురములోని విశ్వబ్రహ్మదేవాలయ ఉత్తరపు గోడ యందున్న కుడ్య స్తంభముపై దర్శనమిస్తుంది[121]. అంతరాళము యొక్క కప్పు కూలిపోయింది. గర్భగృహపు గోడలు కుప్పకూలి ఉన్నాయి. గర్భగృహద్వారము క్రింది భాగమున నున్న శైవద్వారపాలకుల

ఫలకములను బట్టి ఇది శివాలయమని తెలుస్తుంది.

3. శివాలయమునకు సమీపమున నున్న వేరొక శిథిలాలయము

పైన పేర్కొనిన శివాలయమునకు ఉత్తరమున ప్రక్కనే వేరొక శిథిలమైన ఆలయపు అవశేషాలున్నాయి. ఈ శిథిలాలయము గూడా తూర్పు ముఖముగానే ఉంది. ఒక సుందరమైన ద్వారము, దాని ముందు రెండు స్తంభములపై నిలుపబడిన ప్రవేశమంటపము (porch) మాత్రమే ప్రస్తుతము నిలిచియున్న దేవాలయ భాగము. ప్రవేశ మంటప రెండు స్తంభములు, మంటపలోకప్పు మరియు ద్వారము, అలంకారములోను, నిర్మాణములోను ప్రధాన త్రికూటాలయములో నున్న వాటిని పోలియుండుట గమనార్హము. ఈ ఆలయ ప్రాంగణములో కాకతీయుల కాలపు నంది విగ్రహము పడి ఉంది.

నంది

కాకతీయుల కాలపు నందుల వలె నిగనిగలాడే నునుపు (well polished) తో మెరియుచున్నది. దీనిపై నున్న ఆభరణభారము కాకతీయ శిల్పుల ఉలి కౌశలమును ప్రదర్శిస్తుంది. నంది యొక్క ముందు వెనుకభాగములు మువ్వలపట్టా, గజ్జెల పట్టా, గంటల హారములతో బహురమ్యముగా మలచబడినాయి. కంఠ హారములున్న ఈ నందిముట్టె (Snout) విద్రోహుల విధ్వంసమునకు గురి అయింది.

4. వైష్ణవాలయ మంటపము

ప్రధాన త్రికూటాలయమునకు కొద్ది దూరంలోనే ఈశాన్యము నందుండిన దేవాలయము నేడు లేదు. కాని నాలుగు మధ్య స్తంభములతో (Central Pillars) గూడిన పదహారు స్తంభముల మంటపము మాత్రము నిలిచి ఉంది. ఇచట నిలిచియున్న ఎత్తైన గరుడ స్తంభములను బట్టి ఇది శిథిలమైన వైష్ణవాలయ మంటపమని చెప్పవచ్చు. కరీంనగర్ కలెక్టర్ నివాస గృహపు ఆవరణలో నిలుపబడిన క్రీ.శ. 1171 వెల్లకి గంగాధరుని నగునూరు శాసనములో అతడు చతుర్వింశతి విష్ణురూపములు (Twenty four forms of vishnu) ప్రతిష్ఠించినట్లు పేర్కొనబడింది[122]. అట్లు ప్రతిష్ఠింప బడిన విష్ణురూపములు నేడు లేవు. కాని ప్రతిష్ఠింపబడిన స్థలము ఈ శిథిల దేవాలయమే కావచ్చు. సమోన్నతముగా ఇచట నిలిచియున్న రెండు గరుడ స్తంభములే దీనికి తార్కాణము. చతుర్వింశతి విష్ణు రూపములను ప్రతిష్ఠించుట అరుదైన ఆసక్తికరమైన విషయము. ప్రస్తుతము అవికానరావు. ఈ చతుర్వింశతి విష్ణురూపములు విశాఖపట్నం జిల్లాలోని సింహాచల దేవాలయపు జగమోహన మంటపమందు దర్శనమిస్తాయి[123].

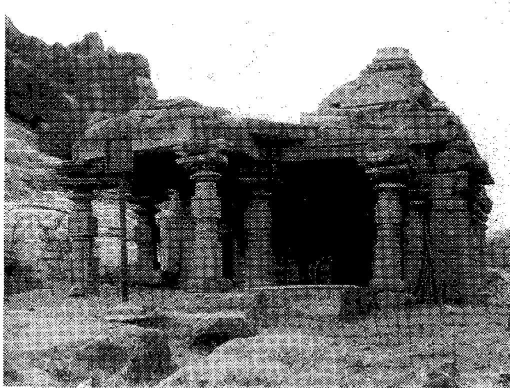
గరుడస్తంభము

పై వైష్ణవాలయ మంటపము ముందు దాదాపు 40 అడుగుల ఎత్తున్న స్తంభముపై

గల చిన్న మంటపములో (Miniature mantapa) రెండు వైపుల తలలు చెక్కబడిన చిన్న గరుడ విగ్రహముంది. మానవాకృతిలో నున్న గరుడ విగ్రహమునకు రెక్కలు, పక్షిముక్కు అందమును చేకూర్చుచున్నవి. అంజలిముద్రలో నున్న గరుడశిల్పతలలు ఒకటి ఉత్తరము వైపు రెండవది దక్షిణము వైపు చూచుచున్నాయి. ఆగమశాస్త్రములలో తెలుపబడినట్లుగా గరుడుని ఒకే శిల్పమందున్న రెండు తలలు అభిముఖ దిశలను చూచుచున్నాయి. (Double sided garuda facing opposite directions)

రెండవ గరుడ స్తంభము

మొదటి దాని వలెనే అంతే ఎత్తుతో వేరొక గరుడస్తంభము కొంతదూరంలో నిలిచి ఉంది. కాని గరుడుని రెండు తలలు తూర్పు పడమటి దిశలను చూచుచున్నాయి.

గుట్ట ప్రక్క శివాలయము

దాని శిఖరము

5. గుట్ట ప్రక్కనున్న దేవాలయము

నగునూరులో నున్న గుట్ట ప్రక్కన ఒక దిబ్బపై తూర్పుముఖమును కలిగిన దేవాలయముంది. గర్భగృహము, అంతరాళము, ముఖమంటపము దీని ప్రధానాంగములు. ఈ శివాలయపు గోడలు చదును చేయబడిన పెద్దపెద్ద పొడుగాటి శిలల (Large blocks of stone) తో కట్టబడినాయి. గర్భగృహపు గోడల బయటభాగము అన్ని వైపుల వివిధ పరిమాణములలో గల కంపముల (Fillets) చే చుట్టబడి ఉంది. గర్భగృహమునకు దక్షిణమున ఒక చిన్నగుడి (Minor shrine) ఉంది. మంటప ఈశాన్యభాగము కూలిపోయింది. మంటపములోని స్తంభములు, గర్భగృహ మరియు అంతరాళద్వారములు ప్రధాన త్రికూటాలయములోని వాటిని పోలిఉన్నాయి. కాదంబుల దేవాలయ శిఖరములను బోలిన శిఖరములుండుట ఈ దేవాలయ ప్రత్యేకత. పిరమిడ్ ఆకారములో నున్న ఈ దేవాలయ శిఖరపు వరుసలు పైకి పోను పోను పరిమాణములో తగ్గుచూ చదునైన ఉపరితలము గల చతురస్రాకారపు ఫలకముతో కప్పబడినాయి. వరుసల మధ్య

లోతుస్థలము అమర్చబడింది. (The spire consists of diminishing tiers with recesses to form the pyramidal shape) శిఖరములోని ప్రతి వరుస అర్ధచంద్రాకారపు శిలలతో అలంకరింపబడింది. శిఖరము ముందు చిన్న శుకనాసముంది. ఈ దేవాలయ శిఖరము బెజ్జంకి నరసింహాలయ శిఖరమును మరియు పాలంపేటలోని ప్రధానాలయమునకు ఒకటిన్నర ఫర్లాంగుల దూరంలో నున్న చిన్న ఆలయముపై నున్న శిఖరమును బోలి ఉంది.

6. రామలింగాలగుడి

నగునూరుకు దక్షిణమున కొద్ది దూరంలో ప్రవహించు వాగు ఒడ్డున నున్న శిథిలమైన శివాలయమే రామలింగాల గుడి. కాకతి రుద్రదేవుని కాలపు ఇచటి అముద్రిత శాసనములో మాలాకారులకు భూదానము లొసంగినట్లు తెలుపబడింది. ఇచటి పెద్ద గణపతి విగ్రహము ప్రస్తుతము కరీంనగర్ మ్యూజియంగేటు కెదురుగా ముందు ఆవరణలో నిలుపబడింది.

గణపతి

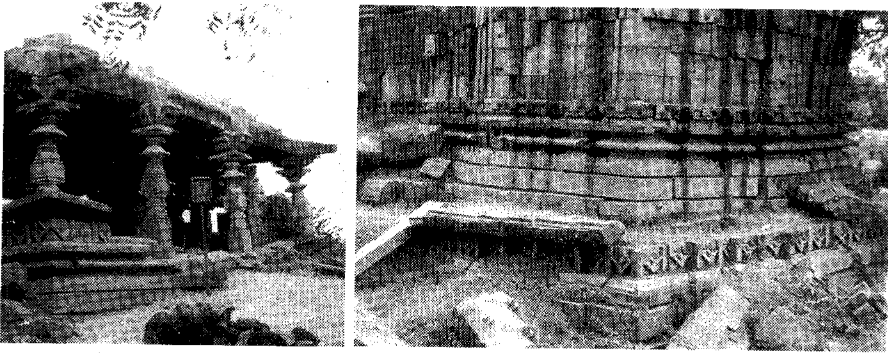
మకుటము లేని ఏనుగుతలను కలిగిన ద్విహస్తముల గణపతి నగునూరు నుండి కరీంనగర్ మ్యూజియంనకు తరలింపబడింది. మ్యూజియం గేటులోనికి ప్రవేశించగానే ముందుగా ఈ గణపతి శిల్పమే కనబడుతుంది. కూర్చొని ఉన్న ఈ గణపతి విగ్రహము 4' ఎత్తు ఉంది. వామహస్తములో దంతముండగా దక్షిణ హస్తములో నున్న మోదకములపై తొండపుకొన ఆని ఉంది. గణపతి ఫాలభాగము హారములతో అలంకరింపబడింది. చాళుక్యుల కళారీతిలో ఉన్న యజ్ఞోపవీతము, మోచేతి ముంజేతి, కాలికడియములు ధరించి ఉన్నాడు. సహజమైన ఏనుగు తలతో మకుటములేకుండా ద్విహస్తములతో నున్న ఈ గణపతి పూర్ణప్రతిమ చాళుక్యుల తొలి కాలపు గణపతిరూపములను పోలి ఉంది. ఇదే రూపములో, ఇంతే పరిమాణములో నున్న గణపతి విగ్రహము నల్గొండ జిల్లాలోని కొలనుపాక మ్యూజియంలో చూడవచ్చు [124].

7. గ్రామము మధ్యలో నున్న దేవాలయము

గర్భగృహము, అంతరాళము, ముఖమంటపములతో తూర్పు ముఖమును కలిగియున్న ఈ శివాలయము శిథిలావస్థలో ఉంది. ఎత్తు తక్కువ నున్న ద్వారము గుండా ఎత్తు తక్కువ ఉన్న మంటపమును ప్రవేశింపవచ్చు. ద్వారపు లలాటమున గజలక్ష్మి, శాఖల క్రింది భాగమున శైవ ద్వారపాలకులకు ఇరువైపుల చామరధారిణులున్నారు. ఎత్తులేని ద్వారము, ఎత్తులేని మంటపము, మోటుగా నున్న స్తంభములు చూపరుల దృష్టికి ఇది కాకతీయుల కంటే పూర్వకాలమునకు చెందిన పదవ, పదకొండవ శతాబ్దపు దేవాలయమని విదితమవుతుంది. ఇచటి మహిషాసురమర్దని విగ్రహము వేరొకచోటికి తరలింపబడిందని స్థానికుల కథనము.

8. P.W.D. రహదారి ప్రక్క దేవాలయము

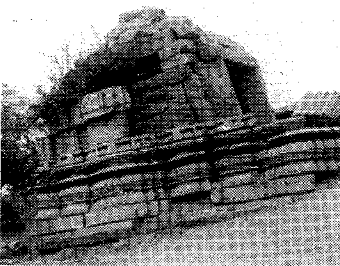
కరీంనగర్ నుండి లక్షెటిపేటకు పోవు ప్రభుత్వ రహదారికి కుడి ప్రక్కన శిథిలావస్థలో నున్న త్రికూటాలయము దక్షిణ ముఖమును కలిగి ఉంది. ఇది నగునూరు గ్రామమునకు 1 కి.మీ. దూరములో ఉంది. ఈ త్రికూటాలయ ఉపపీఠము యొక్క వర్గము (Mouldings) లేదా మలుపులు భూమిలో మునిగిపోయి నేడు కానరావు. ప్రస్తుతము ఉపపీఠమునకగబడు పట్టిక అనేక విభాగములుగా విభజింపబడి వాటిలో చతుర్దళపద్మ శిల్పములు నింపబడినాయి. అధిష్ఠానముపై హంసలు, వృషభములు, గజములు పద్మములు చెక్కబడినాయి. గోడలు గ్రామములోని ప్రధాన త్రికూటాలయపు గోడలకు కొంత భిన్నమైన రీతిలో ఉన్నాయి. గర్భగృహములు శిథిలమై ఉంటాయి.

త్రికూటాలయము నిర్మాణ వివరములు

9. బస్‌స్టాప్ దగ్గర నున్న చిన్న దేవాలయము

పై నున్న త్రికూటాలయమునకు ఉత్తరమున గర్భగృహము, దానిముందు ప్రవేశమంటపము (Porch) గల ఈ చిన్నదేవాలయము తూర్పు ముఖమును కలిగి ఉంది. ఈ దేవాలయ అధిష్ఠాన వర్గము (Mouldings) మలుపులతో శోభాయమానంగా ఉంది. గోడలు పెద్ద చిన్న కుడ్యస్తంభములతో (with broad and narrow pilasters) అలంకరింపబడినాయి. శిథిలావస్థలో నున్న ఈ దేవాలయపు వివరములు వర్ణింపబడుటకు అవకాశము లేదు.

బస్‌స్టాప్ దగ్గర గుడి

గణపతి

నగునూరు గ్రామములో మరియు దాని చుట్టూ పరిసరములందు అనేక చోట్ల నున్న శిథిలమైన దేవాలయములను బట్టి తొలి మధ్యయుగము (Early Medieval period) లో ఇది గొప్పరాజధాని నగరముగా విరాజిల్లెనని ద్యోతకమవుతుంది. నాలుగు నూర్ల (Four hundred) గుడులుండుట వలన ఇది నగునూరుగా పిలువబడుచున్నది యనువాదన సత్యదూరము. ఎందుకనగా ఇచటి శాసనములలో ఈ గ్రామనామము నగరూరు (Nagaruru) అని స్పష్టంగా పేర్కొనబడింది. ఆనాటి నగరూరు కాలక్రమేణ నగునూరుగా మారింది.

విడిప్రతిమా శిల్పములు (Loose sculptures)

నగునూరు గ్రామము మధ్యలో నున్న ఒక గదిలోనికి ఇచటి విగ్రహములన్నియు చేర్చబడినాయి. ఈ గదికి ఇనుప సలాకలతో గూడిన కట్టె ద్వారముంది. ప్రస్తుతము ఈ గది గూడా పూజాస్థలముగా రూపొందింది.

1. విష్ణువు :- చతుర్బాహువులతో నున్న విష్ణువు సమభంగములో నిలబడిఉన్నాడు. అతని పైదక్షిణ హస్తములో శంఖము వామహస్తములో చక్రము ఉండగా క్రింది రెండు చేతులు విరిగిఉన్నాయి. అతని వెనుక మకరతోరణము, క్రింది భాగమున ఇరువైపుల చామరధారిణులున్నారు. అతని కుడివైపున అంజలి ముద్రలో నున్న గరుడ శిల్పము అందంగా ఉంది.

2. ఉమామహేశ్వర విగ్రహము

కూర్చొనియున్న శివుని క్రింది భాగమున నంది ఉంది. మలచి ఉన్న ఎడమకాలిపై ఉమ కూర్చొనిఉంది. కుడికాలు చాచుకొని క్రిందికి మోపబడింది. చతుర్భుజముల శివుని పైకుడిచేతిలో త్రిశూలము, ఎడమచేతిలో డమరుకము, అతని క్రింది దక్షిణ హస్తము అభయముద్రలో నుండగా వామహస్తము దేవి నడుముచుట్టూ చాచి ఉంది. అలాగే పార్వతి దక్షిణ హస్తము శివుని నడుము చుట్టూ చాచి యుండగా వామహస్తములో కలశము లేదా ఫలముంది. శివుడు జటామకుటము, హారములు, యజ్ఞోపవీతము తదితర ఆభరణములు ధరించాడు. శివుని కుడివైపున గణపతి దర్శనమిస్తాడు. ఇలాంటి ఆలింగనమూర్తి విగ్రహమొకటి ధర్మపురి శివాలయములో చూడవచ్చు.

3. నాగిని :- ఊర్ధ్వభాగము మానవాకృతిలోను అధోభాగము సర్పరూపములో నుండి కుడిచేతిలో ఖడ్గము, ఎడమచేతిలో డాలు ధరించి ఉంది. ఆమె తలపై మూడు పడగల గొడుగు అలంకరింపబడింది.

4. దేవి

చతుర్భుజముల దేవి పైహస్తములందు త్రిశూలము, డమరుకము, క్రింది హస్తములందు ఖడ్గము, గిన్నె (Bowl) ఉన్నాయి.

5. గణపతి :- కుడిచేతిలో దంతము, ఎడమచేతిలో గల మోదకముల పై తొండము మోపిన ఈ గణపతి విగ్రహము చిన్నగా ఉంది.

6. మహిషాసురమర్ధని

ఎనిమిది భుజములతో నున్న ఈ దేవి కుడికాలు నేలపై నుండగా ఎడమకాలును మహిషుని మెడపై నిలిపింది. మహిషుని కంఠభాగము నుండి అసురరూపము ఆవిర్భవించుచున్నది. ఆమె క్రింది కుడిచేతిలో నున్న శూలమును అసురుని దేహములోనికి గ్రుచ్చుచున్నది. ఆమె ఎడమవైపున్న రెండు చేతులలో ఖేటకము, విల్లు ఉన్నాయి. ఆమె క్రింది చేతితో అసురుని మెడను వంచుచున్నది. అసురుని హస్తములందు డాలు, ఖడ్గము ఉన్నాయి. అర్ధోరుకము ధరించిన దేవి మకుటము, హారములు, కేయూరములు, వలయములు మున్నగు ఆభరణములతో అలంకరింపబడింది.

7. భైరవుడు

గ్రామములో గుట్ట ప్రక్కనున్న శివాలయము ముందట గల ఒక పెద్ద గుండ్రాయి (A big boulder) పై చెక్కబడిన చతుర్భుజముల భైరవుడు నిలబడిఉన్నాడు. ఇది చాలా అఱిగియుండుట వలన పైఎడమచేతిలో త్రిశూలము క్రింది ఎడమ చేతిలో కపాలము మాత్రము కనిపించుచున్నాయి. అతనికి ఎడమవైపున నున్న శునకము పైకి ఎగురుచున్నది. ఇలాంటి రూపమే ఇంకొకటి ఇదే గుండ్రాయిపై వెనుక వైపున ఉంది.

8. మహిషాసురమర్ధని :- గ్రామమునకు మరియు బస్‌స్టాండ్‌కు మధ్యగల ఒక గుండ్రాయిపై చెక్కబడిన చతుర్భుజముల దేవి ఎడమకాలును నేలపై నిలిపి కుడికాలును మహిషరూపముననున్న అసురునిపై మోపింది.

9. సూర్యుడు :- ఇదే గుండ్రాయిపై సమభంగములో నిలబడియున్న సూర్యుడు పైకెత్తిన రెండు చేతులలో పద్మములు పట్టుకొని ఉన్నాడు.

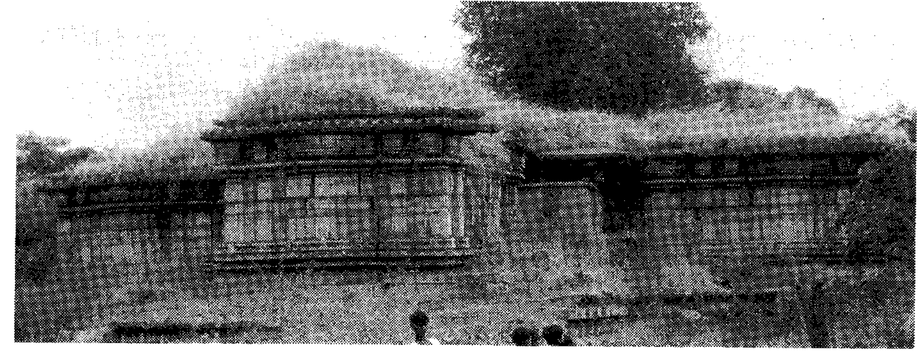
10. గణపతి :- ఇదే గుండ్రాయిపై మకుటము లేని ఏనుగుతల గల ద్విహస్తముల గణపతి దివ్యంగా మలచబడినాడు. అతని తొండము కుడి వైపునకు తిరిగి ఉంది.

11. నాగిని :- బాగా అఱిగిపోయిన ఈ ప్రతిమ ఏడు పడగల ఛత్రముతో సగము సర్పరూపములో, సగము స్త్రీ రూపములో ఉంది. ప్రస్తుతమిది కరీంనగరము మ్యూజియంలో నిలుపబడిఉంది. ఇలాంటి నాగిని రూపములు అలంపురము, కొలనుపాక, బోధన్ మున్నగు ప్రదేశాల్లో చూడవచ్చు.

12. మహిషాసురమర్ధని :- ప్రస్తుతమీ విగ్రహము కరీంనగరము మ్యూజియంలో ఉంది. ఆమె కుడికాలును మహిష రూపములో నున్న అసురుని తలపై మోపి ఆమె ఎడమచేతితో తోకను ముడుచుచున్నది. ఆమె చతుర్భుజములు ఛేదింపబడినాయి. దేవి తల విరిగిపోయింది.

22. కొత్తపెల్లి

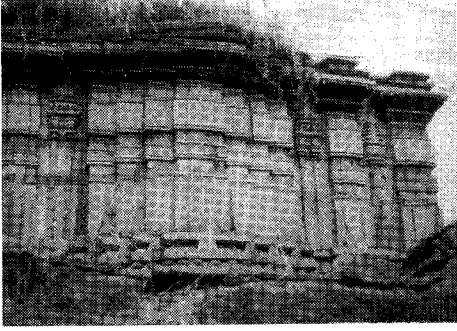
కరీంనగర్‌కు ఉత్తరమున 5 కి.మీ. దూరంలో జగిత్యాలకు పోవు ప్రభుత్వ రహదారిపై నున్న గ్రామమే కొత్తపెల్లి. కాకతీయుల కాలపు త్రికూటాలయము గ్రామము నందు శిథిలావస్థలో ఉంది. ఈ దేవాలయము ఇచటికి సమీపమున నున్న నగునూరులోని ప్రధాన త్రికూటాలయమును బోలి ఉంది. కొత్తపెల్లి చెఱువునకు కొంత దూరములో నున్న ఈ త్రికూటాలయము దక్షిణ ముఖమును కలిగి ఉంది. ఈ దేవాలయపు చతురస్రాకార మంటపమునకు తూర్పు, పడమర, ఉత్తర దిశల యందు గర్భగృహములుండగా దక్షిణమున ప్రవేశమంటపముంది.

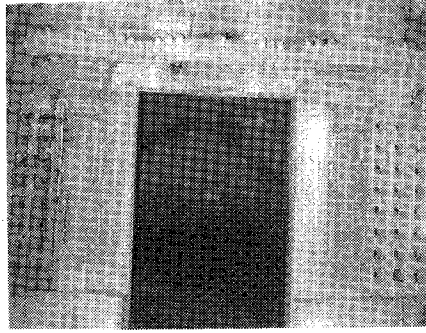
త్రికూటాలయము

ఈ త్రికూటాలయము నక్షత్రాకారపు ఉపపీఠముపై నిలిచి ఉంది. ఈ ఉపపీఠపు వర్గము (Mouldings) చూడముచ్చటగా ఉంది. వివిధ పరిమాణములలో నున్న పట్టికలు (pattikas of various sizes and padma are arranged alternate with recesses) మరియు పద్మము లోతు ఉబ్బులతో మరల మరల అమర్చిన విధానము ఆకర్షణీయంగా ఉంది. ఈ ఉపపీఠము అనేక చోట్ల శిథిలమై ఉంది. ఈ ఉపపీఠము చుట్టూ ఉన్న పట్టిక (Band) చతుర్దళ పద్మశిల్పములతో అలంకరింపబడింది. ఇలాంటి అలంకారము నగునూరు గ్రామము బయట ప్రభుత్వ రహదారి ప్రక్కనున్న శిథిల త్రికూటాలయపు ఉపపీఠము నందు చూడవచ్చు. కొత్తపెల్లి ఉపపీఠము 6'-6" ఎత్తుండి దాని ఉపరితలమున 10'-6"వెడల్పుతో దేవాలయము చుట్టూ తిరుగుటకు ఉపయోగపడు ప్రదక్షిణాపథముంది. ఈ ఉపపీఠముపై నున్న ఎత్తైన అధిష్ఠానము గూడా అనేక మలుపులతో (Mouldings) శోభాయమానంగా ఉంది. అధిష్ఠానము పైనున్న గోడలు పెద్ద చిన్న కుడ్యస్తంభములతో (with Broad and narrow pilasters) లోతు ఉబ్బులతో (with projections and recesses) శోభిల్లుచున్నాయి. శిఖరాన్ని మోస్తున్న సన్నని కుడ్యస్తంభములు వంపులలో నింపబడినాయి. (The shallow recesses are filled with narrow pilasters surmounted by turrets). మూడు గర్భగృహములపై నున్న శిఖరములు పడిపోయినాయి. పై కప్పుపై గల

ఇటుక కుప్పలపైన గడ్డి పెరిగింది. ఈ ఇటుక ముక్కలు పడిపోయిన శిఖరములపై ఉంటాయి. దక్షిణముననున్న సోపానముల ద్వారా ముఖ మంటపమును ప్రవేశించవచ్చు. ఈ మంటపము మధ్యనున్న నాలుగుస్తంభముల నడమ గల స్థలము కొంత ఎత్తుగా ఉంది. మంటపము చుట్టుగల పిట్టగోడ (Parapet wall) పై పాలంపేటలో వలె చిన్నగుడులు (Miniature shrines) న్నాయి. ప్రవేశపు సోపానముల కిరువైపుల దేవాలయము ముందు ఇలాంటి చిన్నగుడులు నిలుపు సంప్రదాయము హోయసల దేవాలయము లందు చూడవచ్చు. మైసూరుకు సమీపమున గల సోమనాథపురంలోని సుప్రసిద్ధ చెన్న కేశవాలయము ముందు, మెట్లకు ఇరువైపుల ఇలాంటి చిన్న గుడులను చూడవచ్చు.

గోడల వివరములు

త్రికూటాలయ ద్వారము

కొత్తపెల్లి దేవాలయ ముఖమంటపములోని తొమ్మిది విభాగము లందు గల లోకప్పు లుపవితాన రీతిలో ఉంది. ఈ లోకప్పు నందు త్రికోణాకారపు పట్టముల అమరిక వాటిపైన చదర పట్టములు నిలుపు పద్ధతి రమ్యంగా ఉంది. గర్భగృహముల మరియు అంతరాళముల ద్వారము లందు కాకతీయ శిల్పుల కళాకౌశలము చూడవచ్చు. ఈ ద్వారముల పతంగములపై నున్న తోరణములు (Architraves lying over the lintels of the doorways) నర్తకీమణులతో, అంతస్తుల శిఖరములతో (turrets) అలంకరింపబడినాయి. మూడు అంతరాళముల ద్వారములకు ఇరువైపుల నిలుపబడిన జాలి కిటికీలు (Perforated sereen windows) మరింత శోభను చేకూర్చినాయి. కొత్తపెల్లిలో ఎలాంటి శాసనము లభ్యము కాలేదు.

23. సుందిల్ల

గోదావరి తీరమున నున్న సుందిల్ల కుగ్రామమును గోదావరిఖని నుండి చేరవచ్చు. ఇచటనున్న నరసింహదేవాలయమునకు సమీపమున గల పొలములలో కాకతి మహాదేవచక్రవర్తి కాలపు శిలాస్తంభ శాసనముంది. శక సంవత్సరము పింగళ చైత్ర శుద్ధ అష్టమి శుక్రవారము సరియగు తేది క్రీ.శ. 1197 మార్చి 28 రోజున వేయబడిన దానశాసనమిది. మూడు ప్రక్కలందు

చెక్కబడిన ఈ శాసనము చాలా అఱిగిపోయింది. దాదాపు అన్ని పంక్తులలోను తొలి అక్షరములు అఱిగిపోవుట వలన విషయము స్పష్టముగా తెలియుట లేదు. ఇందులో మడపల్లి గ్రామప్రసక్తి ఉంది.

నరసింహ దేవాలయము

ఇది పురాతన నరసింహ దేవాలయము. ఈ ఆలయములోని ద్వారములు ఎత్తు తక్కువగా ఉన్నాయి. పతంగములపై ముందుకు పొడుచుకొని వచ్చిన చూరు (Projecting cornice over the lintel of the door way) అందంగా ఉంది. ఈ దేవాలయ మంటపము కాకతీయుల కాలానికి చెందింది. నరసింహ దేవాలయము ఈ మంటపమునకు పడమటి దిశలో ఉంది. తొలిదశలో నిర్మింపబడిన ఆలయమునకు ఈ మంటపము తరువాత కాలంలో కలుపబడింది. మంటపమునకు ఉత్తరమున రెండు గర్భగృహములు, వాటి ముందు అంతరాళములు ఉన్నాయి. ఈ గుడుల ద్వారములు మంటప స్తంభములు, మంటప లోకప్పు మున్నగునవి కాకతీయుల కాలపు కళారీతులలో ఉన్నాయి. మంటపము యొక్క మధ్యభాగమున నున్న లోకప్పు అర్ధగోళాకారపు పెద్ద గిన్నెను బోర్లించిన రీతిలో (dome shaped lotus) నుండి ఒకదానిపై నొకటి చెక్కిన వలయములతో (upward circular rings) బహుదళ పద్మాకారములో శోభిల్లుచున్నది. ఇలాంటి లోకప్పు అమరిక చంద్రవెల్లి, మంథని దేవాలయములందును చూడవచ్చు.

శివాలయము

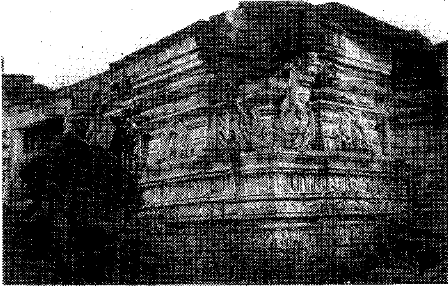

నరసింహ దేవాలయమునకు కొంతదూరంలో ఒక చిన్న శివాలయముంది. ఇది శిథిలావస్థలో ఉంది. దేవాలయ గర్భగృహము, అంతరాళము నిలచి ఉన్నాయి. వీటి ద్వారములు త్రిశాఖలతో నుండి వాటి క్రింద పూర్ణ కుంభములు అందంగా చెక్కబడినాయి. ద్వారముల పతంగములపై బయటకు విస్తరించి యున్న చూరు (Projecting cornice) ద్వారముల శోభను ఇనుమడింపజేస్తుంది.

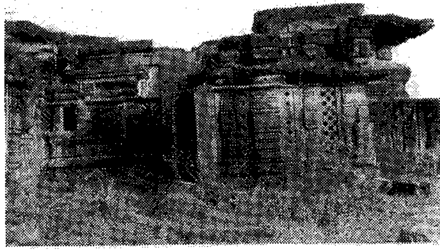
కమాన్‌పూర్ మండలములో నున్న ఈ గ్రామము గోదావరిఖనికి 5 కి.మీ. దూరంలో ఉంది. ఆనాటి చుండి గ్రామమే క్రమముగా చుండిల్, సుందిల్లగా మారిందని స్థానికుల కథనము. కాని చారిత్రకాధారము లేదు. ఇచట నున్న కాకతీయుల కాలపు శాసనములో ఈ గ్రామనామము కనిపించదు.

24. గోదావరిఖని

గోదావరి నది ఒడ్డున నూతనంగా రూపొందిన పట్టణమే గోదావరిఖని. ఈ ప్రాంతము బొగ్గు గనులకు ప్రసిద్ధము. ఇచట ఒక ఎరువుల కార్మాగారముంది. 20వ శతాబ్దపు ద్వితీయార్థములో పది, పన్నెండు కుగ్రామముల స్థానములో వెలసిన పారిశ్రామిక పట్టణమే గోదావరిఖని. జనగామ, అల్లూరు, అందుగులపల్లి, మల్కాపూర్, సుందిల్ల, జల్లారం, చందనాపూర్, వీర్లపల్లె, వెంకటరావుపల్లె, వకీలుపల్లె మున్నగు గ్రామములు కలిసి బొగ్గుగనుల కార్మికులతో క్రొత్తగా రూపు సంతరించుకొనినదీ గోదావరిఖని పట్టణము[125]. ఇది చరిత్ర పూర్వయుగపు (Pre-historic site) స్థావరము కావడం విశేషం. తొలి మరియు మధ్య పాతరాతి యుగపు (Early and Middle palaeolithic age) పనిముట్లను పురావస్తు పరిశోధకుడైన మున్ (Munn) కనుగొన్నాడు. వీటిలో బిచ్చురాళ్ళు, గీకుడురాళ్ళు (Flake scrapers) చేతిగొడ్డళ్ళు (hand axes) మున్నగురాతి పనిముట్లు (artefacts) అల్లూరు, జనగామలలో బయల్పడినాయి[126]. వీటిని బట్టి వేల సంవత్సరముల నుండి ఈ ప్రాంతము జన సంచారము గల ప్రదేశముగా నుండెనని ద్యోతకమవుతుంది. అంతే గాకుండా గోదావరి నదికిరువైపుల తొలినాగరికతలు వెలసినవను విషయము నిర్వివాదాంశము.

జనగాం త్రికూటాలయభాగము

జనగాం త్రికూటాలయభాగము

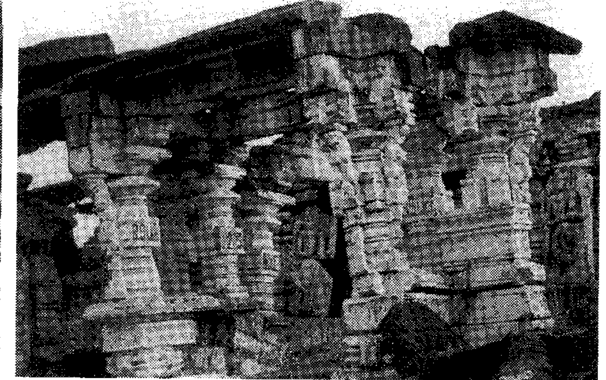
మధ్యయుగములో పన్నెండవ శతాబ్దపు ప్రథమార్ధ భాగములో రామగుండం నుండి ఏడరాజు మహామండలేశ్వరునిగా ఈ ప్రాంతమును పాలించాడు. కాకతీయ రెండవ ప్రోలరాజుతో జరిగిన యుద్ధములో ఏడరాజు ఓడి పారిపోయెనని హనుమకొండలోని వేయిస్తంభాల గుడి శాసనం తెలుపుతుంది. పొలవాస రెండవ మేడరాజు, నగునూరు దొమ్మరాజు, రామగుండం ఏడరాజు, మంథని గుండరాజు సమకాలీనులై గోదావరి దక్షిణ ప్రాంతము నేలిరి. క్రీ.శ. 1138-1140 మధ్యకాలములో మంథని, రామగుండం ప్రాంతములు కాకతీయ రాజ్య అంతర్భాగమైనాయి. కళ్యాణి చాళుక్యుల, పొలవాస ప్రభువుల, కాకతీయుల కాలములో పదకొండు, పన్నెండవ శతాబ్దములలో వెలసిన దేవాలయములు ఈ ప్రాంతమందు చూడవచ్చు.

జనగామ త్రికూటాలయము

గోదావరిఖని పట్టణములోని జనగామ ప్రాంతమందున్న అద్భుతమైన త్రికూటాలయము ఉత్తర ముఖమును కలిగి ఉంది. మూడు గర్భగృహములలో గూడా పరమశివుడు లింగరూపమున ప్రతిష్ఠింపబడుటచే దీనిని స్థానికులు త్రిలింగేశ్వరాలయముగా పిలుచుచున్నారు. సాధారణముగా రంగ మంటపము (ముఖమంటపము) మధ్యలో నాలుగు (Four central pillars) స్తంభములుంటాయి. కాని దానికి భిన్నంగా ఇచటి సువిశాల ముఖమంటపం యొక్క ప్రతి మూల యందు నాలుగు స్తంభముల చొప్పున (A cluster of four pillars) నాలుగు మూలలందు మొత్తము పదహారు స్తంభములుండుట విశేషము. అనగా నాలుగు మధ్య స్తంభములకు బదులుగా పదహారు మధ్యస్తంభములున్నాయి. వీటికి అనుబంధంగా ప్రతి దిశలో నాలుగేసి అనుబంధ స్తంభములు (Four corresponding pillars on each side) మంటపము యొక్క చివరలయందున్నాయి. ఈ స్తంభములన్నియు అందముగా చెక్కబడి శీర్షమున సింహపు బోదెలతో (Lion brackets) అలంకరింపబడినాయి.

బోదెను మోయు కన్య

శిథిలమైన వేరొక త్రికూటాలయము

ఈ త్రికూటాలయమునకు పడమట వేరొక శిథిలమైన దేవాలయము గర్భగృహము, ముఖమంటపములతో నిలిచి ఉంది.

పైన పేర్కొనిన త్రిలింగేశ్వరాలయమునకు కొంత దూరములో ప్రభుత్వ రహదారికి ఆవలివైపున వేరొక శిథిలమైన త్రికూటాలయముంది. ఈ త్రికూటాలయపు మంటప స్తంభములు కొన్ని కూలిపోయినాయి. మరికొన్ని వంగిపోయి ఏ క్షణమునైనను పడిపోవుటకు సిద్ధముగా ఉన్నాయి.

ఒకే ప్రాంతములో రెండు త్రికూటాలయములుండుట వలన చాళుక్యుల, కాకతీయుల కాలములో ఇది అత్యంత ప్రాధాన్యతను సంతరించుకొనిన ప్రదేశమని తెలుస్తుంది.

జనగామ దేవాలయముల పరిసరములలో అమూల్యమైన విగ్రహములుపడిఉన్నాయి. వీటిలో 5' అడుగుల ఎత్తుగల శైవ ద్వారపాలకుని విగ్రహము, మరియు దేవి ప్రతిమ ప్రధానమైనవి. దేవి పైరెండు హస్తములలో డమరుకము, త్రిశూలములుండగా క్రింది రెండు హస్తములలో ఖడ్గము, గిన్నె (Bowl) ఉన్నాయి. ఇది చాలా అతిగిపోయిన (Much worn out) విగ్రహము. ఈ దేవి విగ్రహము కరీంనగరము మ్యూజియంలో గల చొప్పదండి దేవి విగ్రహమును పోలిఉంది.

25. మంథని

పురాణాలు, శాసనాల్లో పేర్కొనబడిన మంత్రకూటము క్రమముగా మంథెన్య, మంథెన, మంథనిగా మారింది. అనాది నుండి గొప్ప సంస్కృతి, చరిత్రకు నిలయమైన మంథని నేడొక రెవెన్యూ డివిజన్ కేంద్రము. కరీంనగరమునకు ఈశాన్యమునందు 72 కి.మీ. దూరములో పవిత్ర గోదావరి తటమున గల మంథని మధ్యయుగములో రాజధాని నగరముగా విరాజిల్లింది. మంథని గ్రామమంతటను గల అనేక శిథిల దేవాలయములు, శిల్పములు ఈ ప్రాంతపు గత వైభవప్రాభవములను వేనోళ్ల చాటుతున్నాయి. మంథని గ్రామము ప్రక్క నుండే ప్రవహించు బొక్కలవాగు ఇచట గోదావరినదిలో కలుస్తుంది.

మంత్రకూటము గౌతమమహర్షి ఆశ్రమమునకు నిలయమై యుండెనని స్కాందపురాణము తెలుపుతుంది[127]. అనేక మంది మునులు, సన్యాసులు గౌతమాశ్రమమునకేగి, అతని ఆశీర్వాదములు గైకొని వేద మంత్రములు నేర్చుకొనెడివారట. వేదమంత్రములు నేర్చుకొనుచోటు యగుటచే ఇది మంత్రకూటముగా పేరొందింది.

పన్నెండవ శతాబ్దపు ప్రథమార్ధ భాగములో మంత్రకూటము రాజధానిగా గుండరాజు పాలించాడు. ఇతడు పొలవాస (Polas) రాజధానిగా పాలించిన రెండవ మేడరాజు సోదరుడు. రామగుండం నుండి పాలించిన ఏడరాజు వీరికి సమకాలీనుడు. మంథనికి సమీపమున గల గంగాపురంలోని శిలాశాసనము నందు గుండరాజు కళ్యాణి చాళుక్యచక్రవర్తి భూలోకమల్ల దేవుని సామంతునిగా పేర్కొనబడినాడు. చాళుక్య రాజ్యమూలస్తంభం, శ్రీమద్భూలోకమల్లదేవ పాద పంకజ భ్రమరంగా ఈ శాసనమందు పేర్కొనబడిన గుండరాజు సూరేశ్వర దేవరకు పంచమఠస్థానములను తదితర దానముల నిచ్చాడు[128]. ఈ శాసనము గంగాపురం ఆంజనేయ గుడి ఆవరణలో ఉంది. పాలంపేట రేచెర్ల రుద్రుని శాసనములో మరియు హనుమకొండలోని వేయిస్తంభాల గుడి శాసనములో మంథెన్య గుండరాజు ప్రసక్తి ఉంది.

క్రీ.శ. 1122లోని గోవిందాపురం శాసనము[129] మరియు తేదీలేని వెంకటాపురం శాసనము[130]. వరంగల్ జిల్లాలోని నర్సంపేట, ములుగు ప్రాంతములపై గుండరాజు అధికారము ఉండెనని తెలుపుచున్నాయి. పాలంపేటలోని రామప్ప గుడియందు గల రేచర్ల రుద్రుని క్రీ.శ.1213 శాసనములో అతని వంశపు వివరములను తెలుపుచు అతని పితామహుడు కాముడు (Kama) కాకతి రెండవప్రోలుని సేనానిగా యుద్ధమునందు మంథెన్య గుండరాజు నోడించెనని తెలుపబడింది[131]. పాలంపేట శాసనములో గ్రామనామము మంథెన్య అని పేర్కొనబడింది.

కాకతి రుద్రదేవుడు వేయించిన క్రీ.శ.1163 వేయిస్తంభాల గుడి శాసనంలో కాకతి రెండవప్రోలరాజు మంత్రకూటపు గుండరాజు నోడించి, శిరో ముండనము గావించి వక్షస్థలముపై వరాహముద్ర వేయించి శిరచ్ఛేదముగావించెనని తెలుపబడింది[132]. ఈ శాసనములో గ్రామనామము మంత్రకూటముగా పేర్కొనబడింది. ఓడిపోయి చేజిక్కిన గుండరాజును అసభ్యకరమైన రీతిలో అవమాన పరచి శిరచ్ఛేదముగావించుట గర్హణీయము. ఇది రెండవప్రోలరాజు కక్ష సాధింపు చర్య కావచ్చును లేదా సమకాలీన శత్రురాజులను భయభ్రాంతులను జేయుటకు కావచ్చును. ఏది ఎట్లున్నను ఈ చర్య రెండవ ప్రోలరాజు అహంభావమునకు ప్రతీక. క్రీ.పూ.326లో జీలంనది ఒడ్డున ఓడిపోయి చేజిక్కిన వీరాగ్రేసరుడైన పురుషోత్తముని గ్రీకు చక్రవర్తి అలెగ్జాండర్ గౌరవించి తోటిరాజుగా సంభావించిన ఉదంతము కాకతి రెండవ ప్రోలరాజు దృష్టికి వచ్చియుండదు కాబోలు. క్రీ.శ.1138-1140 మధ్యకాలములో జరిగిన యుద్ధము ఫలితముగా గుండరాజు పాలించిన మంత్రకూట రాజ్యమంతయు కాకతీయ రెండవ ప్రోలరాజు రాజ్యములో కలుపబడింది. కాకతి రుద్రదేవుని మంత్రి మరియు నగునూరు పాలకుడైన వెల్లకి గంగాధరుడు మంత్రకూటము నందు త్రినేత్రునికి దేవాలయము కట్టించెనని క్రీ.శ.1171లో అతడు వేయించిన నగునూరు శాసనము తెలుపుతుంది[133]. ప్రస్తుతము ఈ శిలాస్తంభ శాసనము కరీంనగరము నందు జిల్లా కలెక్టర్ నివాస గృహపు ముందు ఆవరణలో (Front court-yard) నిలుపబడి ఉంది.

కాకతీయ గణపతి దేవ చక్రవర్తి పాలనాకాలపు మొదటి సంవత్సరములో అనగా శక సంవత్సరము 1121 సిద్ధార్థి మకర సంక్రాంతి సరియగు తేది క్రీ.శ. 1199 డిసెంబర్ 26 రోజున వేయబడిన శిలాస్తంభశాసనము దేవనాగరిలిపిలో స్థానిక తమ్మి చెఱువు ప్రక్కనున్న హనుమాన్ దేవాలయములో ఉంది[134]. గణపతి దేవచక్రవర్తి గురువైన మంచిభటోపాధ్యాయునికి చెన్నూరు దేశపాలకుడైన సామంతుడు అల్లుం ప్రోలరాజు భూదానములొసంగగా, అతడొక గ్రామమును స్థాపించి, చెఱువును త్రవ్వించి మంత్రకూటపు బ్రాహ్మణులకు నివాసస్థలములనిచ్చాడు. రాజగురువైన మంచిభటోపాధ్యాయుడు కేశవ దేవ, మహాదేవ ఆలయములను నిర్మించి మంత్రకూటపు గోపీజనవల్లభ దేవరకు ఒక తోటను దానంచేశాడు. ఈ శాసనములో గ్రామనామము మంత్రకూటము మరియు మంథెనయని రెండు రకములుగా పేర్కొనబడింది. మంచిభటోపాధ్యాయుడు మరియు మంచనార్యుడు రెండు పేర్లు ఒకే గురువునకు చెందినవని సుప్రసిద్ధ చరిత్రకారుడైన డి.సి. సర్కార్ అభిప్రాయము[135]. పన్నెండవ శతాబ్దపు చివరికాలము మరియు పదమూడవ శతాబ్దపు తొలికాలములో ఈ రాజ గురువు కాకతీయుల ప్రాపకములో ఉన్నాడు.

డి.సి. సర్కార్ బీహార్ రాష్ట్రములో నున్న గయ పుణ్యక్షేత్రము నందు గల శాసనములో "మంత్రకూట గోపీజనవల్లభాయ నమః" యను పదములు తిలకించి తదనంతరకాలములో మంథనిని సందర్శించినప్పుడు అవే పదములు మంథనిలోని 1199 శాసనములో గాంచి ఆశ్చర్యపోయాడు. కాకతీయ రాజుల గురువగు (Preceptor) మల్లికార్జున సూరి సతీ సమేతంగా కాశి, గయ పుణ్యక్షేత్రములు దర్శించి రాజు పక్షమున పూజలు చేసిన సందర్భములో అతని అర్ధాంగి గౌరి గయలో ఒక శాసనము వేయించింది. అందులోనే మంత్రకూట గోపీజనవల్లభ దేవర ప్రసక్తి ఉంది[136].

కాకతి గణపతి దేవ చక్రవర్తి మతగురువైన (Religious preceptor) విశ్వేశ్వర శివుడు లేదా విశ్వేశ్వర శంభూ మంత్రకూటము, కాళేశ్వరము, చంద్రవెల్లి (చందరెల్లి), ఖమ్మంపెల్లి మున్నగు ప్రదేశములందు దేవాలయములు కట్టించి మఠములను స్థాపించినట్లు తెలుస్తుంది[137]. ఈ విశ్వేశ్వర శివుడే కాళేశ్వరములో ఉపలమఠమును కట్టించి దానికి తాను స్థాపించిన పొన్న గ్రామమును దానము చేశాడు[138]. కాకతీయ పాలకుడైన గణపతి దేవుడు, రుద్రమదేవి ఇరువురికి విశ్వేశ్వరశివుడు దీక్షా గురువు. అతనికి మందడం మరియు వెలగుపుడి లేదా వెలంగపుండి (గుంటూరు జిల్లా) యను గ్రామములు దానముగా నొసంగబడినట్లు కాకతీయుల కాలపు శక సంవత్సరము 1183 సరియగు క్రీ.శ. 1261 మలకాపురం శాసనము తెలుపుతుంది[139]. అతడు ఈ రెండు గ్రామములను కలిపి తన పేరట విశ్వేశ్వరగోళకిని స్థాపించి అచట దేవాలయము, మఠము, విద్యాలయము, సత్రము ప్రసూతి మరియు సాధారణ వైద్యశాలలను కూడా నిర్మించాడు. ఈ విశ్వేశ్వర శివుడే పవిత్ర గోదావరితటమున గల మంథని మరియు దాని పరిసరప్రాంతములందు అనేక శివాలయములు, మఠములు కట్టించి వాటి నిర్వహణకై దానములిచ్చాడు. కాకతి మహాదేవ చక్రవర్తి కూతురు కుందమాంబ వరంగల్ జిల్లాలోని నిడిగొండ (Nidigonda) యందు వేయించిన క్రీ.శ. 1219 శాసనములో ఆమె మంత్రకూటములో ఉమా మహేశ్వర దేవాలయము, కాళేశ్వరములో అర్ధనారీశ్వర దేవాలయము నిర్మించినట్లు పేర్కొనబడింది[140].

కుతుబ్‌షాహీ వంశమునకు చెందిన అబ్దుల్లా కుతుబ్‌షా నవాబు తన కూతురును ఔరంగజేబు కుమారుడైన ముహ్మద్‌నకిచ్చి వివాహము చేసి వరకట్నము క్రింద క్రీ.శ. 1656లో రామగిరి దుర్గమును వదులుకొన్నాడు. 1656 నుండి 1724 వరకు రామగిరి, మంథని, కాళేశ్వర ప్రాంతములు మొగలుల ప్రత్యక్ష పాలన క్రింద ఉండేవి. నిజాం నవాబు పాలనకు వ్యతిరేకంగా ఉద్యమము జరిపి కరీంనగరము జిల్లాలో ప్రప్రథమంగా సత్యాగ్రహము చేసిన స్వాతంత్ర్య సమరయోధుడు రఘునాథరావు కాచే మంథని నివాసియగుట గర్వకారణము. మంథనిలోని గణపతిరావు మున్నగు వారు హైదరాబాద్ సంస్థాన విమోచనోద్యమములో నిర్వహించిన పాత్ర ప్రశంసనీయము.

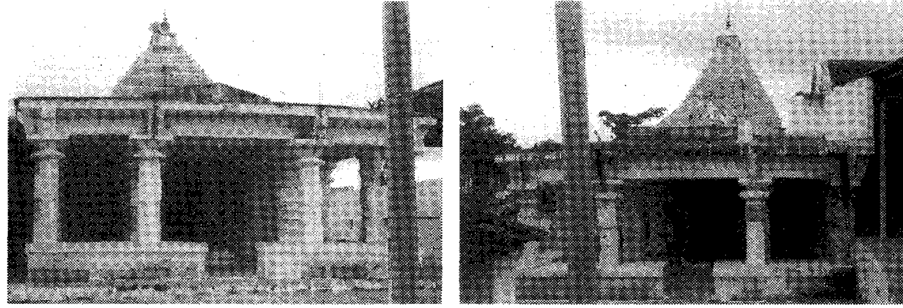
మంత్రకూటమి వేదవిద్యా వైదుష్యాన్ని ప్రశంసించిన ఆది శంకరాచార్యులు (క్రీ.శ. 788–820) మంత్రకూటనామ సార్థకతను గమనించి దీనిని ధర్మపీఠంగా గుర్తించారని స్థానికుల కథనము. వేద, తర్క, వ్యాకరణ, మీమాంస, జ్యోతిష్య, ఛందశ్శాస్త్రములలో నిష్ణాతులైన పండితులు, వేలసంఖ్యలో ఉండేవారు. ఇప్పటికీ వందల సంఖ్యలో నున్నారనుటలో అతిశయోక్తి లేదు. వైదిక ఘనాపాఠీలకు, ఆగమశాస్త్ర నిపుణులకు, బహుభాషా కోవిదులకు, ధర్మవర్తనులకు కేంద్రముగా నాటి నుండి నేటి వరకు మంత్రకూటము సుప్రసిద్ధము. గత శతాబ్దము వరకు గూడా ఇచట వేదనాదం అవిచ్ఛిన్నంగా ప్రతిధ్వనించింది. మంథని అంటే చల్లకుండ అనే అర్థమును ఇచటి పెద్దలు చెప్పుచుంటారు. వేదాలను చిలకరించే కుండ వంటిదే ఈ ప్రాంతమని, అందుకే మంథని అన్నది సార్థకనామమైందని ఇచటి వారి నమ్మకము. ఇచటి పండితులనేకులు మహారాష్ట్రము మున్నగు రాష్ట్రాలలో పాలకుల మన్ననలు పొందారు. వైదిక విద్యా వైదుష్యముతో రాజుల, పామరుల నుండి గౌరవము పొంది కీర్తి గడించారు. మంథనికి చెందిన వరహాల రాజన్న బరోడా మహారాజు పురస్కారములందుకొని జీవితకాలము పాటు పండిత భృతిని పొందినట్లు తెలుస్తుంది. పాత హైదరాబాద్ (Erst-while Hyderabad State) రాష్ట్రమునకు ముఖ్యమంత్రిగా నుండిన బూర్గుల రామకృష్ణారావు కాలములో మంథనికి చెందిన వరహాల భీమయ్య అత్యున్నత స్థానములో నుండి రాష్ట్ర పాలనావ్యవహారములలో ప్రముఖ పాత్ర వహించాడు. మంథనిలోని మోతిరాం అను వేద పండితుడు పీష్వాబాజీరావు ఆస్థానమును, ఘన్కోట కిష్టయ్య నానా ఫడ్నవీస్ ఆస్థానమునలంకరించారు. పల్లి లింగన్న, తాండ్ర రాజన్న, గంగరామశాస్త్రి మున్నగువారు వేద పండితులుగాను, మహవాడి విశ్వనాథ మరియు రాజేశ్వరసిద్ధాంతులు, గంగరామశాస్త్రి, జక్కిరామ శాస్త్రి జ్యోతిశ్శాస్త్ర పండితులుగా వెలుగొందారు[141]. గట్టు కృష్ణశాస్త్రి, అవధానుల పుల్లన్న సోమయాజి, లోకె లింగన్న, గంగాలక్ష్మణరావు, ముద్దురాజంభట్టు, ముద్దురామకృష్ణయ్య మున్నగువారు వారి ప్రజ్ఞా ప్రాభవములతో మంథనికి వన్నెతెచ్చినారు.

చాళుక్యుల, కాకతీయుల కాలపు అనేక శిథిల దేవాలయములు, ప్రతిమాశిల్పములు పూర్వకాలపు ఇచటి ప్రాభవ వైభవాలను వేనోళ్ల చాటుతున్నాయి. శీలేశ్వర, సిద్ధేశ్వర, గౌతమేశ్వర ఆలయములు, కోదండరామాలయం, గోపీజనవల్లభ ఆలయం, భిక్షేశ్వరాలయం, వరదరాజస్వామి, ఓంకారేశ్వర, ఆంజనేయ మున్నగు దేవాలయములు 20 వరకు ఉన్నాయి. మంథనికి రక్షణ కవచంగా అష్టశివలింగాలు ప్రతిష్ఠింపబడినాయి. మంథనిలోని ప్రభుత్వ వసతి గృహం ఆవరణలో నున్న కళింగదేవి యజ్ఞోపవీతధారణతో ఉండటము విశేషము.

శీలేశ్వర, సిద్ధేశ్వర దేవాలయములు

ఒక ఎత్తైన ప్రదేశములో ఒకే ఆవరణలో రెండు శివాలయములు, గర్భగృహము, అంతరాళము, ముఖమంటపములతో ఉన్నాయి. కాకతి రెండవ ప్రోలరాజు సేనానులు శీలప్ప, సిద్ధప్ప ఇరువురు మంత్రకూటపు ఏలిక గుండరాజు పై విజయము సాధించినందుకు సూచకముగా

తమ పేరట శీలేశ్వర, సిద్ధేశ్వర దేవాలయములను పన్నెండవ శతాబ్దపు ప్రథమార్థములో నిర్మించారని తెలుస్తుంది[142]. శిథిలమైన ఈ రెండు దేవాలయములను క్రీ.శ. 1942లో మంథని నివాసియైన లోకెరామన్న జీర్ణోద్ధరణ గావించగా నేడు అవి పూజలందుకొనుచున్నాయి. ఇవి గౌతమేశ్వరాలయము కంటే పూర్వపునిర్మాణములు. వీటి శిఖరములు మెట్లతో కూడిన పిరమిడ్ (Stepped pyramidal form) ఆకారములో నుండి పైన చదరపు ఫలకముచే కప్పబడినాయి. గర్భగృహములందు వర్గము (Mouldings) గల ఎత్తైన వేదికతో గూడిన పానవట్టము పై శివలింగములు నల్లసరపురాతి (Basalt stone) తో మలచబడి దివ్యంగా ఉన్నాయి. మంటపములలో నున్న పీఠములపై కాకతీయుల కళాకృతులలో మలచబడిన నంది విగ్రహములు చూడ ముచ్చటగా ఉన్నాయి. ఈ రెండు దేవాలయములు గ్రామము మధ్యలో నుండుట వలన నిత్యపూజలందుకొనుచున్నాయి. శీలప్ప శీల సముద్రమను తటాకమును గూడా నిర్మించాడు.

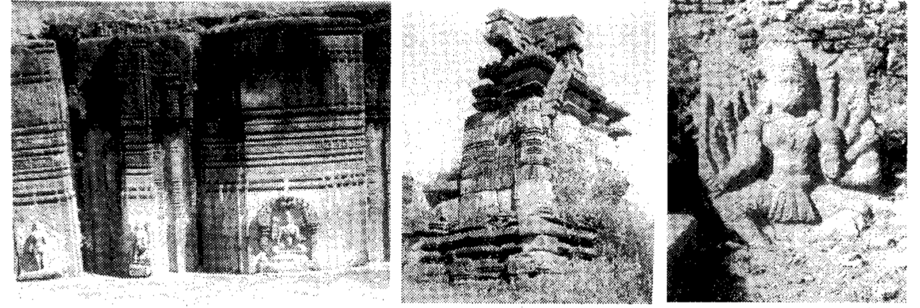

శీలేశ్వర దేవాలయము సిద్దేశ్వర దేవాలయము

గౌతమేశ్వరాలయము

పవిత్ర గోదావరి తటమున గల ఈ అందమైన త్రికూటాలయము దక్షిణ ముఖమును కలిగి ఉంది. సూక్ష్మమైన మరియు ప్రశస్తమైన చెక్కడములతో, అందమైన శిల్పములతో ఈ దేవాలయము కాకతీయుల శిల్పకళా ఔన్నత్యమును చాటుతుంది. ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి కాలములో పదమూడవ శతాబ్దపు చివరి భాగములో ఎర్ర ఇసుకరాయితో నిర్మింపబడిన ఈ త్రికూటాలయ నిర్మాణపు రీతులు హనుమకొండలోని వేయి స్తంభాల గుడిని పోలిఉన్నాయి. కాల ప్రవాహములో ఈ దేవాలయపు ఉపపీఠము సంపూర్ణంగా అదృశ్యమైంది. అధిష్ఠానము కొన్ని చోట్ల అగబడుతుంది. గోడల నిర్మాణపు రీతులు గణపురం దేవాలయపు గోడలను తలపిస్తాయి. ఈ దేవాలయపు గోడల ఉపరితలములందు నరసింహస్వామి అసురుని ఉదరమును చీల్చి ప్రేగులను(Intestines) హారముగా ధరించినట్లు మలచబడినాడు. ఇది హొయసల శిల్పములను స్ఫురణకు తెస్తుంది. గోడలపై నాగినీ దేవతలు, చామరధారిణులు, వాసుదేవ, వరుణ,బ్రహ్మ మున్నగు రమ్యమైన శిల్పములు కన్పట్టును. తూర్పు వైపునున్న గోడపై అంధకాసుర సంహార శిల్పము మనోహరంగా

ఉంది. దక్షిణ ముఖమును కలిగియున్న దేవాలయముపై ఇలాంటి శిల్పములున్నాయి. ఉత్తరపు మరియు తూర్పు గర్భగృహములపై నుండిన శిఖరములు నేడు కానరావు. పడమటి గర్భగృహముపై నున్న శిఖరము మెట్లతో గూడిన పిరమిడ్ ఆకారములో నిలిచిఉంది.

గౌతమేశ్వరాలయ గోడలు శిథిలభాగము కళింగదేవి

ఉత్తరపు, పడమటి ఆలయములను కలుపు మంటప భాగము నేడు కానరాదు. మంటప నాలుగు మధ్యస్తంభముల (Four central pillars) తో కూడుకొని నిలిచియున్న భాగము నేడు తూర్పు వైపున నున్న గౌతమేశ్వరుని గర్భగృహము ముందు అర్ధమంటపమువలె మిగిలిఉంది. ఈ మంటపములో నిగనిగలాడు మెరుపుతో ఆభరణభారము కలిగిన కాకతీయుల నంది విగ్రహము నల్లసరపు రాతితో (Basalt) మలచబడి బహురమ్యంగా ఉంది. మంటప నాలుగు మధ్య స్తంభములు విస్తారముగా ప్రశస్తమైన చెక్కడములతో శోభిల్లుచున్నాయి. స్తంభము యొక్క వీరకంఠము నందు (Between circular member and square abacus) అనగా కుడంపైన ఊర్ధ్వముఖమును కలిగియున్న విరబూసిన విశాల పద్మము ఫలికాపద్మము (square abacus) ను మోయుచున్నట్లు అందంగా అమర్చబడింది. ఈ పద్మపు అమరిక (Lotus looking upward) చంద్రవెల్లి స్తంభములందు కనిపిస్తుంది. ఈ నాలుగు మధ్యస్తంభములపై గల లోకప్పు అర్ధగోళాకారపు పెద్ద గిన్నె (Bowl) బోర్లించిన (dome shaped) రీతిలో నుండి ఒకదానిపై నొకటి గల వలయములు చిన్నవగుచు వర్తులాకారపు శిలతో కప్పబడి మధ్య నుండి మొగ్గ వ్రేలాడుచున్నది. (The ceiling above the central pillars is dome shaped and constructed of ring upon ring of stones, each ascending ring smaller than the lower and closing in towards the top, which is covered by a single circular slab with a graceful pendant like bud hanging from the apex). ఇలాంటి లోకప్పు రాయచూరు జిల్లాలోని ఇట్టగి (Ittagi) (ఇత్తగి) మహాదేవాలయములో చూడవచ్చు [143]. అలాగే బెల్లారి జిల్లాలోని హిరహద్‌గల్లి సమీపమున గల మాగల (magala) లోని వేణుగోపాలస్వామి దేవాలయపు లోకప్పు దీనిని బోలియుండుట విశేషము[144]. హొయసల దేవాలయముల సంప్రదాయములు, కళారీతులు ఇచట అనుకరింపబడినవని విదితమవుతుంది.

గౌతమేశ్వరాలయములోని మూడు ఆలయములు ఒకే రీతిలో గర్భగృహము, దాని ముందు అంతరాళముతో నిర్మింపబడినాయి. అంతరాళముల కిరువైపుల చిన్నగూడులు (Niches) కనిపిస్తాయి. తూర్పు ఆలయపు అంతరాళమునకు ఇరువైపుల చిన్నగుడులు (Miniature Shrines) పాలంపేట దేవాలయ మంటపమందున్న గుడుల వలె నిలుపబడినాయి. హొయసల దేవాలయముల ముందున్న సోపానముల కిరువైపుల చిన్నగుడులను అలంకార ప్రాయముగా నిలుపు సంప్రదాయమేర్పడింది[145]. తూర్పు ఆలయము యొక్క అంతరాళద్వారమున కిరువైపుల నిలువెత్తు పొడుగాటి జాలికిటికీలు నిలుపబడినాయి. వీటిపై పద్మాసనములో నున్న జైనుల శిల్పములు ధ్యానముద్రలో బహురమ్యముగా మలచబడినాయి. ఈ తూర్పు ఆలయపు అంతరాళపు లోకప్పు గూడా లోతుగా (dome shaped) ఒక దానిపై నొకటి చిన్నవగుచున్న వలయములతో బోర్లించిన గిన్నె ఆకృతిలో నుండి మధ్యనున్న పద్మపు మొగ్గ క్రిందివైపు చూచుచున్నది. కాని ఉత్తర ఆలయములోని అంతరాళపు లోకప్పు వలయాకారములో లేకుండా చతురస్రాకారములో ఒకటి పై నొకటి ఐదు చదరముల వరుసలు అమర్చబడినాయి. ఈ చదరముల వరుసలు పైకి పోవుకొలది చిన్నవగుచు చివరకు చదరపు ఫలకముతో లోకప్పు మూయబడింది. (The ceiling consists of five squares each ascending square being smaller than the lower and finally covered by a square slab). ద్వారపు పతంగములపై నున్న తోరణములందు (Architraves) నృత్య భంగిమలో నున్న బ్రహ్మ, గణపతి, నటరాజ, కాళి, విష్ణు శిల్పములను చూడవచ్చు.

26. చంద్రవెల్లి

మంథనికి ఆగ్నేయము నందు 16 కి.మీ. దూరంలో సందరెల్లి యను కుగ్రామము మానేరునది ఒడ్డున ఉంది. ఇది ఖమ్మంపల్లి గ్రామము యొక్క హ్యామ్లెట్‌గా ఉంది. ముత్తారం (మంథని) మండలములో నున్న ఈ చిన్నగ్రామమును ఖమ్మంపెల్లి నుండి గుట్టబోరు మార్గమున (hilly track) 4 కి.మీ. దూరము కాలినడకన చేరవచ్చు. కాకతీయ శిల్ప కళా సంపదను చాటు శివాలయమొకటి మానేరు నది ఒడ్డున ఉంది. దీని పరిసరములందు నివాస గృహములులేక అడవిలో ఏకాంత ప్రదేశముననుండుటచే పూజలు జరుగుట లేదు. కాకతి గణపతి దేవ చక్రవర్తి కాలపు తేదీ లేని శిలాస్తంభ శాసనమొకటి ఖమ్మంపెల్లి గ్రామములోని చిన్న శివాలయము ముందు నిలిచి ఉంది[146]. ఈ శాసనమునందు సందరెల్లి గ్రామనామము చంద్రవెల్లి మరియు చంద్రవెల్లిగా పేర్కొనబడింది. గణపతి దేవుని రాజగురువైన విశ్వేశ్వర శివాచార్యులు ఖమ్మంపెల్లి విశ్వనాథ దేవరకు భూదానములొసంగినట్లు ఇందులో పేర్కొనబడింది. బ్రాహ్మణులకు సన్యాసులకు అన్నవసతులు కలిపించుటకై (For feeding) గూడా భూములు దానమివ్వబడినాయి. ఈ శాసనములో చంద్రవెల్లి, ఖమ్మంపల్లి, పెద్దపల్లి గ్రామములు పేర్కొనబడినాయి. గోళకి మఠమునకు

చెందిన విశ్వేశ్వర శివాచార్యులు కాళేశ్వరము, మంత్రకూటము, ఖమ్మంపల్లి, చంద్రవెల్లిల యందు శివాలయములను మఠములను (Monasteries) కట్టించెనని తెలుస్తుంది[147].

శివాలయము

నిర్మానుష్య ప్రదేశములో నున్న ఈ అద్భుతమైన శివాలయము మానేరునది వైపు తూర్పు ముఖమును కలిగి ఉంది. నక్షత్రాకారము (cruciform plan) లో నున్న ఈ దేవాలయమునకు తూర్పు, ఉత్తర, దక్షిణములందు ప్రవేశమంటపములుండగా (Porches) పడమట గర్భగృహము దానిముందు అంతరాళము ఉన్నాయి. ఈ దేవాలయ నిర్మాణము పిల్లలమర్రి లోని ఎరకేశ్వర దేవాలయము మరియు నల్గొండ జిల్లాలోని నాగులపాడు నందు మసీదుకు ఉత్తరమున నున్న దేవాలయమును పోలిఉంది. ఉపపీఠముపై గల ఈ దేవాలయము నుండి తిలకించినచో పరిసరములన్నియు ప్రకృతి సిద్ధమైన మనోహర దృశ్యములతో నిండియుండి రమ్యంగా ఉంటుంది. పచ్చిక బయళ్లు, తళతళ మెరిసే మానేరు నది అలలు, పక్షుల కిలకిలారావములు సందర్శకుల ఒంటరితనాన్ని దూరం చేస్తాయి. ఈ దేవాలయపు ఉపపీఠము, దానిపై నున్న అధిష్ఠానము యొక్క వర్గములు (Mouldings) అడ్డముగా (horizontally) అనేక మలుపులతో హనుమకొండలోని రుద్రేశ్వరాలయము లేదా వేయిస్తంభాల గుడి మరియు పాలంపేటలోని రామప్పగుడి వాటివలె శోభాయమానముగా ఉన్నాయి. రుచిక, భద్రరీతిలో గోడలు ముందుకు వెనుకకు అమరిన విన్యాసము ఈ దేవాలయమందు దర్శనమిస్తుంది. గోడలు పెద్ద చిన్న కుడ్యస్తంభములతో (Broad and narrow pilasters) అలంకరింపబడినాయి. హనుమకొండ వేయి స్తంభాల గుడిలోవలె ఇచటి గోడలు నిర్గమము (offsets) రీతిలో మధ్యలో నున్న గూడు (Niche) ను చేరువరకు ముందుకు అమరిన విధానమును కలిగిఉంది. గర్భగృహమునకు మూడువైపుల ఇదే అమరిక అందంగా ఉంది. దేవాలయపు శిఖరము శిథిలమై అదృశ్యమైంది.

శివాలయము   అధిష్ఠానభాగము

తూర్పుదక్షిణములందున్న ప్రవేశ మంటపములు (Porches) కూలిపోగా ఉత్తరముననున్న సోపానముల ద్వారా ప్రవేశమంటపము (Northen porch) గుండా సువిశాలమైన ముఖమంటపమును చేరవచ్చు. ఈ మంటపము 38'-6" x 44'-3" కొలతలతో ఉంది. నాలుగు వరుసలలో (Four rows of pillars) నున్న స్తంభములపై మంటపము నిలిచిఉంది. ఈ స్తంభములన్నియు ఎత్తుగా శోభాయమానముగా ఉన్నాయి. కొన్ని స్తంభముల వీరకంఠములందు ఊర్ధ్వ ముఖమును కలిగిన విరబూసిన పద్మములు వాటిపై నున్న ఫలికాపద్మములను మోయుచున్నట్లు అందముగా మలచబడినాయి.

ఫలికాపద్మములపై నున్న బరువైన పొట్టిగా నున్న పోదెల చివరలు చుట్టవలె నుండి మధ్యలో పడగవిప్పిన నాగసర్పముచే అలంకరింపబడినాయి. The brackets above the square abacus are massive and short ending in scroll design and decorated with hooded nagas at the centre). ముఖ మంటపము పడమటి చివరలో పిట్టగోడపై ఒకదానికొకటి ఎదురుగా రెండు చిన్న గుడులు (Miniature shrines) నిలుపబడినాయి. మంటప పిట్టగోడలపై చిన్న గుడులు నిలుపు పద్ధతి కొత్తపెల్లి, రాయికల్, పాలంపేట మున్నగు దేవాలయములందు కన్పట్టును. మంటపలోకప్పు శిథిలమై ఉంది.

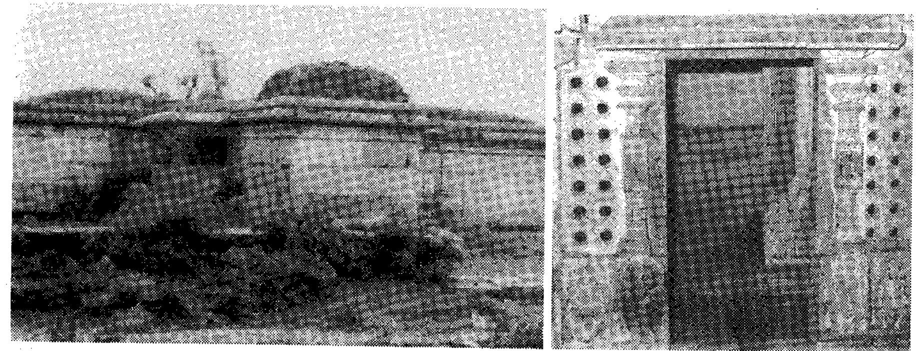
అంతరాళపు ద్వారము 7'-3" ఎత్తు 5' అడుగుల వెడల్పుతో నుండి ఇరువైపుల జాలికిటికీల (perforated) తో అలంకరింపబడింది. ద్వారపు పతంగముపైన ముందుకు విస్తరించియున్న చూరు (Projecting cornice) లోలకముల లాంటి శిలాగోళములతో శోభిల్లుచున్నది. అపస్మారపురుషునిపై నాట్యము చేయుచున్న సుందర నటరాజ శిల్పము తోరణము (Architrave) నకు శోభను చేకూర్చింది. అష్టభుజములతో నున్న శివుని ఎడమకాలు అపస్మారపురుషునిపై నిలుపగా కుడికాలు నాట్యపు భంగిమలో పైకి ఎత్తి ఉంది. శివునికి ఎడమవైపు విష్ణువు, వినాయకుడు కుడివైపు బ్రహ్మ, కుమారస్వామి అందముగా మలచబడినారు. అంతరాళము యొక్క లోకప్పు ఒకదానిపై నొకటి నాలుగు అష్టభుజాకారపు వరుసలందు పట్టిక (Octagons) లతో పైకి పోయిన కొలది చిన్నవగుచు చివరకు విరబూసిన పద్మముతో మూసి వేయబడింది. (The ceiling of the antarala consists of four octagons, each ascending octagon being smaller than the lower and finally covered by a full blown lotus) అష్టభుజాకారములో నున్న లోతైన భాగము (dome) వ్రేలాడుచున్న శిల్పగోళములతో (dripstones) చూపరులను తన్మయపరుస్తుంది. గర్భగృహపు ద్వారము గూడా ఇదే మాదిరిగా సుందరంగా మలచబడింది. కాని అంతరాళద్వారపు విస్తారమైన చెక్కడములు ఇందులో కొంత తక్కువగా అగబడుతాయి. చంద్రవెల్లి దేవాలయము కాకతీయుల శిల్పకళా వైభవమునకు అద్భుతమైన ప్రతీకగా నిలిచిఉంది. వసతులను కల్పించినచో ఇది మనోహరమైన సుందరమైన పర్యాటక స్థలము(Picnic spot)గా మారు అవకాశములు మెండుగా ఉన్నాయి.

27. కటుకూరు

కరీంనగర్‌కు దక్షిణమున 40 కి.మీ. దూరములో భీమదేవరపల్లె మండలములో నున్న కటుకూరు గ్రామమును హుజూరాబాద్ లేదా హుస్నాబాద్ గుండా చేరవచ్చు. కాకతి గణపతి దేవ చక్రవర్తి కాలపు దుందుభి సంవత్సరపు క్రీ.శ. 1202 శిలాస్తంభశాసనమొకటి ఇచటి త్రికూటాలయములో నిలిచి ఉంది[148]. ఈ శాసనము విరియాల మరియు మల్యాల నాయకుల వంశావళి వివరములు తెలుపుతుంది. ఈ శాసనములో గ్రామనామము కట్టకూరుగా పేర్కొనబడింది. నాలుగువైపుల చెక్కబడిన ఈ శిలాస్తంభశాసనములో మొదటిప్రక్క 1 నుండి 50 పంక్తులు, రెండవ ప్రక్క 51 నుండి 102, మూడవ ప్రక్క 103 నుండి 154, నాలుగవప్రక్క 155 నుండి 204 పంక్తులు చెక్కబడినాయి.

విరియాల వంశము సూరునితో ఆరంభమగుచున్నది. ఇతనికి ప్రోలుడు, మల్లుడు, బేతడు ముగ్గురు పుత్రులు. చివరి బేతనాయకునికి సూర,మల్ల,ప్రోల, కొమ్మ యని నలుగురు పుత్రులు. మల్లని కుమారుడైన అన్నయ్య యొక్క కుమార్తె మైలమ మల్యాల వంశమునకు చెందిన చౌండనాయకుని వివాహమాడింది. మల్యాల వంశపు దన్నయ పుత్రుడు సబ్బయ పౌత్రుడు కాటయ. ఈ కాటయ పుత్రులే పోతరాజు మరియు చౌండసేనాని. మల్యాల వంశపు ఈ చౌండసేనానినే విరియాల వంశపు మైలమ పరిణయమాడిందని ఈ శాసనము తెలుపుతుంది.

విరియాల వంశపు బేతనాయకుని కుమారుడైన సూరనాయకుడు (Chief) మృడాలయం (శివునకు) హరి మరియు భాస్కరునకు ఆలయములు నిర్మించెనని ఈ శాసనమందు పేర్కొనబడింది. కాకతి గణపతి దేవ చక్రవర్తి ఆజ్ఞానుసారము చౌండసేనాని యుద్ధమునందు పాల్గొని చోళరాజు నోడించి "దివిచూఱకార" బిరుదము పొందాడు. ఈ చౌండసేనాని అర్ధాంగి మైలమ శివాలయములు కట్టించి, చెఱువులు త్రవ్వించి భూదానములొసంగెనని కటుకూరు శాసనము తెలుపుతుంది.

త్రికూటాలయము

అంతరాళ ద్వారము

త్రికూటాలయము

రాతిప్రాకారములో నున్న ఈ త్రికూటాలయమునకు ఉత్తరము నుండి ప్రవేశ మార్గముంది. పడమట, దక్షిణములందు గల రాతి ప్రహారిగోడ పడిపోయింది. కాని పునాదుల ఆనవాళ్లు మిగిలి ఉన్నాయి. ఈ త్రికూటాలయపు ముఖమంటపమును ఉత్తరపు ప్రవేశమంటపము (porch) ద్వారా చేరవచ్చు. ఈ మంటపమునకు దక్షిణ, తూర్పు, పడమరలందు గర్భ గృహములున్నాయి. ఈ దేవాలయమునకు ఉపపీఠము లేదు. రెండు అడుగుల ఎత్తున్న అధిష్ఠానము సాధారణ పట్టికలను కలిగి ఉంది. గోడల పైభాగమున కపోతము రెండు వరుసలలో (two tiers) ఉంది. మూడు గర్భగృహములపై నుండిన శిఖరములు శిథిలమై కేవలము ఇటుక ముక్కలు మిగిలి ఉన్నాయి.

ముఖమంటపము 19'-4" చతురస్రాకారము. మంటపము ఎత్తు ఎనిమిది అడుగులు. అశ్వపాదము నుండి పోదె వరకు స్తంభముల ఎత్తు ఆరు అడుగుల నాలుగు అంగుళములు. మంటపము యొక్క లోకప్పు చదునుగా ఉంది. కాని మధ్యభాగము లుపవితాన రీతిలో (కదలికాకరణ) త్రికోణాకార ఫలకములతో నుండి చదరపు ఫలకముతో కప్పబడింది. చదరపు ఫలకము విరబూసిన పద్మశిల్పముతో అలంకరింపబడింది. మంటపము చుట్టున్న పిట్టగోడలపై కక్షాసనములున్నాయి. కాకతీయుల కళారీతిలో నల్లసరపురాయి (Basalt) తో మలచబడిన నిగనిగ మెరుపులను కలిగిన, నునుపైన నంది ఈ మంటపమందుంది. సప్తమాతృకల ఆసనముల క్రింద వారి వాహనములు గల శిలాఫలకమొకటి కనబడుతుంది. ఈ ఫలకము చివరల యందు వీరభద్రుడు, వినాయకుడు చెక్కబడినారు.

ఈ దేవాలయములోని మూడు గర్భగృహములు ఒకే రీతిలో 6'-6" చతురస్రాకారములో ఉన్నాయి. వాటి ముందున్న అంతరాళముల కొలతలు 6'-6"x5'. అంతరాళముల మరియు గర్భగృహముల ద్వారముల ఎత్తు 4'-4" వెడల్పు 2'-2". ప్రతి అంతరాళపు ద్వారమునకు ఇరువైపుల జాలికిటికీలు అలంకరింపబడినాయి. అంతరాళ ద్వారముల అడుగున (Base) మరియు తోరణములందు (Architraves) నర్తకీమణులు (dancers) మృదంగ, తాళవాద్యకారిణులు (drummers, cymbal-beaters) అందముగా మలచబడినారు. గర్భగృహముల ద్వారములందు త్రిశాఖల క్రింది భాగమున శైవ ద్వారపాలకులుండగా తోరణములందు అంతస్తుల శిఖరములు (turrets) చెక్కబడినాయి.

ఈ దేవాలయపు ప్రత్యేకత ఏమనగా ప్రాకారపు గోడలనానుకొని ప్రాంగణములోపల చిన్నగుడులు (Miniature shrines) ఒకదానికొకటి కొంత దూరములో (with regular intervals) నిలిచి ఉన్నాయి. ఇట్టి చిన్నగుడులు ప్రాకారపు గోడలనానుకొని లోపలివైపు తూర్పున ఆరు, ఉత్తరమున నాలుగు, పడమట రెండు నిలిచిఉన్నాయి. ప్రతిచిన్న గుడి శిఖరము రెండు

మెట్లతో (Two steps) నుండి చదరపు ఫలకముతో కప్పబడింది. దేవాలయము చుట్టూ గల ప్రాకారమునానుకొని ఇలాంటి చిన్న గుడులు ఏకరీతిలో నిలుపబడుట కటుకూరులో తప్ప ఈ జిల్లాయందు మరెచ్చటను కనిపించదు.

చిన్నగుడుల వరుస

చిన్నగుడి

28. గొడిశాల (ఉప్పరపల్లి)

కరీంనగర్‌కు ఆగ్నేయమునందు 50 కి.మీ. దూరంలో సైదాపూర్ మండలములోనున్న గ్రామమే గొడిశాల. హుజురాబాద్‌కు 10 కి.మీ. దూరములో నున్న ఈ గ్రామమును బస్సు ద్వారా జేరవచ్చు. శాసనాల్లో ఈ గ్రామమును ఉప్పరపల్లియని పేర్కొన్నారు[149]. పెద్ద గుడులు ఉన్న ప్రదేశమగుటచే ఇది గుడిశాల అయియుండును. క్రమముగా గుడిశాల నామమే గొడిశాలగా మారియుండవచ్చు. కాకతీయ గణపతిదేవ చక్రవర్తి కాలమునకు చెందిన శకవర్షంబులు 1157 మన్మథమాఘ శుద్ధ 15 గురువారము సరియగు తేది క్రీ.శ. 1236 జనవరి, 24 రోజున అచ్చగ్రాంథిక భాషలో కావ్యశైలిలో తెలుగు నందు వేయించిన శిలాస్తంభశాసనము ఇచటి శివాలయము వద్ద నిలచి ఉంది[150]. నాలుగు వైపుల చెక్కబడిన ఈ శాసనములో మొదటిప్రక్క 1 నుండి 21 పంక్తులు, రెండవ ప్రక్క 22 నుండి 49 పంక్తులు, మూడవప్రక్క 50 నుండి 75 పంక్తులు, నాలుగవప్రక్క 76 నుండి 101 పంక్తులున్నాయి. తెలుగు పద్యములతో ఆరంభమైన ఈ శాసనమందు గణేశుని, దుర్గ, వరాహరూప విష్ణువు, సూర్య దేవరల స్తుతి ఉంది. గణపతి దేవ చక్రవర్తి కాకతి రుద్ర నరేంద్రుని కుమారునిగా పేర్కొనబడినాడు. గణపతిదేవుని ముఖ్యప్రధానులలో నొకడగు రేచెర్ల రుద్రుడు, కాట్రెడ్డి మరియు బెజ్జమాంబల తనయునిగా ప్రశంసింపబడినాడు. రేచర్ల రుద్రుని మంత్రియగు రాజనాయకుడు ఉదయగిరి మున్నగు ప్రాంతములు జయించి ద్రాక్షారామపు భీమేశ్వరాలయములో అక్షయ, అఖండ దీపముల (Perpetual lamps) కై దానములిచ్చాడు. బ్రాహ్మణుడైన రాజనాయకుడు మరియు రవ్వమాంబ దంపతులకు జన్మించిన కాటయ ఈ గ్రామము నందు శివాలయములు కట్టించి, తటాకములు త్రవ్వించి వనములు వేయించి దేవబ్రాహ్మణులవృత్తులు విడిచి పించరపల్లి గ్రామమును పంచలింగాలకు దానముగా నొసంగుచు ఈ శాసనము వేయించాడు. ఇందులో కాకతివంశమున

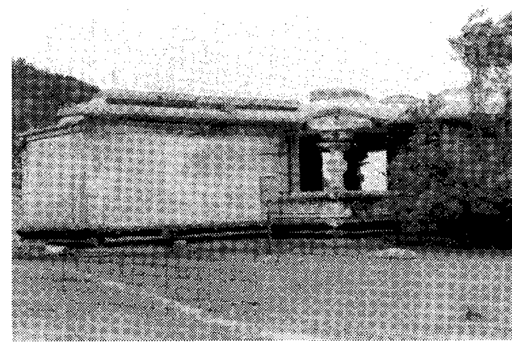
రుద్రదేవుని, గణపతి దేవుని ప్రశంసించి, రేచర్లరుద్రిరెడ్డిని తన తండ్రి రాజనాయకుని, తనను గూర్చి గూడా కాటయ చెప్పుకొన్నాడు. ఈ శాసనము గద్య పద్యాత్మకము. కాటయనాయకుడు చెఱువులను నిర్మించి వనములను వేయించాడు. ఈ శాసనములో కాట్నాయని చెఱువు, రవ్వసాని చెఱువు, రాజనాయకుని చెఱువు, రవ్వసాని మామిడితోట మరియు కొన్ని కాలువల పేర్లు పేర్కొనబడినాయి. కాటయ మామిడి వనమును, చింతవనమును, ఊరికి దక్షిణమున తాటి వనమును, అంగడిసుంకమును దేవరలకు అంగరంగ వైభోగ ధూపదీప నైవేద్య తాంబూలాదులకు దానముగా ఇచ్చాడు. శాసనము చివరలో గణపతి దేవ చక్రవర్తి గూడా భూదానము నొసంగినట్లు పేర్కొనబడింది. ఐదు ప్రార్థనా పద్యములలో (Invocatory verses) గణేశుడు, దుర్గ, హరి, సర్వేశుడు, భాస్కరుడు స్తుతింపబడుట వలన స్మార్త బ్రాహ్మణులు పంచాయతనముల పూజించు సంప్రదాయము ప్రబలిందని తెలుస్తుంది[151]. శైవ, వైష్ణవ, శాక్తేయ, గాణపత్య, సౌరపూజలు స్మార్త బ్రాహ్మణులు నేటికి జరుపుచునే యున్నారు. ధర్మపురిలో పంచాయతనముల గుడిలో ఈ పూజలు జరుగుచున్నాయి.

శాసనములో పేర్కొనబడిన పంచలింగాలలో మూడు త్రికూటాలయమునందుండగా మిగిలిన రెండు త్రికూటాలయమునకు దక్షిణమున గల రెండు వేరు వేరు దేవాలయములలో ప్రతిష్ఠింపబడినాయి. ఉప్పరపల్లి చారిత్రక ప్రాధాన్యత గల ప్రదేశము. ఢిల్లీసుల్తాన్ అలాఉద్దీన్ ఖిల్జీ తన సేనలను మాలిక్ ఫక్రోద్దీన్‌జునా, మరియు జూనాఖాన్ సేనాధిపతుల నాయకత్వములో ఓరుగల్లు పైకి క్రీ.శ. 1303లో తొలి దండయాత్ర చేయుటకు పంపాడు. కాకతీయ సైన్యములు ఈ గొడిశాల (ఉప్పరపల్లి) వద్ద తురుష్కసైన్యములను అడ్డుకొని భీకరమైన యుద్ధం చేశాయి. పోతుగంటి మైలి, రేచర్ల వెన్న భూపాలుడు, మంగయదేవుడు మున్నగు సేనానులు వీరోచితముగా పోరాడి మహ్మదీయుల దండయాత్రను త్రిప్పికొట్టినారని, వారిని కాకతీయ రాజ్యభాగముల నుండి పారద్రోలినారని వెలుగోటి వారి వంశచరిత్ర తెలుపుతుంది[152]. గొడిశాల దేవాలయముల చుట్టు గుట్టలున్నాయి. స్థానిక గ్రానైట్‌రాయినే వీటి నిర్మాణములో ఉపయోగించారు. నేడు ఈ ప్రదేశమంతయు ఏ కారణము చేతనో నిర్మానుష్యమై ఉంది. గొడిశాల నుండి 3 కి.మీ. ఎడ్లబండి మార్గము (Cart track) గుండా ఈ దేవాలయములు జేరవచ్చు.

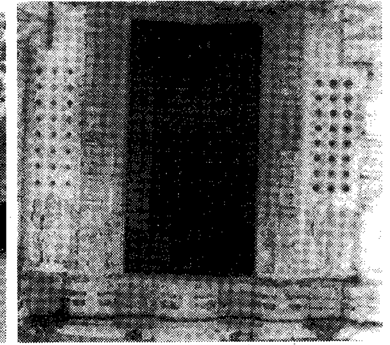
త్రికూటాలయము

దేవాలయ పథకము నక్షత్రాకారములో ఉంది. ముఖమంటపమునకు ఉత్తరము, పడమట, దక్షిణములందు గర్భగృహములుండగా తూర్పున ప్రవేశ మంటపము (Porch) ఉంది. మూడు గర్భగృహములలో శివుడు లింగరూపమున ప్రతిష్ఠింపబడినాడు. తూర్పు ముఖమును కలిగియున్న ఈ దేవాలయము కాకతీయుల కళాకౌశలమునకు నిదర్శనముగా ఉంది. ఈ త్రికూటాలయమునకు ఉపపీఠము లేదు. అధిష్ఠానము నందు ఉపానము, జగతి, కుముదములుండి వేదిపైన గోడలు లేచినాయి. దేవాయలయము ఛుట్టూ గోడలపైన చివరలయందు ముందుకు

విస్తరించి రెండు వరుసలలో నున్న చూరు అందమును అతిశయింప జేస్తుంది. మూడు గర్భగృహములపై నుండిన శిఖరములు శిథిలమై అదృశ్యమైనాయి. రెండు పొరలు (Double shell) గల రాతిగోడలు పెద్దపెద్ద శిలాఫలకములతో నిర్మింపబడినాయి. రెండు పొరల మధ్యన మట్టి, గులకరాళ్లు నింపబడినాయి. కొన్ని సందర్భములలో రెండుపొరల మధ్య శూన్య మేర్పడింది. వర్షమునకు మధ్యనున్న గులకరాళ్లు (Rubbles) మట్టి కొట్టుకొని పోయాయి. పడమటి, ఉత్తర ఆలయముల గోడల బయటిపొర (Outer shell) కూలిపోవుట వలన మధ్యనున్న శూన్యప్రదేశము మరియు లోపలిపొర (Inner shell) బయల్పడినాయి. కాకతీయ దేవాలయముల యొక్క పునాదులు (Foundations) దృఢముగా లేనందున పెద్ద పెద్ద శిలలతో నిర్మాణము గావించిన గోడలయందు నీరు కారుట వలన కట్టడములన్నియు తరచుగా క్రుంగి శిథిలమైనాయి.

త్రికూటాలయము

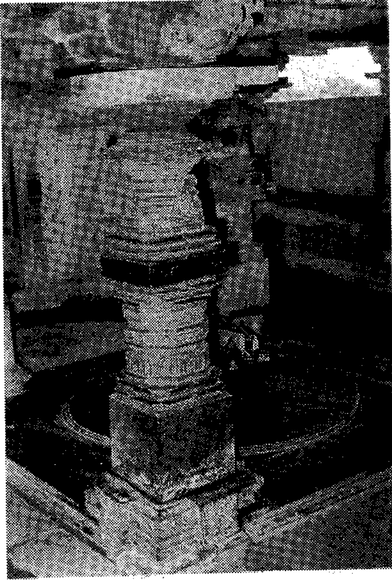

అంతరాళ ద్వారము

తూర్పుననున్న నాలుగు సోపానముల ద్వారా ప్రవేశమంటపము (Porch) ను జేరవచ్చు. ప్రవేశమంటపము తూర్పు, పడమరలుగా 12 అడుగుల పొడవు ఉత్తరదక్షిణములుగా 9 అడుగుల వెడల్పు కలిగి ఉంది. ముఖమంటపము 27'-6" చతురస్రాకారము. నాలుగు మధ్యస్తంభముల మధ్యనున్న చదరపు ఆకారముపై వృత్తాకారపు రంగశిల నునుపుగా అద్దమువలె మెరయుచున్నది.

మంటపములోని స్తంభములు విస్తారముగా ప్రశస్తమైన మరియు సూక్ష్మమైన చెక్కడములతో మనోరంజకముగా ఉన్నాయి. కాకతీయుల కాలపు నిగనిగ మెరుపులతో అందమైన శిల్ప సంపదతో ఈ స్తంభములు చూపరుల నాకర్షిస్తాయి. సున్నితపు సూక్ష్మచెక్కడములన్ని కచ్చితంగా రూపొందుటకై శిల్పులు నల్లసరపురాతి (Basalt) స్తంభములనే నిలిపారు. అనేక మలుపులతో గూడిన పదునైన చెక్కడములు ఇప్పుడే చెక్కబడినట్లు స్తంభములలోని ప్రతి అంగుళము మేర శిల్పముతో నింపబడింది. స్తంభముల యొక్క అశ్వపాదముల ఉపరితలములు నాలుగువైపులా అందమైన నాట్యకత్తెల వాద్యకారిణుల (dancers and drummers) శిల్పములతో అలంకరింపబడినాయి. స్తంభ మధ్యభాగము అనేక కంపములతో (Fillets) సూక్ష్మాతి సూక్ష్మమైన చెక్కడములతో శోభిల్లుతుంది. స్తంభ శీర్షమున గల కలశము నాలుగువైపుల అందమైన

సమద్విబాహు త్రిభుజాకారపు శిల్ప ముద్రికలతో అలంకరింపబడింది. కుడం (circular abacus) భాగము, వీరకంఠము, దానిపై నున్న ఫలికా పద్మము (Square abacus) అలంకార శోభితములు. స్తంభ ఆరంభపు మరియు పట్టభాగముపై నున్న చదరపు భాగముల (Square parts) ఉపరితలములు నునువుగా అద్దమువలె చెక్కబడి సందర్శకుల ముఖాలు కనబడేటట్లున్నాయి. గొడిశాలలోని నిగనిగలాడు స్తంభములు వరంగల్ జిల్లాలోని పాలంపేట, హనుమకొండ మరియు నల్గొండ జిల్లాలోని పిల్లలమర్రి నాగులపాడు దేవాలయములలోని స్తంభములవలె శోభాయమానముగా ఉన్నాయి.

స్తంభము

పట్టశీర్ష భాగములు

త్రికూటాలయ మంటప లోకప్పు దాని మొత్తము తొమ్మిది విభాగములలో లుపవితాన (కదలికాకరణ) రీతిలో త్రికోణ ఫలకములతో, చదరపు ఫలకములతో కప్పబడిఉంది. నాలుగుస్తంభముల మధ్య నున్న మంటప లోకప్పు కరీంనగర్ జిల్లాలోని కాకతీయ దేవాలయములందు గల లోకప్పులన్నింటి కంటే మిన్నగా నుండుట విశేషము. ఇచటి లోకప్పు దూలముల లోపలి వైపు గల తలములు హంసమాలతో అలంకరింపబడగా బయట తలములు (Outer surfaces) సాదాగా (plain) ఉన్నాయి. ప్రతిదూలపు క్రింది తలము (bottom surface) మూడు చదునైన బహుదళ పద్మములతో ఆకర్షణీయంగా ఉంది. మధ్యనున్న విశాలమైన చదరపు ఫలకము లోతుగా (dome shaped) వలయములతో చెక్కబడింది. ఈ వలయములు ఒకదానిపై నొకటి చిన్నవగుచు మధ్యలో విస్తారముగా చెక్కబడిన పద్మపు మొగ్గ అందముగా వ్రేలాడుతుంది. అర్ధగోళాకారపు గిన్నె (Bowl) బోర్లించిన రీతిలో నున్న ఈ లోతైన చెక్కడము అసంఖ్యాక

శిల్పగోళములతో (dripstones) శోభిల్లుతుంది. నాలుగు మధ్యస్తంభములపై నున్న లోకప్పు మధ్యలో నున్న ఈ సుందరశిల్పము వర్ణనాతీతము.

ఈ త్రికూటాలయపు అంతరాళముల, గర్భగృహముల ద్వారముల అలంకారములు నిరుపమానములు. ప్రతిద్వారము 6'-2" ఎత్తు 3'-2" వెడల్పుతో ఉంది. అంతరాళముల ద్వారముల కిరువైపుల జాలి కిటికీలు విస్తారమైన చెక్కడములతో "Screen windows of exquisite fret work" అందమును ఇనుమడింపజేశాయి. పద్మ, లతా శిల్పవరుసలతోనున్న ద్వారపు త్రిశాఖల క్రింది భాగమున ద్వారపాలకుల కిరువైపుల చామరధారిణులు, నాట్యకత్తెలు అందంగా మలచబడినారు. ద్వారపు లలాటమున గజలక్ష్మి ఉంది. పతంగముపై ముందుకు విస్తరించిన చూరు క్రిందిభాగము (Projecting cornice over the lintel) అర్ధచంద్రాకార గోళములతో (semi circular stones) అలంకరింపబడింది. దీనిపై నున్న తోరణము (Architrave) నందు శివుడు అపస్మారపురుషుని పై తాండవము చేయుచున్న శిల్పము బహురమ్యంగా ఉంది. పదిహస్తములతో నాట్యము చేయుచున్న శివునికి ఎడమవైపు వినాయకుడు, విష్ణువు కుడివైపు బ్రహ్మ, కుమారస్వామి అందముగా మలచబడినారు. ప్రతి అంతరాళము 8'-6" x 9'-3" కొలతలతో ఉంది. గర్భగృహముల ద్వారములు గూడ అంతరాళముల ద్వారముల వలె అలంకార శోభితములై వాటి క్రింది భాగమున పూర్ణకుంభములు, తోరణములందు అంతస్తుల శిఖరములు (turrets) మలచబడినాయి. ప్రతి గర్భగృహము 11'-2" చతురస్రము. ఈ త్రికూటాలయములోని సుందరశిల్పము గల ద్వారబంధములు, నిగనిగలాడు శిల్పము గల స్తంభములు, చిత్రశిల్పఫలకములు, ద్వారపాలప్రతిమలు, పద్మలతా శిల్పముల బారులు గల ద్వారపు శాఖలు, సుందర లోకప్పు శిల్పము అలంకార భారముతో నున్న దూలములు, లోకప్పు నందు లోతుగా అర్ధగోళాకారములో చెక్కబడిన సుందరశిల్పము మున్నగునవి కాకతీయ శిల్పకళా వైభవమును వేనోళ్ల చాటుచున్నాయి. కాకతీయ శిల్పుల భావోద్వేగము, శిల్పఔన్నత్యమునకు ఇచటి దేవాలయములు మచ్చుతునుకలు.

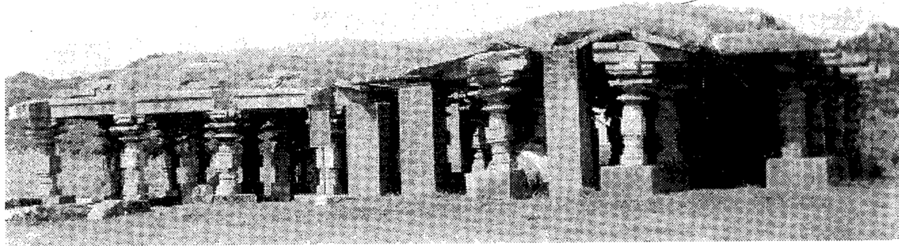
త్రికూటాలయమునకు దక్షిణముననున్న మొదటి శివాలయము

త్రికూటాలయమునకు కొన్ని అడుగుల దూరములో గర్భగృహము, అంతరాళము, ముఖమంటపముతో కూడిన శివాలయము తూర్పు ముఖమును కలిగి ఉంది. పదహారు స్తంభముల ముఖమంటపము ముందు రెండు స్తంభములపై నిలిచిన ప్రవేశమంటపముంది. మంటపము చుట్టూ పిట్టగోడలేదు. మంటపము శిథిలావస్థలో ఉంది. ఇది సువిశాలమైన దేవాలయము.

రెండవ శివాలయము

పై శివాలయము నానుకొని దక్షిణమున వేరొక శివాలయము తూర్పు ముఖమును కలిగి ఉంది. ఈ రెండు శివాలయముల నిర్మాణము ఒకే రకపు కొలతలతో ఒకే రీతిలో ఒకదానినొకటి ఆనుకొని యుండుటవిశేషము. ఈ దేవాలయపు గర్భగృహము, ప్రవేశమంటపము

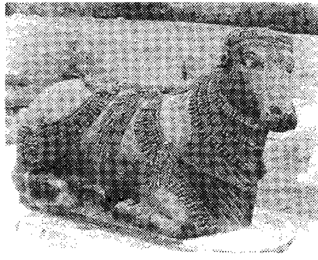
శిథిలమై అదృశ్యమైనాయి. ఈ దేవాలయ మంటపములో కాకతీయ కళారీతిలో నంది విగ్రహము పడిఉంది. త్రికూటాలయములోని శిల్ప కళా ఔన్నత్యము ఈ రెండు దేవాలయములందు కానరాదు. బహుశః ఇవి తొలినిర్మాణములై ఉంటాయి. త్రికూటాలయములోని మూడు లింగములు, ఈ రెండు దేవాలయములలోని రెండు లింగములు కలిపి మొత్తము పంచలింగాలుగా కాటయ వేయించిన ఇచటి శాసనమునందు పేర్కొనబడినాయి. ఈ రెండు శివాలయములు ఒక దాని ప్రక్కకు వేరొకటి అంటి యుండుట వలన రెండు ముఖమంటపములు అవిచ్ఛిన్నంగా ఒకటిగానే కలిసియున్నట్లు అగబడుతాయి. మొదటి శివాలయ మంటప దక్షిణ భాగపు వంపుగల చూరు మరియు రెండవ శివాలయ మంటప ఉత్తరభాగపుచూరు ఒకదానికొకటి తాకి యుండుట వలన ఉమ్మడి మంటపము వలె కనిపిస్తుంది. ఈ రెండు దేవాలయముల మంటపములు కూలిపోకుండా ఇటీవల సిమెంట్, రాయితో గోడల నిర్మాణము అచటచ్చట గావించారు.

త్రికూటాలయమునకు దక్షిణమున ఉన్న రెండు శివాలయములు

ప్రతిమా శిల్పములు

భైరవుడు :- ఏడు అడుగుల ఎత్తు గల శిలాఫలకముపై చతుర్భుజముల భైరవుడు చెక్కబడినాడు. అతని పైకుడిహస్తములో డమరుకము ఎడమ హస్తములో త్రిశూలము, క్రింది దక్షిణహస్తములో మెలికలు గల ఖడ్గము (Curled sword) వామ హస్తములో కపాలము ఉన్నాయి. అతనికి ఎడమవైపున శునకము ఎగురుచున్నది. ఈ భైరవ విగ్రహము త్రికూటాలయము ముందు నిలిచిఉంది.

నంది :- త్రికూటాలయము ముందు ఆభరణభారముతో నున్న కాకతీయుల కళారీతిలో పెద్ద నల్లరాతి నంది విగ్రహముంది. ఈ నంది పొడువు 5'-9". పీఠముపై కూర్చొని యున్న నిగనిగలాడు ఈ నంది వెనుక నుండి ముందు వరకు మేని నిండా అనేక హారములతో అలంకరింపబడింది. దీని మెడ చుట్టూ గంటల హారముంది. నంది నితంబములను చుట్టుచూ దేహమంతటను పరివ్యాప్తమై యున్న హారములు Festooned rump garlands సూక్ష్మమైన ప్రశస్త చెక్కడములతో కాకతీయ శిల్పి ఉలికి గల కళాకౌశలమును చాటుతాయి.

నంది :- పైన చెప్పబడిన నంది మాదిరిగానే వేరొక కాకతీయ నంది విగ్రహము త్రికూటాలయమునకు దక్షిణమున గల రెండవ శివాలయ మంటపములో పడిఉంది.

గొడిశాలలోని ఈ అద్భుతదేవాలయముల పరిసరములు నేడు నిర్మానుష్యముగా ఉన్నాయి. ఊరికి 3 కి.మీ. దూరములో అడవిలో నున్న ఈ దేవాలయములకు ఆదరణ లేదు. దండయాత్రల భయము వలన గాని, కరువు కాటకములు, క్షామముల వలన గాని, అంటువ్యాధుల వలన గాని నాటి గ్రామము ఇచటి నుండి దూరమునకు తరలిపోయి యుండవచ్చు. ఇలాంటి పరిస్థితియే చొప్పదండిలోని శంభుని గుడి, మంథని సమీపమునగల ఖమ్మంపల్లి హ్యామ్లెట్ గ్రామమైన సందరెల్లి (చంద్రవెల్లి) శివాలయము యొక్క పరిసరములందు చూడవచ్చు.

29. పోతుగల్

కరీంనగర్‌కు నైఋతి యందు 60 కి.మీ. దూరంలో ముస్తాబాద్ మండలంలో నున్న గ్రామమే పోతుగల్ లేదా పోతుగంటి. ఇచటికి సిరిసిల్ల గుండా చేరవచ్చు. కాకతి గణపతి దేవచక్రవర్తి కాలపు దేవనాగరిలిపి శాసనమొకటి లక్ష్మినారాయణ దేవాలయపు ప్రధానద్వారము పై చెక్కబడిఉంది. స్వస్తిశ్రీ శక సంవత్సరము 1157 యువ వైశాఖ శుద్ధ సప్తమి గురువారము సరియగు తేది క్రీ.శ. 1235 మే 26 రోజున మహాప్రధాని నారాయణ విశ్వేశ్వర దేవరను ప్రతిష్ఠించినట్లు ఈ శాసనము తెలుపుతుంది. వశిష్ఠ గోత్రుడైన వామిదేవుని కుమారుడు నారాయణ రాయస్థాపనాచార్య బిరుదాంకితుడుగా పేర్కొనబడినాడు[153]. గ్రామము సమీపమున గల గుట్టబోరు (hillock) పై రాతి ప్రాకారములో ఒకదాని ప్రక్కకు మరియొకటి రెండు దేవాలయములు తూర్పు ముఖమును కలిగిఉన్నాయి.

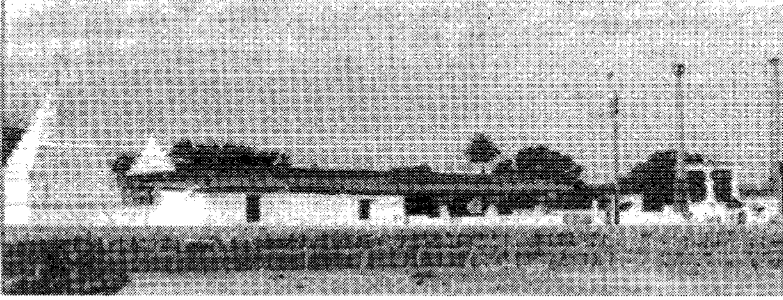
శివాలయము

గర్భగృహము, అంతరాళము, పదహారు స్తంభముల ముఖమంటపము ఈ దేవాలయపు ప్రధానాంగములు. తూర్పు నుండి మంటపములోనికి ప్రవేశింపవచ్చు. మంటపము చుట్టూ పిట్టగోడ (Parapet wall) ఉంది. ఈ దేవాలయము ముందు దాదాపు 25' అడుగుల ఎత్తు గల నంది స్తంభము నిలిచిఉంది. స్తంభముపై భాగమున నున్న చిన్నమంటపము (Miniature shrine) లో నంది విగ్రహముంది.

వైష్ణవాలయము

ఈ దేవాలయమందు గర్భగృహము, అంతరాళము, చుట్టూగోడలు గల మంటపము, (A closed mandapa) దాని ముందు గోడలులేని మంటపము (An open mandapa) ఉన్నాయి. దేవాలయము ముందు తూర్పున ప్రవేశమంటపము ఉంది. పెద్దపరుపు బండపైన (on the plain surface of the rock) గల ఈ దేవాలయమునకు అధిష్ఠానము లేకుండా బండపైన

రాతిగోడలు లేపబడినాయి. తెఱచియున్న మంటపము (open Mandapa) చుట్టూ గల పిట్టగోడ (Parapet wall) పై కక్షాసనములున్నాయి. చుట్టూగోడలు గల మంటప (closed mandapa) ద్వారము యొక్క క్రింది భాగమున సుందరాంగుల శిల్పములు చూడముచ్చటగా ఉన్నాయి. గర్భగృహములో ప్రస్తుతము శ్రీరాముని విగ్రహము ప్రతిష్ఠింపబడి ఉంది. గనుక ఇది రామాలయముగా పిలువబడుతుంది. ఈ దేవాలయములో నున్న సూర్యశిల్పము క్రింది భాగమున ఏడు అశ్వములు చెక్కబడినాయి. సమభంగములో నిలబడియున్న సూర్యుని చేతులు ఛేదింపబడినాయి. ఈ దేవాలయము ముందు ఆవరణలో ఆరు అడుగుల ఎత్తు గల గరుడ మరియు ఆంజనేయ ప్రతిమలు శిలాఫలకములపై అందముగా మలచబడినాయి. ఈ దేవాలయము ముందు గూడా 25' అడుగుల ఎత్తు గల గరుడ స్తంభము నిలిచి ఉంది. గ్రామము బయట రహదారి ప్రక్కకు నాలుగు అడుగుల ఎత్తుగల రెండు వీరగల్ ప్రతిమలున్నాయి. వీరి చేతులలో ఖడ్గము, డాలు ఉన్నాయి. కొలనుపాక నుండి వేములవాడకు పోవు మార్గమున గల పోతుగంటి చాళుక్యుల మరియు కాకతీయుల కాలములో ప్రాధాన్యత గల గ్రామము.

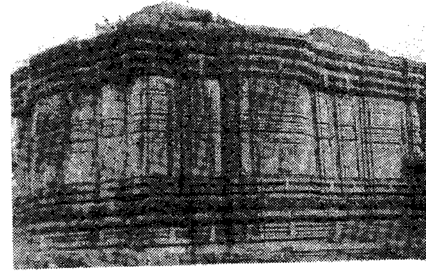

వైష్ణవాలయము

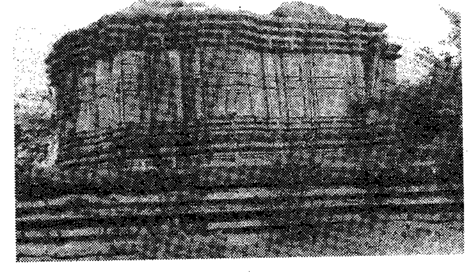
కాకతి ప్రతాపరుద్రదేవుని సేనానులలోనొకడైన పోతుగంటి మైలి అసమాన ధైర్య సాహసములను ప్రదర్శించిన యోధునిగా వెలుగోటి వారి వంశ చరిత్రలో పేర్కొనబడినాడు. క్రీ.శ.1303 లో ఢిల్లీసుల్తాన్ అలాఉద్దీన్ ఖిల్జీ దండయాత్రను ఎదుర్కొని ఉప్పరపల్లి (గొడిశాల) వద్ద తురుష్క సేనలు పలాయనము చిత్తగించునట్లు చేసిన మహాయోధుడు పోతుగంటి మైలి. ఒక పరియాయము కప్పము చెల్లించుటకై ఢిల్లీకి వెళ్లిన సందర్భములో అలాఉద్దీన్ ఖిల్జీ ఆస్థానములో పోతుగంటి మైలి మరియు తెలుగు బిజ్జన ప్రదర్శించిన ఖడ్గ నైపుణ్యమునకు సుల్తాన్ అచ్చర్వొందాడు[154].

30. ముత్తారం

కరీంనగర్‌కు ఆగ్నేయమునందు 60 కి.మీ. దూరంలో భీందేవరపల్లి మండలములో నున్న గ్రామమే ముత్తారం. హుజూరాబాద్ లేదా హుస్నాబాద్ నుండి ముల్కనూరు ద్వారా ఈ గ్రామము చేరవచ్చు. గ్రామమునకు సమీపముననున్న పొలములలో కాకతీయుల కాలపు త్రికూటాలయము తూర్పు ముఖమును కలిగి ఉంది. ఈ దేవాలయ నిర్మాణము నగునూరు, కొత్తపెల్లి దేవాలయములను పోలి ఉంది. తూర్పులో నుండు ప్రవేశమంటపము (Porch) మరియు మధ్యననుండు ముఖమంటపముల నిర్మాణము పూర్తికాలేదు లేదా శిథిలమైయుండును (Either unfinished or ruined). మంటపముకై ఉద్దేశింపబడిన వేదికకు పడమట, ఉత్తర దక్షిణములందు మూడు గర్భగృహములు వాటి ముందు అంతరాళములున్నాయి. కాకతీయ కళారీతులను బట్టి ఇచటి త్రికూటాలయము పదమూడవ శతాబ్దపు ప్రథమార్ధభాగములో నిర్మింపబడి ఉంటుంది.

త్రికూటాలయ గోడలు

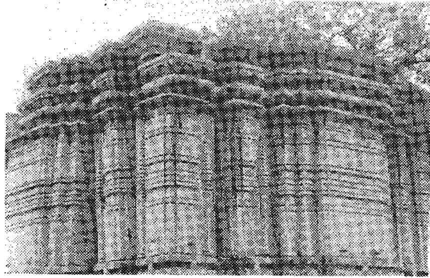
త్రికూటాలయ గోడలు

త్రికూటాలయము

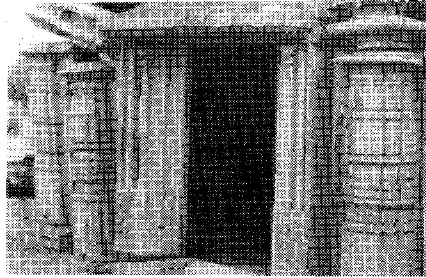
ఈ దేవాలయపు ఉపపీఠము నక్షత్రాకారములో ఉన్నతముగా నుండి దాని వర్గము (Mouldings) అడ్డముగా అనేక మలుపులతో శోభాయమానముగా ఉంది. వివిధ పరిమాణములలో గల పట్టిక, పద్మము, త్రిపట్టము మరల మరల వంపులతో రూపొందింపబడినాయి. (Bands of various sizes are repeated with alternate recesses). నేల నుండి మూడవ పట్టిక ఊర్ధ్వముఖ అర్ధచంద్రాకార గోళములతో చివరి పట్టిక క్రింది భాగము అధోముఖ అర్ధచంద్రాకారపు గోళముల (Semicircular stones) తో అలంకరింపబడినాయి. ఉపపీఠము వలె అధిష్ఠానము యొక్క వర్గము (Mouldings) చూపరులను తన్మయులను చేస్తుంది. అధిష్ఠానము పైనున్న గోడలు పెద్ద చిన్నకుడ్యస్తంభములతో (Broad and narrow pilasters) తీర్చిదిద్దబడినాయి. శిఖరాన్ని మోస్తున్నట్లుగా నున్న సన్నని కుడ్య స్తంభములు (Narrow pilasters surmounted by turrets are sculptured in the recesses) వంపులలో నింపబడినాయి. గోడలపైన మూడు వరుసలలో (in three tiers) నున్న కపోతము చూడముచ్చటగా ఉంది. గర్భగృహములపై నుండిన శిఖరములు నేడు కానరావు. కాని లోకప్పుకై వేయబడిన పొడుగాటి ఘనమైన శిలాఫలకములు శిఖరముల స్థానములో మిగిలిఉన్నాయి.

తూర్పు వైపున నున్న పదిమెట్లు మంటపమునకై నిర్దేశింపబడిన ఎత్తైన వేదిక (platform) పైకి తీసికొనిపోతాయి. ఈ వేదికపై చదునైన పొడుగాటి ఘనమైన అనేక

శిలాఫలకములు పడిఉన్నాయి. ఇవన్నియు శిథిలమైన మంటపమునకు చెందినవై ఉంటాయి. లేదా మంటపనిర్మాణమునకై ఉపయోగించుటకు తేబడిన శిలలై ఉంటాయి. అంతరాళముల మరియు గర్భగృహముల ద్వారములన్నియు ఒకే రీతిలో ఉన్నాయి. ప్రతిద్వారపు పతంగము (lintel) పైన ముందుకు విస్తరించియున్న చూరు (Projecting cornice sculptured with pendants) లోలకముల లాంటి చిన్నచిన్న శిల్పగోళములతో శోభాయమానంగా ఉంది. తోరణములందు (Architraves) శిఖర అంతస్తులున్నాయి (turrets). అంతరాళముల ద్వారముల క్రింది భాగమున ద్వారపాలకులుండగా గర్భగృహముల ద్వారములు సాదాగా ఉన్నాయి. పడమటి, దక్షిణ గర్భగృహములందు శివలింగములుండగా, ఉత్తర గర్భగృహములో విష్ణువు ప్రతిష్ఠింపబడినాడు.

త్రికూటాలయ ప్రస్తరభాగము

అంతరాళ ద్వారము

ప్రతిమాశిల్పములు

విష్ణువు:- ఉత్తరపు గర్భగృహములో నిలుపబడిన నాలుగు అడుగుల ఎత్తుగల ఈ విష్ణువు విగ్రహము నాలుగు హస్తములతో సమభంగిలో నిలబడియున్న కాకతీయ శిల్పము. పై దక్షిణ హస్తమందు శంఖము, వామ హస్తము నందు చక్రములుండగా క్రింది రెండు హస్తములు విరిగిపోయినాయి. విష్ణువు కిరీటమకుటము, కుండలములు, హారములు,గ్రైవేయకములు, ఉదరబంధము, మూడు వరుసల కటిబంధము, అర్ధోరుకము, వనమాల ధరించియున్నాడు. దండ కడియములు, ముంజేతి కడియములు చీలమండ వద్ద కాలికడియములు పాదములకు నూపురములు శోభను చేకూర్చుచున్నాయి. విష్ణువు కిరువైపుల చామరధారిణులున్నారు. అతనికి కుడివైపు క్రింది భాగమున గరుడుడు మలచబడినాడు.

గణపతి

త్రికూటాలయమునకు ఉత్తరమున కొంత దూరములో చతుర్బాహువులతో మకుటము ధరించిన పెద్ద వినాయక విగ్రహము చెట్ల క్రింద పడి ఉంది. నాగసర్పము ఉదరబంధంగా ఉంది. ఈ విగ్రహము హనుమకొండలోని వేయి స్తంభాల గుడి మంటపములో నిలుపబడిన గణపతిని పోలిఉంది.

31. సుల్తానాబాద్ (గుడిమెట్టపల్లె)

సుల్తానాబాద్ గ్రామములో ఒక భాగముగా నున్న గుడిమెట్టపల్లి పెద్దపెల్లికి పోవు జాతీయ రహదారి ప్రక్కనే ఉంది. సుల్తాన్‌బాద్‌కు 1 కి.మీ. దూరములో నున్న ఇచటి దిబ్బ (Mound) ఒక తొలిచారిత్రక యుగపు (Early historical site) ప్రదేశము. ఇచట నల్లని ఎర్రని రంగుగల కుండ ముక్కలు, పెంకులు (Black and Red ware pottery) దొరకుతాయి. సుల్తానాబాద్, పెద్దపెల్లి ప్రాంతము లందు అనేక గ్రామాలలో తొలి చారిత్రకయుగపు అవశేషాలు లభిస్తాయి. ఇచట శిథిలావస్థలో నున్న కాకతీయుల కాలపు శివాలయముంది.

అంతరాళ ద్వారము

మంటప స్తంభము

శివాలయము

జాతీయ రహదారి ప్రక్కనే నున్న భూములలో ఈ దేవాలయము ఉత్తరపు ముఖమును కలిగి ఉంది. గర్భగృహము, అంతరాళము, పదహారుస్తంభముల ముఖమంటపము ఈ దేవాలయపు ప్రధానాంగములు. దేవాలయపు గోడలు శిథిలమగుచున్నాయి. గోడలోని బయటపొర (Outer shell) పడిపోగా లోపొర (Inner Shell) శిలాఫలకములు తెఱవబడి కనిపిస్తున్నాయి. గర్భగృహముపై నుండిన శిఖరము శిథిలమై అదృశ్యమైంది. మంటపము చుట్టూ పిట్టగోడ (Parapet wall) యుండి ఉత్తర, తూర్పు, పడమరల యందు ప్రవేశములున్నాయి. మంటపము యొక్క పడమటి భాగము పూర్తిగా కూలిపోయింది. నిలిచియున్న భాగములందు లోకప్పు లుపవితానరీతిలో (కదలికాకరణ) త్రికోణఫలకములతో, చదరపు ఫలకముతో మూయబడింది. మధ్యనున్న చదరపు ఫలకములు విరబూసిన పద్మములతో అలంకరింపబడినాయి. కాకతీయుల నిర్మాణపు రీతిలో నున్న అంతరాళపు ద్వారమున కిరువైపుల జాలికిటికీలు ధారాళముగా వెలుతురు గాలి లోనికి ప్రవేశించుటకై నిలుపబడినాయి. ద్వారపు శాఖల క్రింద పూర్ణకుంభములు చెక్కబడినాయి. గర్భగృహద్వారపు శాఖల క్రింద శైవద్వారపాలకులు, లలాటమున గజలక్ష్మి

బహురమ్యముగా కన్పట్టును. పతంగము (Lintel) పైన ముందుకు విస్తరించియున్న చూరు (Projecting cornice) గుంఢ్రని శిల్పగోళములతో అలంకరింపబడింది. తోరణము (Architrave) నందు శిఖర అంతస్తులు (turrets) మలచబడినాయి. మంటపములో కాకతీయ శిల్పరీతులలో గల నంది ముఖము చెదరగొట్టబడింది.

క్రీ.శ. 1897లో ఎల్గందల్ జిల్లా కేంద్రముగా నున్నప్పుడు ఆనాటి తొమ్మిది తాలూకాలలో సుల్తానాబాద్ ఒకటి. ఆఱవ నిజాం మీర్‌మహబూబ్ అలీఖాన్ కాలములో జిల్లాల పునర్వ్యవస్థీకరణ జరిగినప్పుడు 1905లో జిల్లాకేంద్రము ఎల్గందల్ నుండి కరీంనగరమునకు మార్చబడింది. కరీంనగర్ జిల్లాలో గూడా సుల్తానాబాద్ తాలుకా కేంద్రముగా ఉండేది. నేడు ఇది ఒక మండలకేంద్రము.

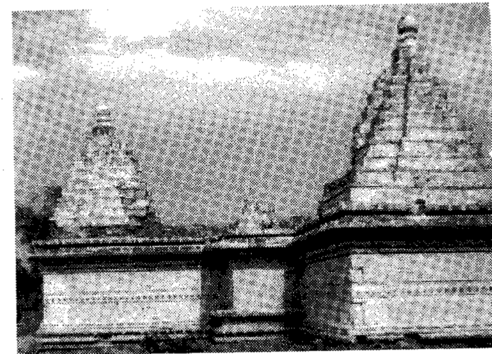
32. విలాసాగర్

కరీంనగర్‌కు పడమట 25 కి.మీ. దూరములో బోయినపల్లి మండలములో నున్న గ్రామమే విలాసాగర్. కుదుర్పాక చౌరస్తా నుండి ఈ గ్రామమును చేరవచ్చు. గ్రామము మధ్యలో గల అందమైన త్రికూటాలయము తూర్పు ముఖమును కలిగి ఉంది. దేవాలయ ప్రాంగణములో నున్న ఒక శిలాఫలకముపై కాకతి ప్రతాప రుద్రదేవుని కాలపు క్రీ.శ. 1302 శాసనము అటిగిపోయి ఉంది. శక సంవత్సరము 1224 శుభకృత్సంవత్సర పుష్యమాసము మాత్రము అగబడుచున్నాయి. మిగిలిన వివరములు అస్పష్టము. మల్యాల వంశనామము ఇందులో పేర్కొనబడింది[155]. మల్యాల, విరియాల వంశముల నాయకులు కాకతీయుల సేనానులుగా నుండిరి. ఈ గ్రామంలో కాకతీయుల కాలపు పెద్దచెఱువుంది.

త్రికూటాలయము

దేవాలయపు ముఖమంటపమునకు పడమట,ఉత్తర,దక్షిణములందు గర్భగృహములు, వాటి ముందు అంతరాళములున్నాయి. తూర్పున నున్న ప్రవేశ మంటపము (porch) ద్వారా లోనికి ప్రవేశింప వచ్చు. ఈ దేవాలయమునకు ఉపపీఠము లేదు. అధిష్ఠాన భాగము కొంత నేలలో మునిగిఉంది. ప్రస్తుతము రెండు పట్టికలు కనిపించుచున్నాయి. మొదటిపట్టిక ఊర్ధ్వ ముఖ అర్ధచంద్రాకారపు శిల్పములతో, పై పట్టిక అధో ముఖ అర్ధచంద్రాకారపు గోళములతో (inverted semicircular stones) అలంకరింపబడినాయి. అధిష్ఠానముపై సాదాగోడలు (plain walls) లేచినాయి. ప్రతిగర్భగృహపు గోడలచుట్టూ చతుర్దళ పద్మశిల్పములతో గూడిన వరుస ఒక కంపము (fillet) రూపములో నడుచుచున్నది. గోడలపైన రెండు వరుసల కపోతముంది. మూడు గర్భగృహములపై నున్న శిఖరములు మెట్లతో గూడిన పిరమిడ్ (stepped pyramidal form) రూపములో ఉన్నాయి. ఒక్కొక్క శిఖరములోని పదిమెట్లు పైకి పోనుపోను పరిమాణములో

చిన్నవగుచు చివరలో కలశమును మోయుచున్నవి. ఈ శిఖరములు ఇటుక నిర్మాణములు. ఇవి కర్ణాటక కదంబుల దేవాలయముల శిఖరములను పోలిఉన్నాయి[156]. కాకతి రెండవ ప్రోలరాజు మంత్రి బేతన అర్ధాంగి మైలమ హనుమకొండలో నిర్మించిన పద్మాక్షి దేవాలయపు శిఖరము గూడా ఇదే మాదిరిగా ఉంది[157].

త్రికూటాలయము

ముఖమంటపము 24' అడుగుల చతురస్రము. ప్రవేశమంటప (Porch), ముఖమంటప, అంతరాళముల మరియు గర్భగృహముల లోకప్పు ఉపవితాన (కదలికాకరణ) రీతిలో కప్పబడింది. గర్భగృహములు, అంతరాళములు ఒకే రీతిలో 8'-8" x 8' కొలతలతో నిర్మింపబడినాయి. మూడు గర్భగృహములందు శివుడు లింగరూపమున ప్రతిష్ఠింపబడినాడు. 2'-4" ఎత్తుగల వేదిక (pedestal) పై నున్న లింగము ఎత్తు 1'-3" మరియు చుట్టుకొలత 3'-10". అంతరాళముల ద్వారములకు ఇరువైపుల పొడువైన జాలికిటికీలు పద్మశిల్పములతో అలంకరింపబడినాయి. గర్భగృహముల ద్వారముల త్రిశాఖల క్రింది భాగమున గల శైవద్వారపాలకులకు ఇరువైపుల చామరధారిణులు అందంగా మలచబడినారు. లలాటములందు గజలక్ష్మి చెక్కబడింది. పతంగముపైన ముందుకు విస్తరించియున్న చూరు (Projecting cornice) ఉండగా తోరణము (Architrave) అంతస్తుల శిఖరములతో (turrets) అలంకరింపబడింది.

విలాసాగరము నుండి కుదుర్పాకకు పోవు మార్గమున ఐదు అడుగుల ఎత్తు గల రెండు శిలాఫలకములపై వీరగళ్లుల (Hero stones) ప్రతిమలు అందముగా మలచబడిఉన్నాయి.

33. చిట్టాపూర్

కరీంనగర్‌కు వాయువ్యము నందు 80 కి.మీ. దూరములో చిట్టాపూర్ గ్రామము మల్లాపూర్ మండలములో ఉంది. మెటుపెల్లి నుండి లేదా కోరుట్ల నుండి 10 కి.మీ. దూరములో నున్న ఈ గ్రామమును బస్సుద్వారా జేరవచ్చు. దీనికి ప్రక్కన నొక వాగు ప్రవహిస్తుంది. ఈ

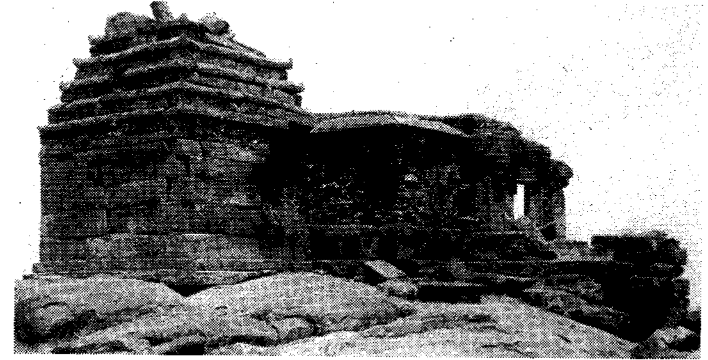
వాగు ఒడ్డున ఒక త్రికూటాలయముండేది. కాని నేడు అది శిథిలమై ఆనవాళ్లు లేకుండా పోయింది. ఒక శతాబ్దము పూర్వమే స్థానిక వెలమదొర ఒకరు ఈ త్రికూటాలయపు రాళ్లను అతని భవన నిర్మాణమునకై వాడినట్లు స్థానికుల కథనము. గుంటూరు జిల్లాల్లోని అమరావతి స్థూపపు రాళ్లను అచటి స్థానిక పాలకుడు ఇదే విధంగా ఉపయోగించుకొనినట్లు తెలుస్తుంది. ఈ త్రికూటాలయ స్థలము నందుండిన కాకతి ప్రతాప రుద్రదేవుని కాలపు (క్రీ.శ. 1295-1323) స్తంభ శిలా శాసనము అదే గ్రామములో నున్న హనుమాన్ తోటకు తరలింపబడింది. నాలుగు వైపుల చెక్కబడిన ఈ శాసనము ప్రస్తుతము హనుమాన్ తోటలోనే నిలిచిఉంది. ఈ తెలుగు శాసనమునకు మొదటి ప్రక్కలో 1 నుండి 33 పంక్తులు, రెండవప్రక్కలో 34-66 పంక్తులు, మూడవప్రక్కలో 67-97, నాలుగవ ప్రక్కలో 98 నుండి 115 పంక్తులు చెక్కబడినాయి. ఇది తేదీలేని శాసనము. కాని శక సంవత్సరము శోభకృత్ ఫాల్గుణ శుద్ధ సోమవారము నాడు ఈ శాసనము వేయబడిందని అతిగిపోయిన మొదటిప్రక్క పంక్తులలో ఉంది. తిథిమాత్రము అతిగిపోయి తెలియుటలేదు[158].

చిన్న పరియల స్థలమందు గల పెద్దపరియల మహామండలేశ్వరుడగు (నాయంకారుడు) చిన్ని రుద్రదేవుని ప్రశస్తి ఈ శాసనమందుంది. చిన్న పరియల నామమే క్రమముగా నేటి చిట్టాపూర్‌గా మారియుండవచ్చు. చిట్టాపురము సమీపములో నున్న శ్రీపురము (నేటి సిరిపురము) ధర్మపురము (నేటి ధర్మారం) గ్రామముల ప్రసక్తి ఈ శాసనమందుంది. బైరిసెట్టియనునతడు సకల సముద్రమను చెఱువు కట్ట యొక్క ఎత్తును పెంచి దాని సమీపమున ఒక త్రికూటాలయమును నిర్మించాడు. వాటిలో సకలేశ్వర, భైరేశ్వర, నాగేశ్వర దేవరలను ప్రతిష్ఠించాడు. అతడు చెఱువుకట్ట ఎత్తును పెంచిన ఫలితంగా అదనంగా సాగులోనికి వచ్చిన భూములపై వచ్చు ఆదాయములో మూడవవంతు దేవరలకు, మిగిలిన రెండువంతులు చక్రవర్తికి చెందునని ఈ శాసనమునందు పేర్కొనబడింది. చిట్టాపూర్ గ్రామమునకు ప్రక్కననున్న పెద్ద చెరువే ఆనాటి సకల సముద్రమై ఉంటుంది. కాకతి ప్రతాపరుద్రదేవుడు ఈ గ్రామమును సందర్శించి ఇచటి దేవతలకు భూదానములు ఇచ్చినట్లు తెలుస్తుంది. దురదృష్టవశాత్తు నేడు ఇచటి త్రికూటాలయము శిథిలమై అదృశ్యమైంది. వాగుకు కొంతదూరములో పునాదుల ఆనవాళ్లు మాత్రమే కనిపిస్తున్నాయి.

34. తిమ్మాపూర్

కరీంనగరము నుండి జగిత్యాల మీదుగా 81 కి.మీ. దూరములో ధర్మపురి మండలములో గల గ్రామమే తిమ్మాపూర్. జగిత్యాల నుండి లక్షెటిపేటకు పోవు జాతీయ రహదారిపై 31 కి.మీ. దూరములో ఉంది. ధర్మపురి నుండి 4 కి.మీ. రాయి వద్ద జాతీయ రహదారి ప్రక్కనే ఒక పెద్ద పరపు బండపై శిథిలమైన త్రికూటాలయముంది. ఈ ఆలయము గోదావరికి దక్షిణమున ఒక ఫర్లాంగు దూరములో తూర్పు ముఖమును కలిగి ఉంది. దేవాలయము చుట్టూ వ్యవసాయపు భూములున్నాయి. ఇచటి దేవాలయ నిర్మాణమునకై స్థానిక ఎఱ్ఱ ఇసుకరాయి (Red sandstone)

వాడబడింది. నేల నుండి ఆరు అడుగుల ఎత్తున ఒక సువిశాలమైన రాయిపై కట్టబడినందున (on a big rock) ఈ దేవాలయమునకు అధిష్ఠానము లేదు. రాయిపై నుండియే నేరుగా 6' అడుగుల ఎత్తు వరకు గోడలు లేచినాయి. తూర్పుననున్న మెట్ల ద్వారా 17' చతురస్రాకారపు ముఖమంటపమును చేరవచ్చు. పడమట, ఉత్తర దక్షిణములందు మూడు గర్భగృహములు వాటి ముందు చిన్న అంతరాళములున్నాయి.

త్రికూటాలయము

ముఖమంటపము యొక్క లోకప్పు చదునుగా ఉంది. మధ్యలో మాత్రము లుపవితాన రీతిలో ఉంది. పడమటి గర్భగృహములో శివుడు లింగరూపమున ప్రతిష్ఠింపబడినాడు. ద్వారపు శాఖల క్రింద శైవద్వార పాలకులుండగా లలాటమున గజలక్ష్మి ఉంది. ఉత్తరపు ఆలయములో ఒక ద్వారము తప్ప మిగిలిన దంతయు శిథిలమైంది. దక్షిణపు ఆలయములో అంతరాళముతో కూడిన ద్వారములు నిలబడిఉన్నాయి. మిగిలినదంతయు కూలి పోయింది. ఉత్తర దక్షిణములందు గల ద్వారముల క్రింది భాగమున పూర్ణకుంభములున్నాయి. మూడు గర్భగృహములకు ముందున్న అంతరాళములు ఒకే రీతిలో 2'-4" x 6'-4" కొలతలతో ఉన్నాయి. పడమటి గర్భగృహముపై నున్న శిథిలమగుచున్న శిఖరము మెట్లతో కూడిన పిరమిడ్ ఆకారము (stepped pyramidal form) లో ఉంది. ఈ త్రికూటాలయము వద్ద శాసనముగాని విడి శిల్పప్రతిమలు గాని లేవు. మంటపములో మాత్రము పానవట్టముతో కూడిన లింగముంది. ఇచటి అందమైన నంది విగ్రహము ధర్మపురికి తరలింపబడినట్లు తెలుస్తుంది.

35. పెద్దంపేట

కరీంనగర్‌కు ఈశాన్యమునందు 60 కి.మీ. దూరంలో రామగుండం మండలంలో నున్న కుగ్రామమే పెద్దంపేట. ఇది రాయిదండి యొక్క హ్యామ్లెట్ గ్రామము. ఇది రామగుండం నుండి కేవలము 5 కి.మీ. దూరములో ఉంది. పెద్దంపేట గ్రామమునకు దక్షిణమున గల పెద్దదేవుళ్ల గుట్ట పై శిథిలమైన దేవాలయపు ద్వారబంధములు, అందమైన చెక్కడములతో గల

స్తంభము, పెద్దనంది విగ్రహము, నల్లసరపురౌతు (Basalt) తో మలచబడిన లింగము, ధ్వజస్తంభపు ముక్కలు మున్నగునవి చిందరవందరగా పడిఉన్నాయి. ఇచట శివాలయముతో పాటు ఒక వైష్ణవాలయము కూడా ఉండెనని తెలుస్తుంది[159]. ఇచటి వైష్ణవాలయమునకు చెందిన అందమైన యక్షిణి విగ్రహమొకటి హైదరాబాద్ మ్యూజియంనకు తరలించబడింది. ఇంకొక అందమైన వేటకత్తె విగ్రహము శిథిలమైన ద్వారపు ముక్కలు కరీంనగరము మ్యూజియంలో నిలుపబడినాయి.

ప్రతిమాశిల్పములు

యక్షిణి:- యౌవ్వనము తొణకిసలాడుచూ అందములొలకించు సుందరమైన ఈప్రతిమ యొక్క నితంబములు లావుగా ఉన్నాయి. సన్నని నడుముతో స్తనభారముతో ఈ శిల్పము చూపరులను తన్మయులను చేస్తుంది. పైకెత్తిన హస్తములు ఆమె తలపై భాగమున సొగసుగా కలుపబడినాయి. మోచేతులు సన్నగా నుండి బాహువులు లావుగా ఉన్నాయి. అంగసౌష్ఠవము ఆమె జీవితములోని ఆనందాతిశయమును తెలుపుతుంది. ప్రస్తుతమీ సుందరశిల్పము హైదరాబాద్ మ్యూజియం నందుంది.

వేటకత్తె

శిథిల స్తంభము

వేటకత్తె (Huntress) :- ఎర్ర ఇసుకరాయితో మలచబడిన ఈ సుందరశిల్పము కరీంనగరము మ్యూజియంలో నిలిచి ఉంది. ఈ వేటకత్తె ధరించిన విల్లు చెదరిపోయి అదృశ్యమైంది. ఈమె ముఖము కొంత చెదరి పోయింది. కుడిచేయి సాంతము పోగా ఎడమచేతి ముంజేతి పై భాగము కొంత విరిగిపోయింది. ఆమె ఎడమవైపున భుజము వద్ద ధనుస్సు పై భాగపు వక్రరేఖ (curve) కనిపిస్తుంది. ఆమె కుడివైపున క్రింది భాగమున నున్న కోతి ఆమెను నగ్నపరచుటకై చీరె చెంగులు లాగు చుండుగా ఆమె ఎడమచేతితో వాటిని పైకిలాగు చున్నది. ఆమె ప్రయత్నము విఫలము

కాగా జననేంద్రియము బయటపడింది. ఆమె నడుము సన్నగా నుండి ఎత్తైన బరువైన స్తనములతో చూడముచ్చటగా ఉంది. మర్కటములు, భామామణులు చెంగులులాగుట కాకతీయ శిల్పములలో సర్వసాధారణము [160].

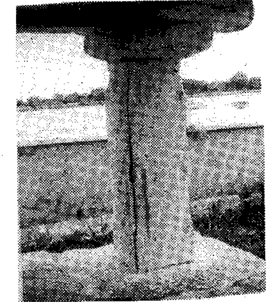
ద్వారపు శిథిలములు :- పెద్దంపేట నుండి తెచ్చిన త్రిశాఖల క్రింద శైవద్వారపాలకుడున్న ద్వారపు భాగము, అడుగున స్త్రీ రూపమున్న వేరొక ద్వారపు భాగము రెండునూ కరీంనగరము మ్యూజియంలో నిలుపబడినాయి.

36. ఎల్గేడు

కరీంనగర్‌కు ఈశాన్యంగా 20 కి.మీ. దూరంలో కొత్తగా మండలకేంద్రంగా ఏర్పడిన గ్రామమే ఎల్గేడు. ఇది సుల్తానాబాద్‌కు పడమటగా 10 కి.మీ. దూరములో ఉంది. ఎల్గేడు చెఱువు ప్రక్కన గల రామలింగేశ్వరాలయం తూర్పుముఖంగా ఉంది. ఇచట కాకతీయ ప్రతాపరుద్రదేవుని కాలపు శిలాశాసనముంది[161]. శక సంవత్సరము ప్లవ ఆషాఢశుద్ధ 15 గురువారము సరియగు తేది క్రీ.శ. 1301 జూన్ 27 రోజున తెలుగులో వేయబడిన ఈ స్తంభ శాసనం మొదటి ప్రక్కలో 1 నుండి 15 పంక్తులు, రెండవప్రక్కలో 16–26, మూడవ ప్రక్కలో 27–34, నాలుగవ ప్రక్కలో 35 నుండి 47 పంక్తులు చెక్కబడినాయి. కాకతి ప్రతాపరుద్ర దేవుని రాణి లకుమాదేవి ఆమె తండ్రి పాల్దేవనాయినిం గారి పుణ్యగతికై రామనాథ దేవరకు పన్ను, కానిక, కట్నము, మున్నగు స్థానిక సుంకములను దేవరకు దానమ్ముగా ఇచ్చింది. పాడి పశువులపై 'పుల్లరి' అనే పన్ను లేకుండా, దానిని దేవవృత్తిగా ఇచ్చింది. పుల్లరి అనగా పచ్చిక బయళ్లపై విధించు పన్ను.

గణపతి

రామలింగేశ్వరాలయ స్తంభము

రామలింగేశ్వరాలయము

సాదాగా నిర్మించబడిన ఈ దేవాలయము కాకతీయుల కాలము కంటే పూర్వముదై ఉంటుంది. ఈ దేవాలయ గర్భగృహము పది అడుగుల చతురస్రముగాను అంతరాళము 6'x8"

కొలతలతోనూ ఉన్నాయి. పదహారుస్తంభముల ముఖమంటపము చుట్టూ పిట్టగోడతో తూర్పున ప్రవేశమార్గము కలిగి ఉంది. మంటపానికి ఉత్తరాన మరో చిన్నగుడి గర్భగృహము, అంతరాళములతో ఉంది. దీనిలో దమరుకము, త్రిశూలము ధరించిన దేవి విగ్రహముంది. మంటపము ఉత్తరదిశలో నున్న చిన్నగుడికి ఎడమ ప్రక్క గల కుడ్యస్తంభముపై పద్మాసనములో ధ్యానముద్ర యందున్న జైన తీర్థంకరుని శిల్పము చాలా అందంగా మలచబడింది. ప్రధానాలయ శిఖరం, దేవి గుడిపై నున్న శిఖరం రెండునూ మెట్లతో గూడిన పిరమిడ్ ఆకారములో ఉన్నాయి. చాళుక్యుల కాలపు నంది, మకుటము లేకుండా ఏనుగుతలను కలిగిన రెండు చేతుల గణపతి విగ్రహములు చూడ ముచ్చటగా ఉన్నాయి. ఈ ఆలయానికి ఉత్తరాన కొంత దూరంలో రామాలయముంది.

37. కాశీపేట

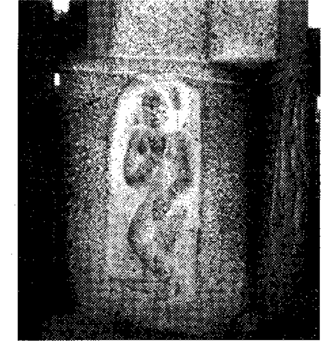
కాశీపేట మంథని మండలంలోని ఒక చిన్న గ్రామము. ఇది మంథనికి వాయువ్యంగా 15 కి.మీ. దూరంలో గోదావరికి సమీపంలో ఉంది. మంథని నుండి గుంజపడిగె ద్వారా ఈ గ్రామాన్ని చేరవచ్చు. కానీ నేడు ఈ గ్రామము అచట కానరాదు. ఏ కారణము చేతనో అదృశ్యమైంది. గోదావరి వరదల వలన గాని, కరవు కాటకముల వలన గాని, యుద్ధములు లేదా అంటువ్యాధుల వలన గాని లేదా ఏ ఇతర కారణము చేతనో గ్రామము ఇచటి నుండి తరలి యుండవచ్చు. ప్రస్తుతం గోదావరికి సమీపాన దేవాలయముల సమూహము తప్ప మరేమి ఇచట కానరాదు. గుంజపడిగె నుండి 3 కి.మీ. కాలినడకన పోయినచో కాశీపేట దేవాలయములను చేరవచ్చు. కాశీపేట ఒక తొలిచారిత్రకయుగపు ప్రదేశము. అచట అనేక దిబ్బలున్నాయి. ఈ దిబ్బలందు నల్లని,ఎర్రని రంగులలో గల కుండ పెంకులు మరియు శాతవాహనుల కాలపు ఇటుకముక్కలు ఇప్పటికీ బయటపడుతూనే ఉంటాయి.

ప్రధానాలయము (ద్వికూటాలయం)

ప్రహారీగోడల మధ్య నున్న ఈ ప్రధానదేవాలయము తూర్పు ముఖంగా ఉంది. ఈ దేవాలయంలో ఒక దాని ప్రక్క మరొకటి గల రెండు గర్భగృహములలో ఒకటి వైష్ణవ గర్భగృహము, రెండవది శైవ గర్భగృహము. వైష్ణవ గర్భగృహమునకు ఎదురుగా నున్న తూర్పు ప్రాకారపు గోడ (Entrance) ప్రవేశముతో ఉంది. ఇలాంటి ప్రవేశమే శైవ గర్భగృహమునకు ఎదురుగా ఉండేది. కాని నేడు అది కానరాదు. ఇతర దిశలయందు ప్రహారీగోడ కూలిపోయింది. ఈ రెండు గర్భగృహాలకు కలిపి వాటి ముందు ఒకే అంతరాళముంది. అంతరాళం ముందు గల సువిశాల ముఖమంటపమునకు తూర్పు, ఉత్తర, దక్షిణములందు ప్రవేశ మంటపాలున్నాయి. ఈ ముఖమంటపంనకు వాయువ్య, నైఋతి దిశలలో రెండు చిన్న గుడులున్నాయి. ఈ దేవాలయపు గర్భగృహములపై నున్న ఇటుకతో నిర్మించిన శిఖరములు శిథిలమౌతున్నాయి.

ప్రధాన ఆలయ శిఖరములు

స్తంభముపై స్త్రీరూపము

మంటపంలో ఆరువరుసలలో ఒక్కొక్క వరుసయందు ఐదు చొప్పున మొత్తము 30 స్తంభాలున్నాయి. వీటికి అనుబంధంగా మంటపము చుట్టూ పిట్టగోడపై అర్ధస్తంభములు అదనంగా కనిపిస్తాయి. స్తంభం యొక్క ఉపరితలములందు నర్తకీమణులు, వేటకత్తెలు, హస్తములందు కలశము గల స్త్రీరూపము, ఒక స్త్రీ కూర్చొనియున్న పల్లకిని ఇరువైపుల మోయుచున్న ఆడవారు, హస్తములను జోడించి నమస్కరించుచున్న భక్తుడు, గోపికావస్త్రాపహరణము, మున్నగు దృశ్యాలు చాల అందంగా చెక్కబడినాయి. కాళ్లను ఒక దానికొకటి అడ్డముగా నిలుపుకొని నగ్నముగా నిలబడియున్న యువతి కుడిచేతితో వక్షోజములను, ఎడమచేతితో యోనిభాగమును దాయుచున్నట్లుగా చెక్కబడిన స్త్రీరూపములు సందర్శకుల దృష్టినాకర్షిస్తాయి. ఒకదానికొకటి పెనవేసుకొనిన నాగములు ఏనుగు, సింహం, లేడి మున్నగు జంతువుల శిల్పములు స్తంభాలకు శోభను చేకూరుస్తున్నాయి.

రామాలయం

ప్రధానాలయానికి దక్షిణమున కొంతదూరంలో ఈ ఆలయం తూర్పు ముఖంగా ఉంది. ప్రస్తుతం ఇందులో సీతారాముల విగ్రహముంది. కూర్చొనియున్న శ్రీరాముని ఎడమకాలిపై సీతాదేవి ఆసీనురాలై ఉంది. శ్రీరాముడు అతని ఎడమచేతిని దేవి నడుముచుట్టూ చాచి యుండగా కుడిచేయి అభయముద్రలో ఉంది. రాముని వెనుక గల మకరతోరణముపై దశావతారములు చెక్కబడినాయి.

38. ముల్కనూరు

హుజురాబాద్ నుండి ఎల్కతుర్తి ద్వారా హుస్నాబాద్‌కు పోవు రహదారి ప్రక్కన భీందేవరపల్లె మండలములో నున్న గ్రామమే ముల్కనూరు. ఇచటి కుమ్మరివాడలో గల శివాలయము తూర్పు ముఖంగా ఉంది. ఈ దేవాలయమందు గర్భగృహము, అంతరాళము,

పదహారు స్తంభముల ముఖమంటపము గలవు. ఇక్కడ ప్రాచీనమైన గణపతి, దేవి విగ్రహాలున్నాయి. ఇచటి దేవీ విగ్రహాలు చతుర్భుజములతో ఉన్నాయి. పై హస్తములలో డమరుకము, త్రిశూలములుండగా క్రింది హస్తములలో ఖడ్గము, గిన్నె ఉన్నాయి.

ముల్కనూరు శైవ క్షేత్రంగానే కాక జైన క్షేత్రంగా కూడా గుర్తింపుపొందింది. నల్లరాతితో మలచబడిన ఇచటి జైన తీర్థంకరుని విగ్రహము కరీంనగర్‌కు తరలించబడింది. పద్మాసనంలో నుండి ధ్యానముద్రలో నున్న ఈ జైన ప్రతిమ ప్రస్తుతము కరీంనగర్ మ్యూజియంలో ఉంది.

ప్రస్తుతము అతి సమర్థవంతంగా నిర్వహించబడుచున్న సహకార బ్యాంక్ సేవలకు ముల్కనూరు సుప్రసిద్ధము.

39. నంచెర్ల

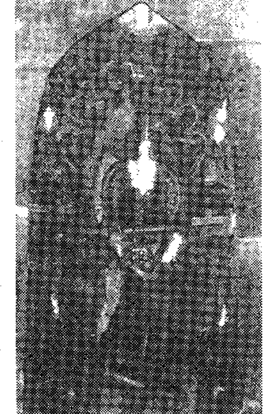
కరీంనగర్‌కు ఉత్తరాన పెగడపెల్లి మండలంలో గల నంచెర్లను బసుద్వారా జేరవచ్చు. జగిత్యాలకు తూర్పున 24 కి.మీ. దూరంలో గల ఈ గ్రామాన్ని మల్యాల ద్వారా లేదా గొల్లపెల్లి ద్వారా చేరవచ్చు. గ్రామం మధ్యలో నున్న రామాలయం తూర్పు ముఖంగా ఉంది. గర్భగృహము, అంతరాళము, ముఖమంటపము ఈ దేవాలయపు ప్రధానాంగములు. ప్రప్రథమములో కేవలము గర్భగృహము, దాని ముందు రెండు స్తంభములపై నిలిచియున్న ప్రవేశమంటపము మాత్రమే నిర్మింపబడినట్లు కనిపిస్తుంది. ఎందుకనగా పోర్చ్ యొక్క రెండు స్తంభములు మరియు గర్భగృహములో నాలుగు మూలలందు గల నాలుగు స్తంభముల నిర్మాణము ఒకే రీతిలో ఉంది. ఇప్పుడున్న అంతరాళమునకు ఉత్తర, దక్షిణములందు గల రెండు గర్భగృహములు మరియు ముఖమంటపము కాకతీయుల కాలపు నిర్మాణాలై ఉంటాయి. గర్భగృహం మరియు దాని ముందున్న ప్రవేశ మంటప నిర్మాణములో చతురస్రాకారములో చదును చేయబడిన పొడుగాటి శిలలను వాడినారు. కాని తరువాత కట్టిన గర్భగృహములకు వాడిన రాయి పరిమాణములో చాలా చిన్నదిగా ఉంది. బాహ్యంగా చూచినప్పుడు ఈ దేవాలయం ఒక త్రికూటాలయం వలె ఉంటుంది. కాని తదితర త్రికూటాలయములలో వలె మధ్యలో ముఖమంటపం లేదు. నగునూరు, కొత్తపెల్లిలోని దేవాలయముల వలె ఈ దేవాలయానికి నక్షత్రాకారపు ప్రదక్షిణాపథం కానరాదు.

దేవాలయ అధిష్ఠానము వర్గములు లేకుండా సామాన్యంగా ఉంది. దీనిపై లేచిన గోడలను రెండు వరుసలలో నున్న కపోతము శిఖరము నుండి వేరుచేస్తుంది. ప్రధాన గర్భగృహం పై నున్న శిఖరము మెట్లతో గూడిన పిరమిడ్ ఆకారములో ఉంది. మిగిలిన రెండు గర్భగృహములపై శిఖరములు కానరావు. ముఖమంటపము తూర్పుపడమరలుగా 26' ఉత్తర దక్షిణములుగా 28' కొలతలతో ఉంది. మంటపము యొక్క తూర్పు భాగము 10' మేరకు కూలిపోయింది. మంటపం యొక్క మధ్యభాగంలో కొంత ఎత్తు చేయబడిన వృత్తాకారపు రంగశిల రమ్యంగా ఉంది.

అంతరాళ ద్వారపు త్రిశాఖల క్రింది భాగమున గల వైష్ణవద్వారపాలకులకు ఇరువైపుల చామరధారిణులు మలచబడినారు. ఈ ద్వారపు లలాటమున గజలక్ష్మి, తోరణము నందు అంతస్తుల శిఖరములు అందంగా చెక్కబడినాయి. గర్భగృహపు ద్వారము ఎలాంటి అలంకారము లేక సాదాగా ఉంది. ఈ దేవాలయ ప్రధాన గర్భగృహము 14' అడుగుల చతురస్రము. గర్భగృహములో తొలిచాళుక్యుల కళారీతులలో నాలుగు మూలలందు గల నాలుగు స్తంభముల మరియు గోడ మధ్య ఒకటిన్నర అడుగుల వెడల్పుతో ప్రదక్షిణాపథముంది.

రామాలయము

కృష్ణ విగ్రహము

గర్భగృహములో కూర్చొని యున్న శ్రీరాముని ఎడమకాలి తొడపై సీతాదేవి ఆసీనురాలై ఉంది. శ్రీరాముని కుడిహస్తము అభయముద్రలో నుండగా వామహస్తము దేవి నడుముచుట్టూ చాచి ఉంది. రాముని వెనుక గల మకరతోరణము నందు లతాహారపు వలయములలో దశావతారములు అందంగా మలచబడినాయి. లక్ష్మణ, భరత, శతృఘ్న, అంజనేయ విగ్రహములు గర్భగృహంలో ఉన్నాయి. ఉత్తరపు గర్భగృహములో బలరామ, దక్షిణపు గర్భగృహములో శ్రీకృష్ణుని విగ్రహములు చూడవచ్చు.

40. గంభీరావుపేట

కరీంనగర్‌కు నైఋతిగా 80 కి.మీ. దూరంలో నున్న గంభీరావుపేట నేడొక మండలకేంద్రము. ఈ గ్రామమును సిరిసిల్ల నుండి బస్సుద్వారా జేరవచ్చు. దీనిని గంభీర్రావుపేటయని కూడా పిలుస్తారు. ఈ గ్రామము మానేరు నదికి 1 కి.మీ. దూరంలో ఉంది. మానేరు నది వైపు తూర్పుముఖమును కలిగియున్న రెండు దేవాలయములు ఒకే రాతి ప్రాకారంలో ఒకదాని ప్రక్కకు ఇంకొకటి నిలిచి ఉన్నాయి. ఈ రెండు దేవాలయాలకు వేర్వేరు ప్రవేశద్వారాలున్నాయి. ప్రతి ప్రవేశద్వారమునకు రెండంతస్తుల మంటపముంది. మంటపక్రింది అంతస్తులో 12, మీది అంతస్తులో వీటి పైననే లేచిన 12 స్తంభాలున్నాయి. చాళుక్యుల

కళారీతిలోనున్న ఇలాంటి రెండంతస్తుల మంటపమొకటి మెదక్ జిల్లాలో సిద్దిపేట నుండి హైదరాబాద్‌కు పోవు రాజీవ్ జాతీయ రహదారి ప్రక్కననున్న దుద్దెడ గ్రామంలోని శివాలయము ముందు చూడవచ్చు. గంభీరావుపేట దేవాలయములలో విడిప్రతిమలుగాని ఎలాంటి శాసనములుగాని లేవు. రెండు దేవాలయాలు గూడా శిథిలావస్థలోనే ఉన్నాయి. చాళుక్యుల కళారీతిలో నున్న ఈ దేవాలయములు పన్నెండవ శతాబ్దమునకు చెందినవని చెప్పవచ్చు.

ఉత్తరపు శివాలయం

ఈ దేవాలయంలో గర్భగృహం, అంతరాళం, ముఖమంటపం ప్రధానాంగాలు. గర్భగృహము 6'-9" చతురస్రము. అంతరాళం ఉత్తర దక్షిణాలుగా 6'-4" తూర్పు పడమరలుగా 3'-10" కొలతలతో ఉంది. అంతరాళపు ద్వారము ఎత్తు 4'-7" వెడల్పు 2'-3". దీని అడుగుభాగమున పూర్ణకుంభములు చెక్కబడినాయి. సాదాగా నున్న గర్భగృహ ద్వారపు ఎత్తు 4' వెడల్పు 2'-9". తెఱచియున్న ముఖమంటపము పదహారు అడుగుల చతురస్రము. చాళుక్యుల రీతిలో నున్న శిథిలమైన నంది ఈ మంటపములో ఉంది. గర్భగృహములో ప్రస్తుతమేమి లేదు. ఇది బహుశః శివాలయమై యుండవచ్చు. ఎత్తైన నంది స్తంభమొకటి శీర్షభాగమందు విరిగిపోయి ఈ శివాలయం ముందు నిలిచి ఉంది.

దక్షిణపు వైష్ణవాలయం

గర్భగృహం, అంతరాళం, గోడలచే మూయబడిన ముఖమంటపం దాని ముందు తెఱచియున్న మంటపము ఈ దేవాలయ ప్రధానాంగాలు. కేవలం స్తంభాలతో గోడలు లేకుండా నిర్మించిన మంటప ఉత్తరభాగం శిథిలమైంది. గోడలచే చుట్టబడిన మంటపం పదహారడుగుల చతురస్రం. ఈ మంటపంలోని నాలుగు మధ్యస్తంభములు అందముగా అలంకరింపబడినాయి. వీటి అశ్వపాదము లందు నాలుగు వైపుల నున్న కోష్ఠములలో వివిధ రకములైన దేవతలు మలచబడినారు. శూన్యముగా నున్న గర్భ గృహము 9'-4" చతురస్రం. అంతరాళం ఉత్తర దక్షిణములందు 9'-4" తూర్పు పడమరలందు 5'-3" కొలతలతో ఉంది. ఈ దేవాలయపు ద్వారము యొక్క పతంగము పైన మూడునామాల (Vishnu mark) చిహ్నములుండుట వలన ఇది వైష్ణవాలయమని చెప్పవచ్చు.

గంభీరావుపేట గ్రామములో సీతారామ దేవాలయం, ఎల్లమ్మగుడి ప్రధానమందిరాలుగా పూజలందుకొంటున్నాయి.

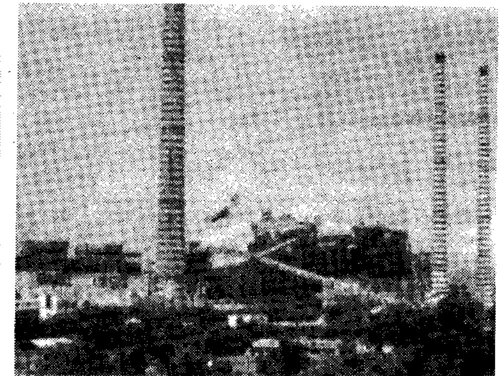
41. రామగుండం

కరీంనగర్‌కు ఈశాన్యంగా 64 కి.మీ. దూరంలో నున్న రామగుండం నేడొక మండల కేంద్రమే కాక మున్సిపాలిటీ కూడా. కాజీపేట నుండి బల్హార్షా పోవు బ్రాడ్ గేజి రైలు మార్గం

మీద నున్న ఈ పట్టణానికి రైల్వేస్టేషన్ కూడా ఉంది. పవిత్ర గోదావరి తీరాన గల ఈ ప్రదేశము తొలి మధ్యయుగము నుండియే చారిత్రకప్రాధాన్యతను సంతరించుకొంది. ఇచటి రామాలయం మెట్ల వద్దగల శిథిలమైన, అతిగిపోయిన శాసనములో ఏడరాజు ప్రశస్తి ఉంది[162]. శిథిలమైన ఈ శిలాస్తంభముపై మొదటిప్రక్కలో 13, రెండవప్రక్కలో 5, మూడవప్రక్కలో 13, నాలుగవప్రక్కలో 5 పంక్తుల శాసనాక్షరములు చెక్కబడినాయి. శాసనమంతయు అతిగి పోయి చాలామట్టుకు వివరాలు తెలియుటలేదు. శాసనమందున్న ఏడరాజు లత్తలూరు పురవరేశ్వర, సువర్ణ గరుడధ్వజ, సత్యనారాయణాది బిరుదులు ధరించియున్నాడు. ఇలాంటి బిరుదులే పొలవాస నేలిన మేడరాజుకు కూడా ఉన్నట్లు పొలాసలోని పులస్త్యేశ్వరాలయము వద్ద గల క్రీ.శ.1108 శాసనం తెలియజేస్తుంది[163]. గోదావరి లోయలో గల పొలవాస మేడరాజు, రామగుండం ఏడరాజు, మంత్రకూటం గుండరాజు పూర్వపు రాష్ట్రకూట సేనానుల సంతతికి చెందినవారు. వీరు ఈ ప్రాంతంలో స్థిరపడి మహామండలేశ్వరులుగా వివిధ ప్రదేశాలను ఏలారు. రామగుండం మహామండలేశ్వరుడైన ఏడరాజు, పొలవాస రెండవమేడరాజు మరియు మంథెన గుండరాజు సమకాలీనులని శాసనాలు తెలియజేస్తున్నాయి. ఈ ముగ్గురు మహామండలేశ్వరులను, కాకతి రెండవ ప్రోలరాజు కళ్యాణి చాళుక్య చక్రవర్తి రెండవ జగదేకమల్లుని సమక్షములో యుద్ధరంగము నందు ఎదురించాడు. ఈ యుద్ధం క్రీ.శ. 1138-1140 మధ్యకాలములో జరిగింది. రెండవ ప్రోలరాజు ముందు నిలువలేక రామగుండం ఏడరాజు యుద్ధరంగం నుండి భయపడి బాలునివలె పరుగెత్తినాడని తరువాత కాలములో వేయబడిన కాకతిరుద్రదేవుని కాలపు క్రీ.శ.1163 వేయిస్తంభాలగుడి శాసనంలో ఉంది[164]. ఈ యుద్ధంలో పొలవాస రెండవ మేడరాజు పారిపోయాడు. అతని సోదరుడు మంథని గుండరాజు శిరచ్ఛేదము గావింపబడినాడు. తరువాత కాలములో ఏడరాజు వివరాలు తెలియవు. మంథని ప్రాంతముతో పాటు బహుశః రామగుండం ప్రాంతము గూడా కాకతి రెండవ ప్రోలరాజు ఆధిపత్యము క్రిందికి వచ్చి ఉంటుంది.

తోరణ ద్వారము

యన్.టి.పి.సి.

రామాలయం

గర్భగృహం, అంతరాళం, ముఖమంటపం, దాని ముందు ప్రవేశమంటపం ఈ దేవాలయ ప్రధానాంగములు. అధిష్ఠానము యొక్క కంఠభాగము చిన్న చిన్న కుడ్యస్తంభములతో అనేక విభాగములుగా విభజింపబడింది. ఈ విభాగములన్నియు గజ, కేసరి, హంస, చతుర్దళ పద్మశిల్పములతో నింపబడినాయి. గోడలు సాదాగా నుండి శిఖరం మెట్లతో గూడిన పిరమిడ్ ఆకారంలో ఉంది. గర్భగృహంలో ప్రస్తుతం శ్రీరాముడు ప్రతిష్ఠింపబడిఉన్నాడు. ఈ దేవాలయము ముందు నిలిచి యున్న ఎత్తైన స్తంభముపై చిన్న మంటపముంది.

తోరణద్వారం

ఈ దేవాలయం ముందుకొంత దూరంలో ప్రవేశ తోరణముండుట ఒక ప్రత్యేకతగా చెప్పుకోవచ్చు. ఎత్తైన ఈ శిలాతోరణము తెలంగాణములోని తోరణముల నిర్మాణములో తొలిదశకు చెందింది. అటూ ఇటూ గల రెండు స్తంభములపై విస్తారమైన శిల్పముతో గూడిన అడ్డపుదూలముంది. దీనిలో ప్రబలమైన అలంకారము మకరము గనుక ఇది మకరతోరణము. అడ్డపు దూలము లేదా పతంగము మధ్యలో గల దేవకోష్ఠమునకు ఇరువైపుల నాలుగేసి అందమైన పద్మపు మొగ్గలు వరంగల్ కోటలోని హంసతోరణంలో వలె క్రిందికి వ్రేలాడుచున్నాయి. ఇది చాలా ప్రాచీనమైన తోరణం. ఇది నల్గొండ జిల్లాలోని కొలనుపాక, మెదక్ జిల్లా నందికందిలో గల తోరణాల్ని పోలిఉంది.

వరంగల్ ప్రాంతంలో తోరణాలను నిలుపు సంప్రదాయము హనుమకొండలోని పద్మాక్షి దేవాయము వద్ద ప్రారంభమై, కొలనుపాకలో ఈ ద్వార తోరణము మెరుగై, ఐనవోలులో సుందర పూర్ణరూపము సంతరించుకున్నది. వరంగల్ కోటలోని హంసతోరణముల నిర్మాణము పరాకాష్ఠకు చేరుకొని కాకతీయుల శిల్పకళా ఔన్నత్యమును చాటుతుంది. వాటి శోభ, పరిమాణము, అందము వర్ణనాతీతము[165]. వరంగల్ జిల్లాలోని ఐనవోలులోని తోరణం, వరంగల్ కోటలోని హంసతోరణములు రెండు ప్రక్కలయందు రెండేసి స్తంభములను కలిగి ఉన్నాయి. కాని రామగుండములోని తోరణమునకు ఇరువైపుల ఒక్కొక్క స్తంభము మాత్రమే నిలిచిఉంది. తోరణము చివరన అందమైన సింహముల శిల్పఫలకాలు అమర్చబడినాయి. ప్రస్తుతము ఎడమ ప్రక్క సింహశిల్ప ప్రతిమ ఒక్కటే ఉంది. ఇరువైపుల నిలిచియున్న స్తంభములు పద్మలతా, పశుపక్ష్యాదుల శిల్పములతో కూడిన అనేక శాఖలచే అలంకరింపబడినాయి. ఈ శాఖల క్రింది భాగమున గల ఫలకములపై శైవద్వార పాలకులకు ఇరువైపుల చామరధారిణులు అందంగా మలచబడినారు. ద్వారపాలకులు గల ఈ తోరణపు ప్రత్యేకత వరంగల్, ఐనవోలు తోరణములందు కానరాదు. రామగుండం ద్వారతోరణపు ముందు భాగమువలె దాని వెనుకభాగము గూడా అందమైన శిల్పములతో అలంకరింపబడింది. తోరణము పై నున్న శైవ ద్వారపాలకులను బట్టి అదే

ప్రాంగణములో వేరొక శివాలయముండెనని చెప్పవచ్చు. వేరొక దేవాలయపు శిథిలమైన స్తంభములు తదితర అవశేషములు అదే ప్రాంగణములో పడి యుండుట ఇందుకు తార్కాణము. బోడగుట్టపై ఒక శిథిలాలయముంది.

నేడు రామగుండం N.T.P.C. కేంద్రంగా సుప్రసిద్ధము.

42. వెల్లుల్ల

కరీంనగర్‌కు వాయువ్యంగా 90 కి.మీ. దూరంలో నున్న వెల్లుల్ల గ్రామము మెటుపెల్లి మండలములో ఉంది. మెటుపెల్లికి దక్షిణంగా ఇది 5 కి.మీ. దూరంలో ఉంది. గ్రామమునకు దక్షిణమున గల గుట్ట పైనొక నరసింహ దేవాలయముంది. ఇచట చెఱువుతూముపై వెలమనాయకుల శాసన మొకటుంది. ఇది క్రీ.శ.1613 ఎప్రిల్ 15వ తేదీన వేయించిన తెలుగుశాసనం. శాలివాహన శక సంవత్సరము 1535 ప్రమాది వైశాఖ శుద్ధ పంచమి గురువారము రోజున పద్మనాయక శిఖామణి రాజ ఇనుంగంటి తిమ్మజగదేవరాయని కుమారుడు శ్రీ వెంగళ జగదేవుని ముతాలికుండు వెలమకుల వార్ధి చంద్రుండగు జువ్వాడి మాధవరాయుని కుమారుడు దళపతిరాయడు నాగుల తటాకము యొక్క తూమును పుప్పాల అంకయ్య కుమారుడు మిన్నయ్యచే స్థానిక నరసింహస్వామి ప్రీత్యర్థము కట్టించినాడని ఈ శాసనము తెలుపుతుంది[166]. ఈ శాసనమందు ఇనుంగంటి మరియు జువ్వాడి వెలమ వంశస్థుల ప్రసక్తి ఉంది.

నరసింహ దేవాలయం

వెల్లుల్ల గుట్టపైన ఉన్న నరసింహస్వామి ఆలయము తూర్పుముఖంగా ఉంది. అక్కడ ఉన్న మూడు గదుల ముందు దీర్ఘచదరపు మంటపము ఉంది. పెద్ద పెద్ద గుండ్రాళ్ల మధ్య ఏర్పడిన గుహ ఐదు అడుగుల లోతుంది. అందులో నరసింహస్వామి విడిప్రతిమ ఉంది. అన్ని వైపుల గుండ్రాళ్లున్న గుహకు తూర్పున ద్వారముతో గూడిన గోడ నిర్మింపబడింది. మంటపము యొక్క స్తంభములు మోటుగా ఉన్నాయి. మంటపమునకు ఉత్తరమున చిన్న గుడిలో లోకమాత దేవి విగ్రహముంది. దక్షిణమున నున్న చిన్న గుడిలో కొన్ని శిల్పప్రతిమలు పడి ఉన్నాయి.

నరసింహ దేవాలయము

హనుమాన్ దేవాలయం

గ్రామంలో నున్న ఆంజనేయ విగ్రహము చుట్టూ నాలుగు వైపుల గోడలు నిర్మించి ఒక చిన్న ఆలయాన్నేర్పరచారు. ఆంజనేయుడున్న పెద్ద గుండ్రాయి పైననే క్రీ.శ. 1665 సం॥పు ఎనిమిది పంక్తుల శాసనముంది[167]. ఇది విశ్వావసు శకసంవత్సరము 1587లో వేయబడింది. మున్నూరికాపు కులశేఖరుడైన అనిశెటి ప్రతాపరావు ముగ్గురు పుత్రులు ప్రతాపరావుకొనయ, వెంకటయ, పోతయజగ్గయలు హనుమాన్ విగ్రహాన్ని ప్రతిష్ఠించినట్లు ఈ శాసనంలో ఉంది. వీరు హనుమంతదాసులుగా పేర్కొనబడినారు. భూపాలుడు తొండయ ఈ పనిని చేపట్టినట్లు తెలుస్తుంది.

ఎల్లమ్మ

ఉత్తర తెలంగాణాలో వెల్లుల్ల ఎల్లమ్మ దేవత సుప్రసిద్ధము. గ్రామానికి ఉత్తరాన పెద్ద మర్రిచెట్టు క్రింద ఎల్లమ్మ దేవత విగ్రహము నేలపై పడిఉంది. దీనికి ప్రక్కలో నున్న ఒక త్రికోణాకారపు శిల గూడా బహుశః రేణుకాదేవి యొక్క ఛేదింపబడిన తలగా పూజలందుకొంటుంది. ఈ దేవతకు ఇంత వరకూ మందిరము లేదు. ప్రతి మంగళవారము వందలాది కుటుంబములవారు ఈ దేవతనారాధించి వనభోజనం చేసి తిరిగి వెళుతుంటారు.

మాతారేణుక జమదగ్ని మహర్షి ధర్మపత్ని. ప్రతిరోజు ఆమె నదికి పోయి అచటి ఇసుకతోనే ఆమె పాతివ్రత్య మహాత్మ్యము వలన కుండను తయారుచేసి, మునికి నీరు తెచ్చేది. కాని ఒకనాడు నదిలో నొక రాచజంటయొక్క రాసక్రీడలు తిలకించి, మనస్సు వికలమై కుండను తయారుచేయుటకు విఫలమై రిక్తహస్తములతో ఆశ్రమమునకు తిరిగివచ్చింది. అందులకు ముని కోపించి రేణుకను శిరచ్ఛేదము గావించుటకై ఆజ్ఞాపించగా తనయుడైన పరశురాముడు ఆపనిని నిర్వర్తించాడు. ముని సంతసించి కుమారుని వరము కోరుకొమ్మని అడుగగా అతడు తల్లిని తిరిగి బ్రతికించుమని వేడుకొన్నాడు. అది సాధ్యపడదని బదులు చెప్పిన ముని ఛేదింపబడిన రేణుక తల ఎల్లమ్మగాను, తనువు భూదేవిగాను పూజలందుకొనునని వరమిచ్చాడు. ఇది పురాణాల్లో ఉన్న కథ.

కాకతీయుల కాలము నుండియే శాక్తేయ పూజకు అమిత ఆదరణ లభించింది. గంగమ్మ, ఏకవీర, కాకతి, ఇరుకలమ్మ, గౌరి, మహాలక్ష్మి, ఎల్లమ్మ, మైసమ్మ, పోచమ్మ, నాయకురాలు, పోలేరమ్మ మున్నగు పేర్లతో శాక్తేయ పూజ ప్రచారములోనికి వచ్చింది. యాదవులు, గొల్లవారు, కురుమ కులముల వారు నేటికి శక్తి పూజలు జరుపుచున్నారు. కరీంనగర్ జిల్లాలో పోచమ్మ, మైసమ్మ పూజలధికము. భక్తులందరిని బ్రోచే అమ్మ క్రమముగా బ్రోచే అమ్మ, పోచమ్మగా మారియుండును. మహిషాసురుని సంహరించిన అమ్మ మహిషమ్మ క్రమముగా మైసమ్మగా నేడు పూజలందుకొనుట గమనార్హము. చాళుక్యుల, కాకతీయుల కాలపు ఈ ప్రాంతపు

దేవాలయాల్లో అనేక మహిషాసురమర్దని విగ్రహాలున్నాయి. మహిషాసురుని సంహరించిన రోజు దసరాపండుగగా మైసూర్‌లో నేటికి ఘనముగా జరుపటము జగద్విఖ్యాతము.

43. దుబ్బరాజన్న (పెంబెట్ల–కోనాపూర్)

కరీంనగర్‌కు ఉత్తరాన 58 కి.మీ. దూరంలో సారంగాపురం మండలంలో పెంబెట్ల–కోనాపురం గ్రామాల సరిహద్దులలో గల దుబ్బరాజన్న జగిత్యాల ప్రాంతములో ఒక సుప్రసిద్ధ క్షేత్రము. జగిత్యాలకు 8 కి.మీ. దూరంలో నున్న దుబ్బరాజన్న దేవాలయమును బస్సుద్వారా జేరవచ్చు. ఇచట పూర్వముండిన చిన్న దేవాలయములో దుబ్బరాజేశ్వర స్వామి లింగ రూపమున ప్రతిష్ఠింపబడినాడు. ప్రస్తుతమున్న దేవాలయము సంపూర్ణముగా నూతన కట్టడము. దుబ్బలో నుండి ఆవిర్భవించిన స్వయంభూలింగము దుబ్బరాజేశ్వర స్వామి పేరుతో మధ్యయుగము నుండి పూజలందుకొంటుంది. ఒకనాడు నిర్మానుష్య ప్రదేశములో నుండిన ఈ దేవాలయము నేడు జన నివాసములతో కళకళలాడుతుంది. జగిత్యాల నుండి లక్ష్మీదేవి పల్లెకు పోవు రహదారికి ఎడమవైపు ఈ దేవాలయముంది. దేవాలయమునానుకొని యున్న రహదారికి ఇరువైపుల నూతన గృహముల నిర్మాణము జరిగి నేడు దుబ్బరాజన్న గ్రామముగా రూపొందింది.

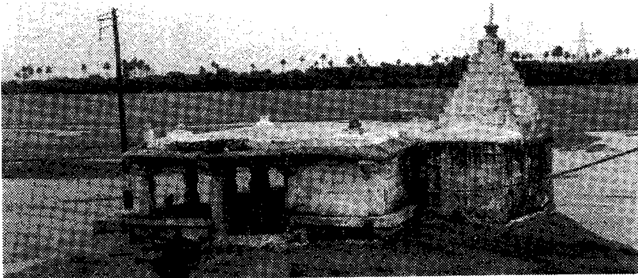
దుబ్బరాజేశ్వర స్వామి దేవాలయము

దేవాలయము ఆవరణలో 15వ శతాబ్దపు తెలుగు లిపి అక్షరములతో ఏడు పంక్తుల శిలా ఫలక శాసనమొకటి నిలిచిఉంది[168]. శకసంవత్సరపు సంఖ్య లేదు. కాని ఇది క్రోధి సంవత్సర వైశాఖ శుద్ధ చతుర్దశి గురువారము రోజున వేయబడినదని తెలుస్తుంది. ధన్నపనేని ఘంటయ ధంసాగి శింగరయ్య గారు సార్వభూముని నరుసయ గారికి ఇచ్చిన క్షేత్రముగా శాసనకంభము తెలుపుతుంది. అక్షరముల లిపిని బట్టి ఇది 15వ శతాబ్దపు శాసనము కాగా అంతకు ముందునుండియే బహుశః కాకతీయుల కాలము పదునాలుగవ శతాబ్దారంభము నుండియే ఇచటి స్వయం భూలింగము పూజలందుకొని ఉంటుంది.

ఈ దేవాలయపు ఆవరణలో పెద్ద శిలాఫలకముల ఉపరితలముపై ఉబ్బుగా మలచబడిన రెండు వైష్ణవద్వారపాలకుల విగ్రహములు చూపరుల దృష్టినాకర్షిస్తున్నాయి. నాల్గు చేతులతో నున్న ఈ ద్వారపాలకులకు ఇరువైపుల చామరధారిణులు అందమైన భంగిమలలో ఉన్నారు. వీరి పైకుడి హస్తము నందు చక్రము వామ హస్తము నందు శంఖము ఉన్నాయి. గదను పట్టుకొనిన వారి రెండు క్రింది హస్తములు విరిగిపోయినాయి. మకుటధారులైన ఈ ద్వారపాలకులు కుండలములు, గ్రైవేయకములు, హారములు, కేయూరములు, కటిబంధము, వనమాల, మోచేతి, ముంజేతి, కాలికడియములు ధరించారు. వీరి పాదములకు నూపురములున్నాయి. ఈ ద్వారపాలక ప్రతిమల సమీపమున గజకేసరి శిల్పములతో కూడిన శిథిల ద్వార పార్శ్వమొకటి నిలుపబడి ఉంది.

44. నీరకుల్ల

కరీంనగర్‌కు తూర్పున సుల్తానాబాద్ మండలంలో మానేరునది ఒడ్డున గల కుగ్రామమే నీరకుల్ల. సుల్తానాబాద్‌కు 5 కి.మీ. దూరములో గల ఈ గ్రామమును బస్సుద్వారా జేరవచ్చు. ఇచటి మానేరునదిలో ఒక పెద్దపరపు బండ లేదా గుండ్రాయిపై శ్రీరంగ నాయక వైష్ణవాలయము నిలిచి ఉంది. మానేరు నడుమ గల ఈ దేవాలయము నుండి చుట్టూ తిలకించినచో మనోహరమైన ప్రకృతి దృశ్యములు నయనానందము కలిగిస్తాయి. పరిసరములలో నున్న పొలములు, చిన్న చిన్న గుట్టలు పక్షుల కిలకిలారావములు, దేవాలయము చుట్టూ గల మానేరు నదిలోని తళ తళ మెరిసే అలలు మదకి, హృదికి ప్రశాంతతను చేకూర్చుతాయి. ఇది ఒక అందమైన వనభోజన పర్యాటక స్థలము. ఆలయములో శ్రీరంగనాయక స్వామి ప్రతిష్ఠింపబడినాడు. ఈ దేవాలయ గోడలు సాదాగా నుండి శిఖరము మెట్లతో గూడిన పిరమిడ్ ఆకారములో ఉంది. మంటపములోని స్తంభములు లావుగా, పొట్టిగా, మోటుగా ఉన్నాయి.

శ్రీ రంగనాయక దేవాలయము

ఈ దేవాలయమునకు సమీపమునే మానేరునది ఉత్తరపు ఒడ్డున గల ఒక గుట్టబోరు పై చిన్న దేవాలయముంది. ఈ దేవాలయములో గర్భగృహము, దాని ముందొక

అర్థమంటపముంది. ప్రస్తుత మిందులో ఏ విగ్రహము లేక శూన్యంగా ఉంది. గర్భగృహద్వారపు లలాటమున గజలక్ష్మి, క్రింది భాగమున పూర్ణకుంభములు చెక్కబడిఉన్నాయి. ఇదే ప్రాంతములో నున్న రెండు చిన్నగుడుల శిఖరములు రెండు మెట్లతో నుండి చదరపు శిలాఫలకముతో కప్పబడినాయి.

45. కోటిలింగాల

కరీంనగర్‌కు 65 కి.మీ. దూరంలో పెద్దవాగు గోదావరి నది సంగమస్థానమందు వెలగటూరు మండలంలో నున్న గ్రామమే కోటిలింగాల. కరీంనగర్ నుండి లక్షెటిపేటకు పోవు ప్రభుత్వ రహదారి నుండి 3 కి.మీ. తూర్పున గోదావరినది ఒడ్డుననున్న ఈ గ్రామమును వెల్గటూరు నుండి చేరవచ్చు. వాస్తవమునకు ఇచట కోటి సంఖ్యలో లింగాలు లేవు. శాతవాహనుల కాలపు కోట ఇచటి త్రవ్వకాలలో బయల్పడింది. ఈ కోటలో కోటీశ్వర, సిద్ధేశ్వర లింగములు గల శివాలయముంది. కోటలో లింగములుండుట చేత పూర్వము ఇది కోటలింగాలుగా పిలువబడి ఉంటుంది. క్రమముగా అది కోటిలింగాలుగా మారి యుండును లేదా మధ్యయుగమునకు చెందిన శివాలయములో కోటీశ్వరుడు ప్రతిష్ఠింపబడుట వలన ఈ ప్రదేశము కోటీశ్వరుని పేరట కోటిలింగాలుగా మారియుండును. కరీంనగర్ జిల్లాలో చారిత్రకముగా ఇది చాలా ప్రాచీన ప్రదేశము. ఇది శాతవాహనుల తొలి రాజధాని.

కోటిలింగాల నుండి మునులగుట్టకు పోవు మార్గమున కొన్ని చిన్న బ్రాహ్మీశాసనములు క్రీ.పూ. రెండవ శతాబ్దపు లిపి లక్షణములతో కనుగొనబడినాయి. కోటిలింగాలకు 1 కి.మీ. దూరములో నున్న పొలములలో గల ఇసుకరాతి స్తంభముపై క్రీ.శ. ఒకటవ శతాబ్దపు లక్షణాలతో బ్రాహ్మీ లిపిలో "నాగగోపినికయ" అని చెక్కబడుంది[169]. హాలుని గాథా సప్తశతిలోని గోదావరినది వర్ణన ఆధారంగానూ, ఇచట లభ్యమైన సిముకుని (శ్రీముఖుని) నాణేలను బట్టి కోటిలింగాల శాతవాహనుల బలిష్ఠమైన దుర్గమని తెలుస్తుంది. శాతవాహనుల కాలములో ఓడ సరకుల ఎగుమతి దిగుమతులకు ఓడ రేవుగా (wharf) ఉపయోగపడెనని కోట ఉత్తరభాగాన గోదావరి నీటి వరకు గల ప్రాచీన ఇటుక కట్టడాల వల్ల తెలుస్తుంది. కోటి లింగాలకు సమీపమున పాషిగాంవ్ గుట్టపై బౌద్ధస్థూపముండేది. జైన మునులు నివసించిన మునుల గుట్ట ఇచటికి సమీపములో ఉంది. రెండు దశాబ్దముల క్రితము పురావస్తుశాఖ ఇచట జరిపిన త్రవ్వకాలలో అనేక ప్రాచీన అవశేషములు బయల్పడినాయి.

శివాలయము

ఈ దేవాలయములో రెండు గర్భ గృహములకు ఒకే ఉమ్మడి మంటపముంది. ప్రతి గర్భగృహము ముందు అంతరాళముంది. పడమట దిశలో నున్న గర్భగృహము తూర్పుముఖంగా యున్న ప్రధానాలయం. ఇందులో కోటీశ్వరుడు లింగ రూపమున ప్రతిష్ఠింపబడినాడు. దక్షిణ

దిశలో నున్న గర్భగృహము ఉత్తరముఖమును కలిగి ఉంది. ఇందులో సిద్ధేశ్వరుడు లింగరూపమున ప్రతిష్ఠింపబడినాడు. మంటపము చుట్టూ పిట్టగోడ యుండి తూర్పు, ఉత్తరములందు మంటపములోనికి ప్రవేశములున్నాయి. మంటప స్తంభములు లావుగా ఉన్నాయి. ఈ దేవాలయము చాళుక్య కళారీతులలో ఉంది[170].

కోటీశ్వర, సిద్ధేశ్వర దేవాలయము

భైరవుడు :- దేవాలయ అవరణలో నున్న నాలుగు అడుగుల ఎత్తు గల భైరవుని ప్రతిమ తలపై సర్పపు పడగల ఛత్రము అందంగా మలచబడింది. ఎడమవైపు క్రింది భాగమున ఒక కుక్క ఎగురుచున్నట్లుంది.

ఈ దేవాలయపు మంటపంలో వేణుగోపాల, గణపతి విగ్రహములు, గోదావరి ఒడ్డున అనేక శిల్పప్రతిమలున్నాయి. వాటిలో కాళీయమర్దనము అందమైన శిల్పము [171]. సర్పముపై పడుకొనియున్న విష్ణుమూర్తి అనగా శయనమూర్తి శిల్పము ఇచటి నుండి కరీంనగర్ మ్యూజియంనకు తరలింపబడింది.

46. ఆరవెల్లి

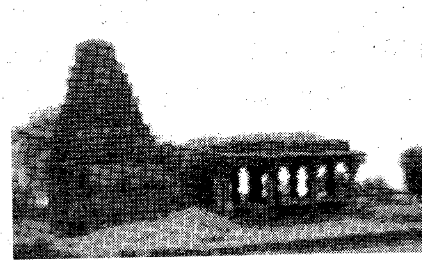
కరీంనగరమునకు ఉత్తరమున 50 కి.మీ. దూరములో పెగడపెల్లి మండలంలో నున్న కుగ్రామమే ఆరవెల్లి. మల్యాల గుండా ఈ గ్రామమును చేరవచ్చు.

వేణుగోపాల దేవాలయము :- గ్రామము బయట పొలములలో మధ్య యుగమునకు చెందిన శిథిలమైన వేణుగోపాలస్వామి ఆలయము తూర్పుముఖము కలిగి ఉంది. దేవాలయపు గోడలు సాదాగా నుండి శిఖరము మెట్లతో గూడిన పిరమిడ్ (Stepped pyramidal form) ఆకారములో ఉంది. శిఖరము ఇటుకతో కట్టబడింది. అంతరాళ ద్వారపు త్రిశాఖల క్రింది భాగమున వైష్ణవద్వారపాలకులు అందంగా మలచబడినారు. పతంగముపైన ముందుకు విస్తరించి యున్న చూరు శిల్ప గోళములతో అలంకరింపబడింది. అంతరాళ ద్వారమునకిరువైపుల జాలి కిటికీలు (Lattice windows) అలంకార ప్రాయంగా ఉన్నాయి. ఎందుకనగా రంధ్రముల వెనుకభాగము

శిలాఫలకముచే మూయబడింది. దేవాలయ ప్రవేశమునకు ముందు రెండువైపుల మూడు అడుగుల ఎత్తు గల వైష్ణవద్వారపాలకుల సుందర శిల్పప్రతిమలు దర్శనమిస్తాయి. ఈ దేవాలయమునందు పూజలు జరుగుట లేదు.

నాయకురాలు గుడి :- గ్రామములో గల నాయకురాలు గుడి పూజలందుకుంటున్న ప్రధానప్రదేశము. ఇచటి దేవీ విగ్రహము గూనచే కప్పబడిన లోతైన గదిలో నిలుపబడింది. కొన్ని మెట్లు దిగి లోపలి గదిని ప్రవేశించినచో దేవి దర్శనము జరుగుతుంది. ఇది శైవ సంప్రదాయములో నున్న దేవి విగ్రహము. దేవి కుడిచేతిలో ఖడ్గము, ఎడమచేతిలో గిన్నె (Bowl) ఉన్నాయి. పరమశివుని అర్ధాంగి పార్వతి ఇచట నాయకురాలు రూపములో నున్న చిన్న ప్రతిమాశిల్పము. ఈ నాయకురాలు గుడి కేశఖండనములకు మరియు అనేక విధముల పూజా కార్యక్రమములకు ప్రసిద్ధము.

జగిత్యాల గీతాసత్సంగ్ అధ్యక్షులు జిడ్డె కిషన్, అతని ధర్మపత్ని విజయ, వారి కొడుకులు పురుషోత్తం, పార్థసారథి, శ్రీరాము ఈ గుడి ముందు భక్తుల సౌకర్యార్థమై నూతనముగా ఒక మంటప నిర్మాణము గావించారు. నాయకురాలు వారి ఇంటిదైవము. ఈ ఆలయపు ఆవరణలో కొన్ని ప్రతిమా శిల్పములు ఒక చెట్టు క్రింద నిలుపబడినాయి.

వేణుగోపాలాదేవాలయము

ప్రతిమా శిల్పములు

1. విష్ణువు :- విష్ణువు విగ్రహం ఇరువైపుల చామరధారిణులున్నారు. వెనుక మకరతోరణముంది. ఇది నల్లరాయితో మలచబడింది. అతనికి కుడివైపున క్రింది భాగమునందు అంజలి ముద్రలోనున్న గరుడుడు కూర్చొనిఉన్నాడు. ఈ ప్రతిమలోని విష్ణువు హస్తములు ఛేదింపబడినాయి.

2. షణ్ముఖుడు :- షణ్ముఖుడు అతని భార్యతో నెమలివాహనముపై ఉన్నాడు.

3. నాగిని :- పై భాగము స్త్రీ రూపములోను, నాభి నుండి క్రిందిభాగము పాము రూపములో నున్న ఆమె ఖడ్గము, డాలు ధరించింది. ఆమె తలపై ఏడు పడగల ఛత్రముంది.

4. వీరగల్ :- ఆరవెల్లి నుండి బతికెపెల్లికి పోవు రహదారి ప్రక్కన దాదాపు మూడు అడుగుల ఎత్తున్న వీరగల్ ప్రతిమ ఉంది.

47. అనంతగిరి

కరీంనగర్‌కు నైఋతిలో సిరిసిల్ల రెవెన్యూ డివిజన్‌లోని ఇల్లంతకుంట మండలములో అనంతగిరి గ్రామముంది. ఇచటి గుట్టపై నున్న ఆలయములో విష్ణువు అనంతశయనుని రూపములో నుండుట వలన ఈ గ్రామమునకు అనంతగిరి యని పేరువచ్చింది. సిరిసిల్ల నుండి బస్సుద్వారా ఈ గ్రామమును జేరవచ్చు. ఇచట క్రీ.శ. 1517 మే నెలలో వేయబడిన 26 పంక్తుల శిలాశాసనముంది[172]. ఇది శకసంవత్సరము 1439 ఈశ్వర వైశాఖ శుద్ధ దశమినాడు వేయబడిన శాసనము. ఈ శాసనములో శ్రీవత్సగోత్రోద్భవుడైన లఖయ మంత్రి అతని సంతతి శ్రీకృష్ణ, రామ, లఖయలతో పాటు మరల రాముడు, కృష్ణుడు పేర్కొనబడినారు. చివరి వాడైన కృష్ణుడు ఇచటి గిరిపైన అనంతశయన వైష్ణవాలయమును నిర్మించినట్లు ఇచటి శాసనము తెలుపుతుంది.

48. పెద్దపెల్లి

కరీంనగర్‌కు ఈశాన్యమున 32 కి.మీ. దూరములో రాజీవ్ జాతీయ రహదారిపై నున్న పెద్దపెల్లి నేడొక రెవెన్యూ డివిజన్ కేంద్రము మరియు మండలకేంద్రము. కాజీపేట నుండి బల్హార్షా పోవు బ్రాడ్ గేజి రైలు మార్గముపై నున్న ఈ గ్రామములో రైల్వేస్టేషన్ ఉండుట వలన ఇది వర్తక కేంద్రముగా మారింది. మంథనికి సమీపములో నున్న ఖమ్మంపెల్లి గ్రామములో కాకతి గణపతి దేవ చక్రవర్తి (క్రీ.శ. 1199-1261) కాలపు తేదీ లేని శిలాశాసనములో ఖమ్మంపెల్లి, చంద్రవెల్లి గ్రామములతో పాటు పెద్దపల్లి గ్రామము గూడా పేర్కొనబడుట విశేషము[173]. పై శాసనమును బట్టి పెద్దపెల్లి గ్రామము పదకొండు పన్నెండవ శతాబ్దములలో కాకతీయులకాలపు ప్రాచీన గ్రామమని తెలుస్తుంది. దీనికి దగ్గరలో నున్న పెద్దబొంకూరు, ధూళికట్ట ప్రాంతములలో పురావస్తు శాఖ 1968-1974 మధ్యకాలములో త్రవ్వకాలు జరుపగా బయల్పడిన అవశేషములను బట్టి ఈ ప్రాంతపు ప్రాచీనత క్రీ.పూ. రెండవ, మూడవ శతాబ్దములకు చెందిన శాతవాహనుల కాలమునకు చేరును.

శివాలయము

పాతపెద్దపెల్లి గ్రామములో చాళుక్యుల కళారీతులలో గల శివాలయాన్ని స్థానికులు రామలింగేశ్వరాలయముగా పిలుస్తారు. గర్భగృహము, అంతరాళము, ముఖమంటపము, ప్రవేశమంటపము ఈ దేవాలయ ప్రధానాంగములు. గోడలు సాదాగా నుండి శిఖరము మెట్లతో కూడిన పిరమిడ్ ఆకారములో ఉంది. త్రిశాఖలతో నున్న అందమైన అంతరాళ ద్వారపు క్రింది భాగమున పూర్ణకుంభములున్నాయి. ద్వారపు పతంగము పైన ముందుకు విస్తరించియున్న చూరు బహురమ్యంగా ఉంది. ఈ దేవాలయములో చాళుక్య కళారీతిలో నున్న నంది విగ్రహము, మరియు మకుటము ధరించి చతుర్భుజములతో నున్న గణపతి విగ్రహములున్నాయి.

భైరవుడు :- ఈ దేవాలయపు ఆవరణలో ఐదు అడుగుల ఎత్తు గల శిలాఫలకముపై చతుర్భుజములతో భైరవరూపము మలచబడింది. అతని పైఎడమ చేతిలో త్రిశూలము, కుడి చేతిలో ఢమరుకము, క్రింది కుడిచేతిలో ఖడ్గము, ఎడమచేతిలో కపాలములున్నాయి. ఇది నల్లరాయితో మలచబడింది.

49. సిరిసిల్ల

కరీంనగర్‌కు పడమట 40 కి.మీ. దూరంలో మానేరునది ఉత్తరతీరమున గల సిరిసిల్ల నేడొక రెవెన్యూ డివిజన్ కేంద్రము మరియు మండల కేంద్రము. ఇది మున్సిపల్ కౌన్సిల్‌చే పాలింపబడుచున్న పట్టణము. దీనికి ఉత్తరమున కొంతదూరములో గల మూలవాగు ఒడ్డున నున్న వేములవాడకు ఎనిమిదవ శతాబ్దము నుండియే ఘనమైన చరిత్ర ఉంది. వేములవాడ చాళుక్యుల కాలములో సిరిసిల్ల ప్రాంతమంతయు వారి ఏలుబడిలో ఉండేది. ఇచటి శివాలయములో నున్న విగ్రహముల శిల్పకళారీతిని బట్టి అవి వేయిసంవత్సరములకు పూర్వముపై ఉంటాయి. ఇచట పురాతన శాసనాలేవీ లేవు. కాని కొన్ని చిన్న శాసనములు (Label inscriptions) ఇటీవలి కాలపువి ఉన్నాయి.

శ్రీ వేంకటేశ్వరాలయం

గ్రామం మధ్యలో నున్న ఈ దేవాలయము మధ్యయుగములో చెన్న కేశవాలయమై యుండెనని తెలుస్తుంది. కాని ప్రస్తుతము ఇందులో శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామి నిలుపబడుట వలన ఇది వేంకటేశ్వర ఆలయంగా మారింది. గర్భగృహము, అంతరాళము, ముఖమంటపము గల ఈ దేవాలయముపై నున్న శిఖరము మెట్లతో గూడిన పిరమిడ్ ఆకారములో ఉంది. ఇచట నున్న నాలుగు పంక్తుల చిన్నశాసనములో కేవలము శాలివాహనశకము 1812 విరోధి వైశాఖ శుద్ధ త్రయోదశి ఇందువారము (సోమవారము) మాత్రమే చెక్కబడిఉన్నాయి. ఇది క్రీ.శ. 1890లో అనగా 112 సంవత్సరముల క్రితము వేయబడిన చిన్నశాసనము[174]. ఈ దేవాలయములోనే ఉన్న వేరొక అఱిగిపోయిన 11 పంక్తుల తెలుగు శాసనముంది. అంగబొఖల కోనయ్య కొడుకు ప్రసక్తి ఇందులో ఉంది. కాని ఈ భక్తుని పేరు అఱిగిపోయి తెలియుటలేదు. ఇందులో వేరొక భక్తుడు విఠల కుమారుడైన రామభద్రయ్య పేర్కొనబడినాడు. ఇందులో భక్తులపేర్లు తప్ప వివరములులేవు[175].

శివాలయము

సిరిసిల్ల పట్టణము మధ్యలోనొక చిన్న శివాలయముంది. ఈ ఆలయ ఆవరణలో చాళుక్యుల కళారీతిలో నాలుగు అడుగుల ఎత్తుగల ఒక పెద్ద గణపతి విగ్రహముంది. ద్విహస్తములతో నున్న ఈ గణపతి మకుటధారియై ఉన్నాడు. అతని దక్షిణ హస్తములో దంతము,

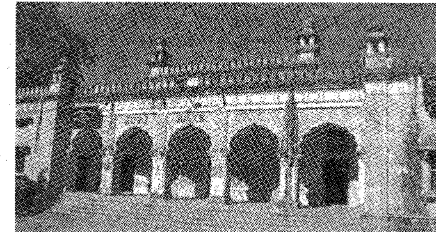
వామహస్తములో నున్న మోదకములపై తొండము ఆని ఉంది. కూర్చొనియున్న ఈ గణపతి ఎడమకాలు మలచుకొని యుండగా కుడికాలు మోకాలివద్ద వంగి నిటారుగా నిలుపబడింది. అతని ఫాలభాగము హారములచే అలంకరింప బడింది. నాగసర్పము అతనికి ఉదరబంధముగా నుండగా అతని ఆసనము క్రింద మూషిక వాహనము చెక్కబడింది. చాళుక్యుల కళారీతులలో నున్న మధ్యరకపు నంది అదే ఆవరణలో కన్పట్టును. వీటి శిల్పకళా రీతులను బట్టి సిరిసిల్ల వేయి సంవత్సరముల క్రిందటి చాళుక్యుల కాలపు గ్రామమై యుండునని తెలుస్తుంది.

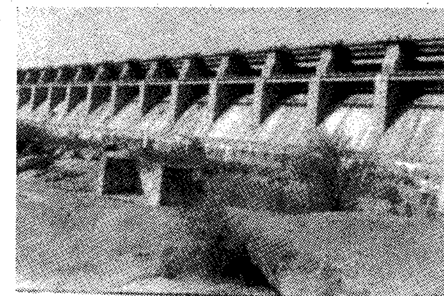
50. కరీంనగర్

మానేరునది ఉత్తరతటమున నున్న జిల్లా కేంద్రమే కరీంనగర్ పట్టణము. మానేరు ప్రక్కనే మధ్యయుగము నుండియే అరిపిరాల యను కుగ్రామముండేదని తెలుస్తుంది[176]. కరీంనగరములోని పురానాబజార్ (పాతబజార్) ప్రాంతమే ఆనాటి అరిపిరాలయై యుండవచ్చు. మధ్యయుగము నాటి శివాలయము ఒకటి ఇచట ఉండుట వలన దాని పరిసరములందే ఈ గ్రామముండెనని తెలుస్తుంది. నిజాం కాలపు వన్‌టౌన్ పోలీస్‌స్టేషన్ ఇచటనే ఉంది. ఆసఫ్‌జాహీల పరిపాలనా కాలములో ఎల్గందల్ ఒక సర్కారు కేంద్రముగా నుండేది. ఎల్గందల ఖిలేదారైన సయ్యద్ కరీమొద్దీన్ ఎల్గందల్‌కు 8 కి.మీ. దూరంలో మానేరునది ఒడ్డున అతని పేరట స్థాపించిన గ్రామమే కరీంనగర్‌గా పిలువబడుతుంది.[177] అరిపిరాల కుగ్రామము విస్తరించి కరీముల్లాషావలి పేరట కరీంనగర్‌గా మారింది. ఈ కరీమొద్దీన్ లేదా కరీముల్లాషావలి యొక్క దర్గా లేదా సమాధి పాతబజారులో ఉంది. ప్రాచీన కరీంనగరము పాతబజారులోని శివాలయము మరియు పెద్దమసీదు వరకే పరిమితమై యుండేది. పందొమ్మిదవ శతాబ్దపు ద్వితీయార్థములో మరియు ఇరువదవ శతాబ్దపు ప్రథమార్థములో ప్రస్తుతమున్న తపాల కార్యాలయము, పాత దవాఖానా, పాత కలెక్టర్ ఆఫీసు భవనము, హనుమాన్ దేవాలయము వరకు గ్రామము క్రమముగా విస్తరించింది. ఆఅవ నిజాం మీర్ మహబూబ్ అలీఖాన్ (క్రీ.శ.1869-1911) కాలములో జిల్లాల పునర్వ్యవస్థీకరణ జరిగినప్పుడు జిల్లా కేంద్రము క్రీ.శ. 1905లో ఎల్గందల్ నుండి కరీంనగరమునకు మార్చబడింది[178]. అప్పటి నుండి జిల్లా కేంద్రంగా కరీంనగరము పట్టణము ప్రాధాన్యతను సంతరించుకొని అనేక రకముల కార్యాలయములకు నిలయమై క్రమముగా విస్తరించింది. గత శతాబ్దపు ద్వితీయార్థములో మంకమ్మ తోట ఏరియా, కోతిరాంపూర్ ఏరియా, జ్యోతినగర్, శ్రీరాజరాజేశ్వర డిగ్రీకళాశాల ఏరియా, బస్‌స్టేషన్, ప్రస్తుతపు కలెక్టర్ కార్యాలయ భవన సముదాయము మున్నగు ప్రాంతములన్నియు క్రమేణ విస్తరించి కరీంనగర్ ఒక పెద్ద పట్టణముగా రూపొందుటకు దోహదపడినాయి. ఒక శతాబ్దము పూర్వము ఊరికి చాలా దూరంలో నుండిన మిషన్ కాంపౌండ్ ఏరియా ఇప్పుడు పట్టణము మధ్యలో నుండుట గమనార్హము. కరీంనగర్ జిల్లాలోనికి మిషనరీలు 1882లో ప్రవేశించి 1887లో వాటి కేంద్రములను జిల్లాలోని పలుచోట్ల స్థాపించాయి.

ఇరువదవ శతాబ్దపు తొలి చతుర్థభాగములో కఠినమైన క్రమశిక్షణకు ప్రసిద్ధి చెందిన ఒక ముస్లిం కలెక్టర్ హంటర్ (Hunter) అను మారుపేరుతో పిలువబడ్డాడు. హంటర్ అని పిలువబడిన ముస్లిం కలెక్టర్ క్రీ.శ. 1928లో కరీంనగర్‌లోని క్లాక్‌టవర్‌ను నిర్మించెనని తెలుస్తుంది. ఇతడే కరీంనగర్‌కు 1 కి.మీ దూరంలో మిషన్ కాంపౌండ్‌కై మిషనరీలకు స్థలము కేటాయించెనని స్థానికుల కథనము. తరువాత కాలములో ఇతడు వరంగల్ సుబాకు సుబేదార్‌గా పనిచేసిన కాలములో హనుమకొండలో సుబేదారికి సమీపాన ఇతనిపేరట హంటర్‌రోడ్ వెలసింది.

క్లాక్ టవర్ లోయర్ మానేరు డ్యామ్

ఆసఫ్‌జాహీ వంశపు చివరిరాజు ఏడవనిజాం మీర్ ఉస్మాన్ అలీఖాన్ (క్రీ.శ. 1911-1948) పరిపాలనా రజతోత్సవములు 1937లో అతని రాజ్యమంతటను జరుపబడినాయి. పాతబజార్‌లో నుండిన ధనికుడు షేక్‌ఖాన్ నిజాం పాలనారజతోత్సవముల జ్ఞాపక చిహ్నముగా కరీంనగర్ పట్టణ సరిహద్దులో 1937లో కమాన్‌ను కట్టించాడు. ఇప్పుడీ కమాన్ ఏరియా అంతయు జనసమ్మర్దమైన ప్రాంతంగా మారింది. ఈ షేక్‌ఖాన్ కుమారుడే షేక్‌సాలె రేకుర్తి సమీపమున పెద్దఈద్‌గా ముస్లిం పండుగల ప్రార్థనలకై నిర్మించాడు. ప్రస్తుతము కరీంనగర్ మున్సిపల్ కౌన్సిల్‌చే పాలింపబడుతుంది.

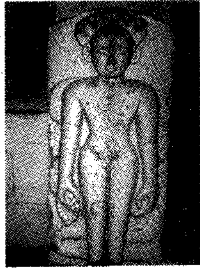
శివాలయం

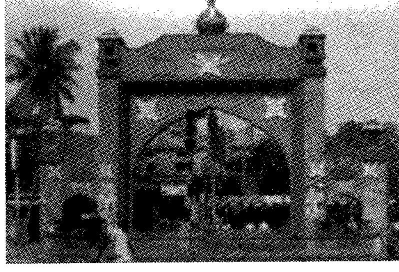
కరీంనగర్ పాతబజార్‌లో మధ్యయుగపు కళారీతులలో ఒక సుందరమైన శివాలయము ఉంది. గర్భగృహం, అంతరాళం, ముఖమంటపాలతో నున్న ఈ దేవాలయము తూర్పు ముఖమును

కలిగి ఉంది. దేవాలయపు అధిష్ఠానము కొంత భూమిలో పూడుకపోయింది. అగబడుచున్న పట్టికలు అర్ధచంద్రాకార గోళములతో అలంకరింపబడినాయి. భిత్తి సాదాగా నుండి శిఖరము మెట్లతో గూడిన పిరమిడ్ ఆకారములో ఉంది. ముఖమంటపము చుట్టూ పిట్టగోడ ఉంది. తూర్పు, ఉత్తర, దక్షిణముల నుండి మంటపములోనికి ప్రవేశింపవచ్చు. మంటపము మధ్యనున్న నాలుగుస్తంభములపై గల లోకప్పు ఉపవితాన (కదలికాకరణ) రీతిలో త్రికోణ పట్టములతో వేయబడింది. మధ్యనున్న చదరపు ఫలకము నందు లోతుగా ఒకదానిపై నొకటి మూడు వలయములందు విరబూసిన బహుదళ పద్మశిల్పము చూడ ముచ్చటగా నుండి దాని మొగ్గ క్రిందికి అందముగా వ్రేలాడుచున్నది. ఈ సుందరశిల్పము నగునూరు త్రికూటాలయపు లోకప్పు మధ్యనున్న చదరపు ఫలకములపై చెక్కబడిన పెద్ద అర్ధగోళాకారపు గిన్నె బోర్లించి యున్న రీతిలో గల రమణీయమైన శిల్పములను బోలిఉంది.

అంతరాళద్వారపు త్రిశాఖల క్రింది భాగమున పూర్ణకుంభములు, పతంగము పై గల తోరణము నందు అంతస్తుల శిఖరములు బహురమ్యముగా మలచబడినాయి. గర్భగృహద్వారము గూడా ఇంతే సుందరముగా నుండి క్రింది భాగమున శైవద్వారపాలకులు చెక్కబడినారు. ఈ శివాలయము ప్రాంగణములో సుందరమైన ప్రతిమాశిల్పములనేకములున్నాయి.

శివాలయ ద్వారము

పార్శ్వనాథుడు

కమాన్

1. సప్తమాతృకలు :- సప్తమాతృకల శిలాఫలకము ఒక చివరలో వినాయకుడు చెక్కబడినాడు. మకుటములు ధరించి చతుర్భుజములతో నున్న మాతృకల ఆసనముల క్రింద వారి చిహ్నములు లేదా వాహనములు ఉన్నాయి.

2. మహిషాసురమర్దని :- అష్టభుజములు గల దేవి ఎడమకాలును నేలపై మోపగా కుడికాలును మహిషరూపమున నున్న అసురుని మెడపై నిలిపింది. క్రింది కుడిచేతిలోని త్రిశూలమును అసురుని దేహమునందు గ్రుచ్చుచు క్రింది ఎడమ చేతితో మహిషుని తోకను ముడుచుచున్నది. కుడివైపున్న మిగిలిన మూడు చేతుల్లో బాణము, ఖడ్గము, అగ్నిపాత్ర మరియు మూడు ఎడమ చేతులందు డాలు, బాణము, బల్లెములున్నాయి. మకుటధారియైన దేవి కుండలములు, కేయూరములు, కంకణములు, కటిబంధము ధరించి ఉంది.

3. బ్రహ్మ :- ఒక శిలాఫలకముపై చెక్కబడిన చతుర్ముఖ బ్రహ్మ యొక్క మూడుతలలు అగబడుచున్నాయి. నాలుగవ తల ఈ ప్రతిమ వెనుక భాగము ఫలకముగుటచే కానరాదు. చతుర్భుజములు గల ఈ బ్రహ్మ పైచేతులలో నున్న చిహ్నములు స్పష్టముగా లేవు. క్రింది కుడిచేతిలో పుస్తకము, ఎడమ హస్తమందు గద ఉన్నాయి. అతనికి కుడివైపున క్రింది భాగమున హంస వాహనముంది. బ్రహ్మ మకుటము, గ్రైవేయకములు, యజ్ఞోపవీతము, కటిబంధము, వనమాల మున్నగు ఆభరణములతో శోభాయమానముగా నున్నాడు.

4. సరస్వతి :- దేవి హంస వాహనముపై నిలుపబడింది. హంస పరిమాణములో పెద్దగా ఉంది. చతుర్భుజములు గల దేవి పైకుడిహస్తము నందు వేదములు క్రింది కుడిహస్తము అక్షమాలతో గూడిన అభయముద్రలో ఉంది. ఎడమవైపు గల రెండు హస్తములందలి చిహ్నములు స్పష్టముగా లేవు. ఇది అరుదైన విగ్రహము.

5. పార్శ్వనాథుడు :- నాలుగు అడుగుల ఎత్తున్న శిలాఫలకముపై గల పార్శ్వనాథుని నగ్నశిల్పము కాయోత్సర్గ రీతిలో ఉంది. అతని వెనుకనున్న సర్పము అనేక మెలికలు తిరిగి యుండి దాని ఏడు పడగలు తీర్థంకరుని తలపై ఛత్రమువలెనున్నాయి. అతని కుడి చేతిలో అక్షమాల ఉంది.

6. నాగినీ శిల్పాలు :- పై భాగము మానవాకృతిలో నుండి క్రింది భాగము పాము రూపములో నున్న ఈ శిల్పాలు కుడిచేతిలో ఖడ్గము, ఎడమచేతిలో డాలు ధరించి ఉన్నాయి.

7. ద్వారబంధాలు :- దేవాలయ ప్రవేశమునకు రెండు వైపుల శైవ ద్వారపాలకులతో గూడిన శిథిలమైన ద్వార బంధాలున్నాయి.

కరీంనగర్‌లోని శివాలయము చూడదగ్గది. మానేరు నదిపై నిర్మించిన లోయర్ మానేర్‌డ్యామ్, దాని వెనుక ఉజ్వలపార్క్ అక్కడికొచ్చే వారికి ఆహ్లాదాన్ని కలిగిస్తున్నాయి. ఇది ఒక చక్కటి పర్యాటక కేంద్రము. ఇచటి ఉన్నత పాఠశాల ప్రాచీనమైంది.

51. ఎల్గందల్

కరీంనగర్‌కు పడమట దాదాపు 10 కి.మీ. దూరంలో కామారెడ్డికి పోవు ప్రభుత్వ రహదారిపై నున్న ప్రాచీన గ్రామమే ఎల్గందల్ లేదా వెలిగందుల. తొలుత దీనిని బహుదన్యపురంగా పిలిచేవారని తెలుస్తుంది.[179] ఎల్గందల్ చింతామణి చెఱువు వద్ద క్రీ.శ. 1202 అముద్రిత శిలాశాసనముంది. కాకతి గణపతి దేవుని సేనాని మల్యాల వంశమునకు చెందిన చౌండప్రెగ్గడ కాలము వెలిగందుల తమ్మడి వాయిద్యగాండ్రు శ్రీకరణ మరియు భసవోజీలు ఇచటి నరసింహదేవర అంగరంగ వైభోగములకై భూదానాలిచ్చినట్లు ఈ శాసనం తెలియజేస్తుంది. దీని తరువాత గల శాసనభాగము చాలా అఱిగిపోయి తెలియుటలేదు[180]. వెలిగందుల కాకతీయుల కాలము నుండియే ప్రాధాన్యతను సంతరించుకొంది.

కాకతీయుల, ముసునూరి నాయకుల అనంతరం ఓరుగుల్లు నేలిన రేచర్ల పద్మనాయక రాజు అనపోతానాయకుని కాలములో ముప్పభూపాలుడు రామగిరి కేంద్రంగా సబ్బి మండలపాలకునిగా నున్నాడు. ఇతని సమర్థుడైన మంత్రి కేసన. కేసన సోదరుడు కందన వెలిగందుల కోటకు అధిపతి. ఇతనికి మడికి సింగన పద్మ పురాణోత్తర ఖండమును అంకితమిచ్చాడు. పదిహేనవ శతాబ్దములో బమ్మెర పోతన రచించిన భాగవతములోని ఖాళీలను వెలిగందుల నారయ పూరించిన విషయము అందరికీ తెలిసిందే.

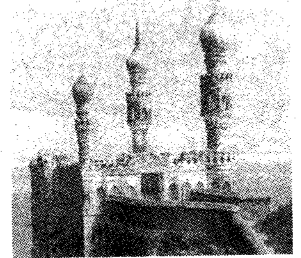
కులీకుతుబుల్ ముల్క్ (1518–1543) కాలములో ఎల్గందల్, మొలంగూర్ కోటలు ఖివాముల్ ముల్క్ అధీనములో నుండేవి. కుతుబ్‌షా వంశపు మొదటి పాలకుడు సుల్తాన్ కులీ దండెత్తగా ఖివాముల్ ముల్క్ బెరార్‌నకు పారిపోయి దరియా ఇమాదుల్ ముల్క్ (1529–1572) సహాయమర్థించాడు. ఇంతలో ఎల్గందల్, మొలంగూర్ దుర్గములు కుతుబ్‌షాహీల వశమైనాయి. ఖివాముల్ ముల్క్ బెరార్ సైన్యములతో రాగా సుల్తాన్ కులీ అతనిని రామగిరి వద్ద ఓడించాడు[181].

ఇబ్రహీం కుతుబ్‌షా కాలములో (క్రీ.శ. 1550–1580) ఎల్గందల దుర్గాధిపతియైన జగదేవరావునాయక్‌వారి తిరుగబడినాడు. కాని ఓడిపోయి ఇతడు గూడా బెరార్‌కు పారిపోయి దరియా ఇమాదుల్ ముల్క్ సహాయముతో తిరిగివచ్చాడు. ఎల్గందుల వద్ద జరిగిన భీకరపోరులో ఇరువర్గముల యందు చాలా మంది ప్రాణాలు పోగొట్టుకొన్నారు. చివరకు జగదేవరావు విజయనగరమునకు పారిపోయాడు. ఎల్గందలకోటతో పాటు ధనాగారమంతయు కుతుబ్‌షాహీల వశమైంది[182]. క్రీ.శ.1687లో ఔరంగజేబు గోలకొండను జయించాడు. ఎల్గందుల మొగలుల సుబేదారైన ముబారిజ్‌ఖాన్ అధీనములోకి వచ్చింది.

1724 నుండి ఆసఫ్‌జాహీ నవాబుల ఆధిపత్యములో ఎల్గందుల సర్కారు పాలింపబడింది. నిజాముల్ ముల్క్ ఆసఫ్‌జా (1724–1748) కాలములో అమీన్‌ఖాన్ ఎల్గందల్ దుర్గాధిపతి. అతని మరణానంతరము అతని కుమారుడు ముతర్రబ్‌ఖాన్ పాలకుడైనాడు. ఇతడు గతించిన తర్వాత ఏర్పడిన వారసత్వపు తగాదాలలో ఇతిని భార్య (వితంతువు) నవాబ్ సలాబత్ జంగ్‌ను ఆశ్రయించింది. సలాబత్ జంగ్ ఫాకిర్ మునవ్వర్‌ఖాన్‌ను ఎల్గందల్ వారసునిగా నియమించాడు.

నవాబ్ సలాబత్ జంగ్ కాలములోనే ముబారిజుల్ ముల్క్ జఫరుద్దౌలా బహాద్దూర్ మిర్జా ఇబ్రహీం ఖాన్‌ధంసా ఎల్గందల్‌ఖిలేదారైనాడు. ఇతడే 1754లో ఎల్గందుల కోటను పునః నిర్మాణము గావించి బలిష్ఠ దుర్గముగా రూపొందించాడు. ధంసా మరణానంతరము అతని కుమారుడు ఫారుక్ మిర్జా ఎహతెషామ్‌జంగ్ ఎల్గందల్ సర్కారులో దుష్పరిపాలన గావించాడు. రెండవ ఆసఫ్‌జా నిజాం అలీఖాన్ 1791లో ఎల్గందల్‌ను ముట్టడించాడు. ఎహతెషామ్ జంగ్ ఓడిపోయి క్షమాభిక్ష కోరగా బెరార్‌కు గవర్నర్‌గా నియమింపబడినాడు. మూడవ ఆసఫ్‌జాయగు

సికందర్‌జా (1803–1829) కాలములో బహాదూర్‌ఖాన్ ఆ తరువాత సయ్యద్ కరీమొద్దీన్ ఎల్గందల్ ఖిలేదారులుగా ఉన్నారు. ఈ సయ్యద్ కరీమొద్దీన్ స్థాపించిన గ్రామమే నేటి కరీంనగర్. ఆఱవ నిజాం మీర్ మహబూబ్ అలీఖాన్ కాలములో జిల్లాల పునర్వ్యవస్థీకరణ జరుగగా 1905లో జిల్లా కేంద్రము ఎల్గందుల నుండి కరీంనగర్ నకు మార్చబడింది.

ఎల్గందల్ ప్రక్కనేయున్న గుట్టపై గల కోట కాకతీయుల కాలము నుండి ఆసఫ్‌జాహీ నిజాం నవాబుల మట్టుకు దక్కన్ చరిత్రలో కీలకపాత్ర వహించింది. కోట తూర్పు ద్వారము బయట ఉన్న బృందావన్ చెఱువు, కొండపై కోటలో నున్న మసీదులు, సమాధులు, నీలకంఠేశ్వర, నరసింహ దేవాలయాలు పర్యాటకులను ఆకర్షిస్తున్నాయి.

నరసింహదేవాలయం

కొండపైన మసీదు, దానికి ఆవల తూర్పు ముఖము కలిగియున్న నరసింహదేవాలయము ఉంది. దాదాపు 250 మెట్లు ఎక్కినచో ఇచటికి చేరవచ్చు. ఈ ఆలయము కొలతలు 12'x13'.6" గర్భగృహములోనే ఒక దాని ప్రక్కకు ఒకటి మూడు చిన్న గదులు తూర్పు ముఖమును కలిగియుండి మధ్య గదిలో ఒక గుండుకు మూడు వైష్ణవనామాల చిహ్నము చెక్కబడి, స్థానికులచే లక్ష్మీనర్సింహస్వామిగా పూజింపబడుతుంది.

52. రామగిరి దుర్గము

కరీంనగర్‌కు ఈశాన్యమున 65 కి.మీ. దూరంలో మంథనికి పోవు ప్రభుత్వ రహదారి సమీపమున కమాన్‌పూర్ మండలంలో బేగంపేట శివారులో నున్న సుప్రసిద్ధ చరిత్రగల సువిశాల గిరి దుర్గమే రామగిరికోట. అనాది నుండి ఆసఫ్‌జాహీల పాలన మట్టుకు ఈ కోటకు విశేషమైన చరిత్ర ఉంది. శత్రుదుర్భేద్యమైన ఈ కోట అరుదైన శిల్పకళకు, కోట బురుజులకు నిలయము. ప్రకృతి సోయగాల మధ్య సమున్నతంగా దర్శనమిచ్చే ఈ కోట పరిసరప్రాంతాల్లో అపారమైన వనమూలికాసంపత్తి, అరుదైన వృక్షజాలాలు నిక్షిప్తమై ఉన్నాయి. వీటికోసం వివిధ రాష్ట్రాల నుండి విభిన్న ప్రాంతాల నుండి వృక్షశాస్త్రవేత్తలు, ఆయుర్వేదనిపుణులు ప్రతిఏట ఆగస్టు, సెప్టెంబర్ నెలల్లో ఈ ప్రాంతానికి వస్తుంటారు. అభివృద్ధి పరచినచో అబ్బురంగా గోచరించు ఈ ప్రదేశము గొప్ప పర్యాటక కేంద్రంగా మారును. వివిధ స్థాయిల విద్యాలయాల విద్యార్థులు బొటానికల్ టూరు పేరట ఈ దుర్గానికి వస్తుంటారు.

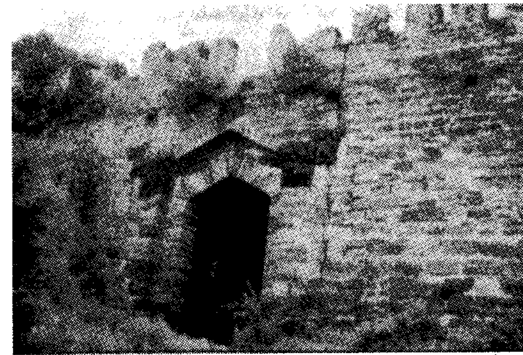
రామగిరికి నైరుతిలో 20 కి.మీ. దూరంలో గల పెద్దబొంకూరు, పడమట అంతే దూరంలో ధూళికట్టలో శాతవాహనుల కట్టడాలు, పెక్కు అవశేషాలు బయల్పడినాయి. రామగిరికి

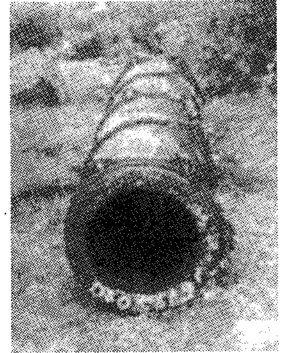
ఈశాన్యాన గోదావరి సమీపమున గల కాశీపేట గుంజపడిగెల తదితర అనేక పరిసర గ్రామాలలో శాతవాహనుల కాలపు అవశేషాలు బయల్పడినాయి. రామగిరికి వాయువ్యమున ఉన్న కోటిలింగాల శాతవాహనుల తొలి రాజధానిగా గుర్తింపబడింది. అచట బయల్పడిన కోట, నాణెములు, పెక్కు అవశేషాలు ఇందుకు తార్కాణము. శాతవాహనుల స్థావరములతో పరివేష్టితమైన రామగిరిని శాతవాహన రాజులు తప్పక వారి రక్షణకోటగా ఉపయోగించుకొని ఉంటారు. గౌతమీపుత్ర శాతకర్ణి, పులోమావి మున్నగు శాతవాహన రాజులు ఇచటి కోట తొలినిర్మాణము గావించి దీనిని పాలించారని స్థానికుల కథనము [183]. అప్పటి నుండి వివిధ రాజవంశముల వారు ఈసువిశాల పర్వతముపై ఎవరికి తోచిన రీతులలో వారు అనేక రకముల నిర్మాణములు గావించి దీనిని దుర్భేద్యమైన కోటగా మలచుకొని పాలించారు. కళ్యాణి చాళుక్యుల కాలములో మంత్రకూటము నేలిన గుండరాజు, రామగుండంనేలిన ఏడరాజు కాకతి రెండవ ప్రోలరాజునకు వ్యతిరేకముగా జరిగిన యుద్ధంలో ఈ రామగిరి దుర్గమును ఉపయోగించుకొని ఉంటారు. క్రీ.శ. 1138–1140 మధ్యకాలములో అనుమకొండనేలిన కాకతి రెండవ ప్రోలరాజు మంత్రకూట, రామగుండం ప్రాంతములను కాకతీయ రాజ్యములో కలుపుకొన్నాడు. రామగిరి దుర్గము గూడా కాకతీయుల వశమై ఉంటుంది.

ముసునూరి నాయకుల అనంతరం 14వ శతాబ్దపు రేచర్ల పద్మనాయక రాజు అన పోతానాయకుడు సబ్బిసాయిరమును పాలించుటకై రామగిరి కేంద్రంగా ముప్పభూపాలుని పాలకునిగా నియమించాడు. ఇతని మంత్రి కేసన కడుసమర్థుడు. మడికి సింగన రామగిరి యందే పద్మపురాణోత్తర ఖండమును రచించి కేసన సోదరుడు మరియు ఎల్లందుల పాలకుడైన కందనకు అంకితమిచ్చాడు. క్రీ.శ. 1433లో బహమనీ సుల్తాన్ మొదటి అహ్మద్‌షా (1422–1436) తెలంగాణము పై దండెత్తాడు. రామగిరి దుర్గము అతని వశమైంది.

గోలకొండలో కుతుబ్‌షాహీ వంశస్థాపకుడైన సుల్తాన్ కులీకుతుబుల్ ముల్క్ (క్రీ.శ. 1518–1543) ఎల్లందల దుర్గాధిపతి ఖివాముల్ ముల్క్ పై దండెత్తగా అతడు బెరారునకేగి దరియా ఇమాదుల్ ముల్క్ సేనలతో తిరిగి రాగా సుల్తాన్ కులీ సేనలు బెరార్ సేనలను రామగిరి వద్ద ఎదురించాయి. విజయము పొందిన సుల్తాన్ కులీ రామగిరిని వశపరచుకొన్నాడు[184]. రామగిరి యందు కుతుబ్‌షాహీల కాలపు క్రీ.శ. 1556లో చెక్కిన తెలుగు శాసనమొకటుంది. శక సంవత్సరము 1478 బహుళ ద్వాదశి బుధవారము రోజున వేయబడిన శాసనమిది. ఇది ప్రవేశద్వారమునకు కుడివైపు గోడపై ఎనిమిది పంక్తులు గల శాసనము. తుమ్మీఖాన్ కోట దరువాజా (ద్వారము) కట్టించి ప్రజలపై పదివేలు పన్ను విధించెనని ఈ శాసనమందుంది[185]. క్రీ.శ. 1656లో గోలకొండ సుల్తాన్ అబ్దుల్లా కుతుబ్‌షా ఔరంగజేబు దక్కన్ రాజప్రతినిధి సేనల చేతిలో ఓడిపోయి అతని కుమార్తెను ఔరంగజేబు కుమారుడైన ముహమ్మద్‌న కిచ్చి వివాహము చేశాడు. వరకట్నము క్రింద 1656లోనే రామగిరి దుర్గమును మొగలులకు

అప్పగించాడు.[186] ఔరంగజేబు ఒకసారి షేక్ మొహియొద్దీన్ ఉర్ఫ్ నసీరొద్దీన్ అను పండితునితో రామగిరి వద్ద బసచేశాడు. ఎత్తైన పర్వతములపై బలిష్ఠమైన దుర్గరాజము నలు పార్శ్వములు వృక్షములతో, లతలతో, మూలికలతో, రంగు రంగుల వనపుష్పాదులతో, సువాసనాభరిత ఘుమాయింపులతో చల్లని హాయిగొల్పు పిల్లవాయువులు వీచుచుండగా దూరము నుండియే గోదావరి, మానేరు నదుల దృశ్యములు చూస్తూ ఆనందించారు. అప్పుడు నసీరొద్దీన్ పండితుడు ఈ పర్వతమును రాంగీర్ అని పిలుచుట కంటే హాయిని గొల్పు ఆరామ్‌గీర్ అని పిలుచుట సమంజసముగా నుండునని ఔరంగజేబునకు సూచించాడు. అందులకే మొగలుల కాలములో రాంగీర్ దుర్గము ఆరామ్‌గీర్ గా పిలువబడింది. క్రమముగా రామగిరి మొగలుల నుండి ఆసఫ్‌జాహీ నవాబుల పాలన క్రిందికి వచ్చింది. తరువాత కాలములో దేశ్‌పాండ్యలు దేశ్‌ముఖ్‌లు పాలించారు.

రామగిరి కోట

పిల్లల ఫిరంగీ

రామగిరి దుర్గముపై అనేక సందర్శన స్థలాలు ఉన్నాయి. సీతారాముల ఆలయము, రామస్థాపిత లింగము, శ్రీరామపాద చిహ్నములు, జానకీమాత పాదచిహ్నములు, సీతమ్మ కొలను, సీతమ్మ వారి పసుపు, కుంకుమబరణి గుంతలు మున్నగునవి ఈ గుట్టమీద ఉండుటచే శ్రీరాముడు సంచరించిన ప్రదేశముగా ఇది రామగిరి యని పిలువబడుచున్నది. ఈ దుర్గముపై రాతి కట్టడాలు, కోటగోడలు, బురుజులు, భవనాలు, సమాధులు, మసీదులు, బావులు, మంచినీటి కొలనులున్నాయి. దుర్గాంతర్భాగంలో ప్రతాపరుద్రదేవుని కోట, అశ్వశాల, దర్బారు, చెరసాల, గజశాల, భోజనశాలలతో పాటు రహస్యమార్గాలు, సొరంగాలు, తోపులు, ఫిరంగులు, ఫిరంగి గుండ్లను చూడవచ్చు. దుర్గంపై చిత్రకోట, త్రాటికోట, నిమ్మకోట, నగారాఖానా, మందుగదులు, తోపుబావి, నల్లకయ్య బావి, పసరుబావి, హరిబావి, అచ్చమ్మ బావి, అమ్మగారి బావి, దేవస్థలములు, సప్తద్వారములు, చౌకీలు, అనేక వనములు మున్నగు వాటితో ఈ కోట కొన్ని మైళ్ల వైశాల్యముతో నొప్పారుచున్నది. ఈ రామగిరి దుర్గములోగల పిల్లల ఫిరంగీయను తోపు నుండి దూరినచో సంతానము కలుగుతుందని ప్రజల విశ్వాసము. రామగిరిని అభివృద్ధి పరచినచో రాష్ట్రములోనే గొప్ప పర్యాటక కేంద్రమౌతుంది.

53. ప్రతాపగిరికోట

కరీంనగర్‌కు ఈశాన్యంగా 120 కి.మీ. దూరంలో జిల్లా తూర్పు సరిహద్దు ప్రాంతమున దట్టమైన మహదేవపూర్ అడవులందు కాటారం మండలంలో నున్న వనదుర్గము ప్రతాపగిరికోట. ఈ కోటగుట్టపై నున్నది గనుక గిరి దుర్గము గూడా. మంథని, మహదేవ్‌పూర్‌లు దాటి కాటారం అడవి ప్రాంతముగుండా ఈ వనదుర్గమును చేరవచ్చు. ప్రయాణ సౌకర్యములు లేవు గనుక దీనిని సందర్శించుట కష్టము. గుట్ట పైభాగముననున్న కోటగోడపై తేదీలేని తొమ్మిది పంక్తుల తెలుగు శాసనమొకటుంది. శకసంవత్సరపు సంఖ్య లేని ఈ శాసనంలో కీలక సంవత్సర వైశాఖ శుద్ధ తదియ వడ్డవారము మాత్రము చెక్కబడినాయి. ముచ్చనాయనింగారు ప్రతాపగిరి కోటను నిర్మించినట్లు ఈ శాసనము తెలుపుతుంది[187]. అతనికి గల ఇరువత్తు గండడు, గండగోపాలుడు, కంచిరక్షపాలకా, చోళరాజ్య స్థాపనాచార్య, పాండ్యమనువిభాళ, దాయ గజకేసరి, అరిరాయ గజకేసరి, తెలుగురాయడు మున్నగు బిరుదములు ఈ శాసనమందు పేర్కొనబడినాయి. దాయ గజకేసరి, రాయ గజకేసరి కాకతీయుల బిరుదములను బట్టి ఈ శాసనము కాకతీయుల కాలపు శాసనమని భావించవచ్చు. కాకతి ప్రతాపరుద్రదేవుని పేరట నిర్మింపబడిన దుర్గము గనుక ఇది ప్రతాపగిరికోటగా ప్రసిద్ధిచెందింది[188].

54. మొలంగూరుకోట

కరీంనగర్‌కు ఆగ్నేయంగా కేశవపట్నం మండలంలో గల గ్రామము మొలంగూరు. ఇది మలంగూర్ అని చరిత్ర గ్రంథములలో పేర్కొనబడింది. ఈ గ్రామము కరీంనగర్‌కు 29 కి.మీ., హుజూరాబాద్‌కు 13 కి.మీ, జమ్మికుంట రైల్వేస్టేషన్ నుండి 16 కి.మీ. దూరంలో ఉంది. కేశవపట్నం నుండి సులభంగా జేరవచ్చు. ప్రతాపరుద్రుని అధికారులలోనొకడైన వొరగిరి మొగ్గరాజు ఇచటి గుట్టపై నొక దుర్భేద్యమైన గిరికోటను కట్టించాడు[189]. ఓరుగల్లు కోట నుండి ఎల్గందుల కోటకు పోవుమార్గము మధ్యలో మొలంగూర్ కోట యుండుట వలన ప్రాధాన్యతను సంతరించుకొంది.

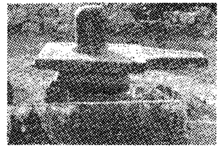

గుట్టపైన కొనయందు ఎటునుండి ఎక్కలేని గ్రానైట్ బండపై ఈ కీలక దుర్గము నిర్మింపబడింది. గుట్టపై ఒక గుహ వద్ద మలంగ్‌షావలి దర్గా ఉంది. మలంగ్‌షావలి సమాధియుండుట వలన ఈ గ్రామము మలంగూర్, మొలంగూర్‌గా మారింది. ఈ గ్రామము పూర్వపు పేరు ముదగర్ అని తెలుస్తుంది. గుట్టపైన ఒక కోనేరు, గుట్టక్రింద మరియొక కోనేరు ఉన్నాయి. ఇచటి దూద్ బావిలి నీరు (పాలువలె నీరున్న బావి) స్వచ్ఛముగా నుండునని సుప్రసిద్ధము. ఇచటి శివాలయము, వీరభద్రాలయము పూజలందుకొనుచున్నాయి. కోటబురుజులు, కందకములు, రాతిద్వారములు, ప్రాకారములు, ఫిరంగులు, శిథిలమైన గోడలు, శిల్పావశేషములు సందర్శకుల దృష్టినాకర్షిస్తాయి. ఇది మధ్యయుగము నాటి బలిష్ఠమైన గిరిదుర్గము. మొలంగూరు బృహత్‌శిలా సమాధులున్న ప్రాచీన స్థావరం కావడం గమనార్హము.

55. హుస్నాబాద్

కరీంనగర్‌కు దక్షిణమున 30 కి.మీ. దూరంలో నున్న మండల కేంద్రము హుస్నాబాద్. చెఱువు కట్టపై నున్న శిథిలమైన శిలాశాసనమొకటి కన్నడ భాషయందుంది. మొదటి ప్రక్కనున్న 13 పంక్తులలో 11, రెండవ ప్రక్కలో 12 పంక్తులు స్పష్టముగా ఉన్నాయి. దానము లొసంగిన భాగము శిథిలమై లభ్యమగుట లేదు. ఇది కళ్యాణి చాళుక్య వంశపు మూలపురుషుడైన రెండవ తైలపుని కుమారుడు సత్యాశ్రయ ఇర్వెబెడంగ దేవుని కాలము (క్రీ.శ. 997-1008)లో వేయబడిన శాసనము[190]. దీనిని బట్టి వేయి సంవత్సరముల పూర్వమే హుస్నాబాద్ గ్రామము కాకతీయులకు పూర్వము ఈ ప్రాంతమును పాలించిన కళ్యాణి చక్రవర్తుల కాలములోనే విరాజిల్లెనని తెలుస్తుంది.

చెఱువునకు సమీపముననున్న పొలంలో తేదీలేని కాకతి రుద్రదేవుని లేదా రుద్రమదేవి కాలపు ఏడు పంక్తుల తెలుగు శిలాశాసనమొకటి పడిఉంది. రుద్రమ దేవిని గూడా రాజువలె భావించి రుద్రదేవ నామముతో శాసనములు వేయడమైంది. తేది లేదు గనుక ఇది రుద్రదేవుని లేదా రుద్రమదేవి కాలమునకు చెందిన 12వ లేదా 13వ శతాబ్దపు శాసనమై ఉంటుంది. మహామండలేశ్వర రుద్రదేవని కాలములో ముఖుసంటి ఎక్కటీలు (సైనికులు) లేదా యోధుల పక్షాన తాడ్లపయిడి గుడ్డలిచిన్నాలు రాటణచేనును, నాలుగు పుట్ల వడ్లను రుద్రేశ్వర దేవరకు దానం చేసినట్లు ఈ శాసనంలో ఉంది[191].

పై రెండు శాసనాలను బట్టి కళ్యాణి చాళుక్య మరియు కాకతీయ చక్రవర్తుల కాలములో పదవ శతాబ్దము నుండి పదునాల్గొవ శతాబ్దము వరకు హుస్నాబాద్ గ్రామము ప్రాశస్త్యము గల ప్రదేశమని తెలుస్తుంది.

హుస్నాబాద్ పట్టణంలోని ఎల్లమ్మ చెఱువునానుకొని గుట్టపై నున్న కాకతీయుల కాలపు సిద్ధేశ్వరాలయంను సంపూర్ణముగా పునఃనిర్మించినపుడు క్రింది నుండి గుట్టపైనున్న దేవాలయము వరకు మెట్లు కూడా నిర్మించారు. ఇందులో పరమశివుడు సిద్ధేశ్వరుని పేరుతో బృహత్ లింగ రూపములో నున్నాడు. ఇది నల్లని గ్రానైట్‌రాయితో మలచబడిన కాకతీయుల కాలపు సిద్ధేశ్వర లింగము. ఎత్తైన వేదిక కంఠము నందు అనేక వర్గములు ఉన్నాయి. కాకతీయుల కాలపు లింగముల వలె ఇచటి లింగము పైన గూడా లక్షణోద్ధరణ రేఖలు కన్పట్టును. ప్రస్తుతము బయట ఉన్న ఈ లింగమును నూతనముగా నిర్మించిన దేవాలయములో పునఃప్రతిష్ఠ చేయవలసి ఉంది.

56. రేగొండ

కరీంనగర్‌కు దక్షిణమున హుస్నాబాద్ మండలంలో గల రేగొండ గ్రామములో పటేల్ రాంగోపాల్ రావు ఇంటి ముందు ఒక శిలాశాసనముంది. కాకతి ప్రతాపరుద్రదేవుని కాలపు తేదిలేని ఈ తెలుగు శాసనములో నాలుగు మఱ్ఱుర్ల చేను సోమనాథ దేవరకు దానమిచ్చినట్లుంది. దాత వివరములు తెలియుట లేదు[192].

రేగొండ గ్రామము అతి ప్రాచీన స్థావరము. కొత్త రాతి యుగపు రాక్ పేయింటింగ్స్, ఇచటి కొండచరియ ఆవాసాలపై నుండుట విశేషము[193]. గ్రామము సమీపమున గల గుట్టబోరులందే ఈ రాక్‌షెల్టర్స్ ఉన్నాయి. ఈ గుట్టలు హుస్నాబాద్‌కు పడమట 8 కి.మీ. దూరంలో ఉన్నాయి.

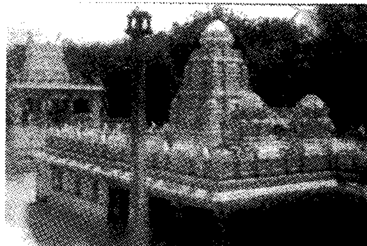

కొండచరియ ఆవాసాలు

57. ఇల్లందకుంట

కరీంనగర్‌కు ఆగ్నేయము నందు దాదాపు 65 కి.మీ. దూరంలో జమ్మికుంట మండలము నందు అపరభద్రాద్రిగా పేరొందిన ఇల్లందకుంట శ్రీ సీతారామ చంద్రస్వామి ఆలయము సుప్రసిద్ధము. ఇచటికి హుజూరాబాద్ ద్వారా జమ్మికుంట నుండి చేరవచ్చు. ఇచటి దేవాలయము పడమటి ముఖము కలిగిఉంది. తూర్పున నున్న ద్వారము నుండిలోనికి ప్రవేశించగానే గర్భగృహపు వెనుకభాగము చూడవచ్చు. గర్భగృహములో నున్న పెద్ద గుండ్రాయి పై సీతారామ లక్ష్మణులు, రంగనాయక స్వామి చెక్కబడినారు. వీరి క్రింది భాగమున ఆళ్వారుల చెక్కడములున్నాయి. గర్భగృహమునకు ముందర 16 స్తంభముల మంటపము, దాని ముందు ఇంకొక 16 స్తంభముల మంటపమున్నది. ఈ మంటపముల ఎత్తు కేవలము ఆరు అడుగులు. ఈ దేవాలయమునకు ఉత్తరమున గల 16 స్తంభముల మంటపము, దేవాలయ అవసరములకై గదిగా మార్చబడింది. గదిగా మార్చబడిన ఈ మంటపము ముందు ఇంకొక 16 స్తంభముల మంటపముంది. అదే విధంగా దేవాలయము నానుకొని దక్షిణము వైపు గూడా 16 స్తంభముల మంటపములు రెండు, 12 స్తంభముల మంటపము ఒకటి ఉన్నాయి. దేవాలయము నందు గల అనేక మంటపములు భక్తుల సౌకర్యార్థమై వేర్వేరు కాలములందు కట్టబడి ఉంటాయి.

రెండు ఇల్లెందు వృక్షములతో ఈ దేవాలయము ఒక కుంట ప్రక్కనే యుండట వలన ఈ గ్రామమునకు ఇల్లెందుకుంటయని పేరు వచ్చియుండును. తూర్పున గల ప్రధాన ద్వారముపై మిథున శిల్పములు మరియు జననేంద్రియము అగబడుచున్న మాతృదేవత రూపములుండుట

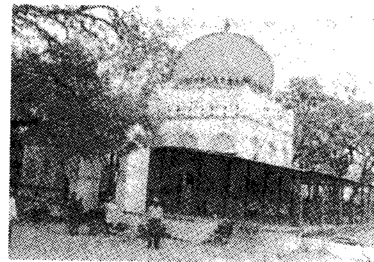
విశేషము. దేవాలయ ఆవరణలో పడమట గల రామలింగేశ్వరాలయములో మకుటము లేకుండా, ఏనుగు తలను కలిగి ద్విహస్తములతో ఒక ప్రాచీన గణపతి విగ్రహముంది. చతుర్భుజములతో గూడిన వీరభద్రుని విగ్రహము, ఐదు అడుగుల ఎత్తు గల రెండు వైష్ణవ ద్వారపాలకుల అందమైన రూపములు చతుర్భుజములతో ఆవరణ యందు దర్శనమిస్తాయి. ఉత్తరపు ప్రవేశ ద్వార సమీపమున ఎత్తైన గరుడ స్తంభముంది. స్తంభము పై నున్న చిన్న మంటపములో గరుడ విగ్రహముంది. దేవాలయమునకు పడమట గల చెఱువు వెనుకభాగమున అందమైన కోనేరు గలదు. మాజీ భారతప్రధాని పి.వి. నరసింహారావు వివాహము ఈ దేవాలయము నందే జరిగినదని తెలియుచున్నది.

ఇల్లందకుంటలోని సురమ దేవాలయములో శ్రీముఖ మాఘ బహుళ తదియ గురువారము రోజున వేయబడిన శాసనముంది. శక సంవత్సర సంఖ్య లేదు గనుక ఈ తెలుగు శాసనము తేదీ నిర్ణయించుట కష్టము. బోగంబలరాయని చెల్లెలు లక్ష్మీనాంచారు యాగశాల మంటపము కట్టించినదని ఈ ఎనిమిది పంక్తుల శాసనము తెలుపుతుంది[194]. శ్రీరామ దేవాలయ గర్భగృహము ముందర గల నాలుగు పంక్తుల ఆధునిక లిపి తెలుగుశాసనములో సీతాయల్లప్ప కుమారుడు వీరప్ప భార్య ముత్తమ్మ పుణ్యము అని భక్తురాలి గురించి పేర్కొనబడింది[195]. ఇవి తప్ప ఇచట ప్రాచీన శిలాశాసనాధారము లేవీ లేవు.

58. బిజిగిరి షరీఫ్

కరీంనగర్‌కు తూర్పున జమ్మికుంట మండలంలో గల బిజిగిరి షరీఫ్‌లో రైల్వేస్టేషన్ ఉంది. ఇచట హజ్రత్ ఇంకెషావలీ రహమతుల్లా అలీ గారి దర్గా ఉంది. దీనికి నాలుగువైపుల గల స్వాగత తోరణ ద్వారములు చూడముచ్చటగా ఉన్నాయి. ఇచటి ప్రకృతి సౌందర్యము, ప్రశాంత వాతావరణము మదికి హృదికి ఆహ్లాదము కలిగించి ఆధ్యాత్మిక భావనలను రేకెత్తిస్తాయి. దర్గాభవనముపై నున్న గుంబద్ ఆకర్షణీయంగా ఉంది. ఇంకెషావలి సోదరుడైన అజ్మత్‌షావలి, వారి కుమారులైన, ముర్తజాషావలి, అక్బర్‌షావలి సమాధులు గూడా ఇక్కడ ఉన్నాయి. సిద్ధపురుషుడైన ఇంకెషావలి దర్గాకు సమీపముననే అతని భార్య హజ్రత్ సయ్యద్ అఫ్జల్‌బీ యొక్క సమాధి ఉంది.

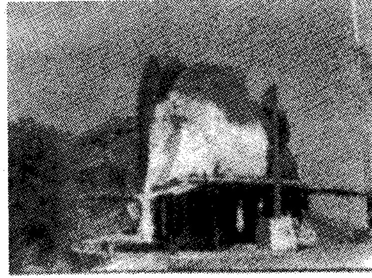
దర్గా చుట్టూ గల గుట్టలు, స్వాగతతోరణ ద్వారములు, తండోప తండములుగా నుండు పావురములు ఈ ప్రాంతమును రమణీయ ప్రదేశంగా మార్చినాయి. ప్రతి ఏటా బక్రీద్ పండుగ సందర్భములో జరుగు ఉర్సునకు వేలాది మంది భక్తులు వస్తుంటారు. హిందువులే ఈ ప్రాంతమును అధిక సంఖ్యలో

సందర్శించుట మతసామరస్యమును చాటుతుంది. ఈ దర్గా ఎనిమిది శతాబ్దాల క్రిందిదని స్థానికులంటారు. ఇచటి గుట్టపై గల నరసింహ, హనుమాన్ దేవాలయములను చేరుటకు మెట్లున్నాయి. ఒక నాటి విజయగిరినే నేడు బిజిగిరిగా పిలుస్తున్నారు. ఇది బృహత్‌శిలా సమాధులున్న ప్రాచీన స్థావరం.

59. నాంపెల్లి

కరీంనగర్‌కు పడమట కామారెడ్డికి పోవు రహదారి ప్రక్కనే వేములవాడ మండలంలో నున్న నాంపెల్లి సుప్రసిద్ధ నరసింహక్షేత్రము. మూలవాగుకు ఉత్తర ఒడ్డున వేములవాడ శైవక్షేత్రముండగా దక్షిణ ఒడ్డున ఈ వైష్ణవక్షేత్రముంది. సిరిసిల్ల నుండి ఈ గ్రామము 8 కి.మీ. దూరంలో ఉంది. ఈ క్షేత్రమునకు రాజరాజనరేంద్రునితోను సారంగధరునితోను సంబంధముంది అని స్థానికుల కథనము. కాని రాజమహేంద్రవరము పాలకుడైన రాజరాజనరేంద్రునికి ఈ ప్రదేశముతో గల సంబంధము నమ్మశక్యముగా లేదు.

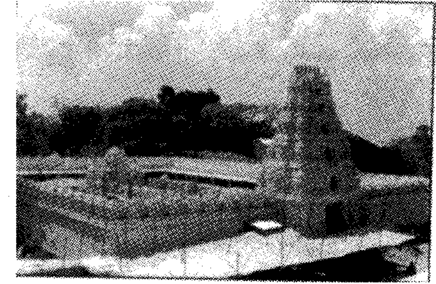
ఇచటి గుట్టపై నరసింహదేవాలయముంది. దీనిని చేరుటకు దాదాపు 500 మెట్లు ఎక్కాలి. ప్రస్తుతము గుట్టపైకి రోడు వేసి ఒక పర్యాటక స్థలంగా మార్చుటానికి ప్రయత్నాలు జరుగుతున్నాయి. ఈ దేవాలయానికి కొంత దూరములో తొమ్మిది మంది సిద్ధులుండిన నవనాథసిద్ధుల గుహ ఉంది. గుట్టపైన ధర్మ గుండములున్నాయి. ఇచటి పెద్ద గుండ్రాయి పై నరసింహ స్వామి రూపముంది. ఈ గుండ్రాయితో గూడిన గర్భగృహము ముందు అంతరాళము, దాని ముందు పదిస్తంభముల ముఖ మంటపము ఉన్నాయి. ఇచటి ఒక గుండును సారంగధర గుండు అని పిలుస్తారు.

నాంపెల్లికి సమీపమున కుదురుపాకకు పోవు రహదారి ప్రక్కనే యున్న ఒక పెద్ద గుండ్రాయిపై నిలువెత్తు పార్శ్వనాథ విగ్రహము కాయోత్సర్గాసనంలో చెక్కబడి ఉంది. ఈ తీర్థంకరుని వెనుక మెలికలు తిరిగియున్న సర్పపు పడగలు అతని తలపై ఛత్రముగా ఉన్నాయి. దీనిని బట్టి తొమ్మిది, పదవ శతాబ్దములలో వేములవాడ వలె ఇది గూడా ఒక జైన క్షేత్రమై యుండెనని తెలుస్తుంది. నవనాథ సిద్ధుల గుహ పది, పదకొండవ శతాబ్దాలకు చెందినదై యుండవచ్చు. జైన క్షేత్రముతో పాటు నాంపెల్లి వైష్ణవ క్షేత్రంగా విరాజిల్లడం గమనార్హం. ప్రాచీన శాసనము లేవీ ఇచటగానరావు. గుట్ట క్రింది భాగమున శ్రీ వేంకటేశ్వరాలయము మూడు గదులతో శోభిల్లుచున్నది. ఇందులో దేవేరులు కూడా ప్రతిష్ఠింపబడినారు. నాంపెల్లి సమీపమున బృహత్ శిలాసమాధులుండుటచే ఇది శిలాయుగపు స్థావరమని తెలుస్తుంది.

60. కొండగట్టు

కరీంనగర్‌కు ఉత్తరాన 35 కి.మీ. దూరంలో జగిత్యాలకు పోవు రహదారిపై మల్యాల మండలంలో నున్న కొండగట్టు సుప్రసిద్ధ ఆంజనేయ క్షేత్రము. ఇది జగిత్యాలకు దక్షిణమున 15 కి.మీ. దూరంలో ఉంది. గుట్టపై నున్న ఆంజనేయస్వామిని చేరుటకు నాచుపెల్లి ద్వారా గుట్ట వెనుక నుండి ఉండిన ఎడ్లబండ్ల బాట రోడ్‌గా రూపొంది బస్సు సౌకర్యము ఏర్పడింది. ముత్యంపేటరోడ్ నుండి కాలినడకన భక్తులు గుట్టపైకి వెళ్లే వారు. కాని ఇటీవల నూతనంగా కచ్చా ఘాట్‌రోడ్ వేయబడింది. మోటారు వాహనములు ఈ ఘాట్‌రోడ్ గుండా దేవస్థానమును చేరవచ్చు. ప్రభుత్వము కొండగట్టును ఒక పర్యాటక కేంద్రంగా రూపొందించు ప్రయత్నములో ఉంది. ఇచట చారిత్రకాధారము లేవియు లేవు.

దాదాపు 300 సంవత్సరాల పూర్వము పశువులకాపరి సింగం సంజీవుడు ఇచట ఆంజనేయ విగ్రహముగాంచగా పశువులమంద కాపరులు ఒక చిన్న ఆలయం నిర్మించారని స్థానిక కథనము. 160 సంవత్సరముల పూర్వము కొడిమ్యాల పర్గణాకు చెందిన కృష్ణారావు దేశ్‌ముఖ్ ఈ ఆలయమును ఉద్ధరించి ప్రస్తుతరూపము కలిపించాడని తెలుస్తుంది[196]. పదహారు స్తంభముల మంటపము వెనుక నున్న మూడు గర్భగృహములలో శ్రీ వేంకటేశ్వర, ఆంజనేయ, లక్ష్మీదేవి రూపములు చూడ ముచ్చటగా ఉన్నాయి. మధ్యనున్న గర్భగృహములోని ఆంజనేయ విగ్రహము శోభాయమానంగా ఉంది. ఆలయ మూడు గోపురములు చూపరుల దృష్టినాకర్షిస్తున్నాయి.

వెలమదొర బల్మూరి రఘుపతి రావు, దమ్మమ్మ దంపతులకు స్వామి వరప్రసాదముగా కొండాల్‌రావు జన్మించి శత్రువులనెదురించుటకై ఇచట బురుజులతో కోట నిర్మించెనని ఒక గాథ ఉంది. అతడు 27 సంవత్సరములకే గతించినను అతని వీరగాథలు జనములో ప్రచారములో ఉన్నాయి. దేవాలయానికి కొంత దూరంలో కొండలరాయని కోట, గుహలు, గుర్రపుడెక్కల గుర్తులున్నాయి.

సంతానములేని మహిళలు, దీర్ఘకాలం బాధ పడుతున్న వ్యాధిగ్రస్థులు ఇచట 40 రోజులుండి పూజలుచేస్తారు. ప్రస్తుతము ఈ క్షేత్రము మండల దీక్షకు ప్రసిద్ధము. వేలాది ఆంజనేయ భక్తులు ఉత్తర తెలంగాణా, పొరుగు రాష్ట్రాల నుండి ఈక్షేత్రము దర్శిస్తారు. ఈ గుట్ట సమీపమున ఒక చిన్న గ్రామము నెలకొంది. ఆంజనేయ దేవాలయము చుట్టూ నూతనంగా నిర్మింపబడిన ప్రహరీ గోడల లోపలి వైపు మంటపముల నిర్మాణము జరిగింది.

61. జగిత్యాల

కరీంనగర్‌కు ఉత్తరాన 50 కి.మీ. దూరంలో నున్న జగిత్యాల పట్టణము ఒక రెవెన్యూడివిజన్ కేంద్రము మరియు మండల కేంద్రము. దాదాపు ఐదు దశాబ్దముల నుండి మున్సిపల్‌కౌన్సిల్‌చే పాలింపబడుచున్న జిల్లాలోని అతి పెద్ద పట్టణము. తెలంగాణములోని పెద్దతాలూకాలలో అతి పెద్ద తాలూకా కేంద్రంగా పేరొందిన పట్టణము. దీనికి సమీపమున గల పొలాస గ్రామమునకు వేయి సంవత్సరముల ఘనమైన చరిత్ర ఉంది. కాని జగిత్యాలలో ఒకకోట తప్ప తదితర చరిత్రాధారములేవి గానరావు.

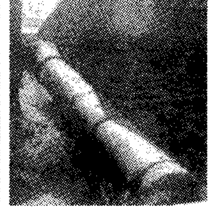
ఎల్గందల్ సర్కారు సువిశాలమైంది. ఇందులో చెన్నూరు, లక్షెటిపేట, నిర్మల్ ప్రాంతములు గూడా చేరి ఉండేవి. ఎల్గందలకోటకు అధిపతిగా నుండిన ముబారిజుల్‌ముల్క్ జఫరుద్దౌలా మిర్జా ఇబ్రహీంఖాన్ ధంసాయనునతడు జగిత్యాలలో క్రీ.శ.1747లో సువిశాలమైన, పటిష్ఠమైన స్థల దుర్గమును ఫ్రెంచి ఇంజనీర్ల సాంకేతిక సహకారముతో నిర్మించాడు[197]. ధంసాయే నిర్మల్ గుట్టలపైన దుర్గనిర్మాణములు గావించాడు. జఫరుద్దౌలా ఇబ్రహీంఖాన్ ధంసా 1789లో గతించగానే అతని కుమారుడు ఫారూక్ మిర్జా ఎహెతెషామ్ జంగ్ ఎల్గందల ఖిలేదారైనాడు. అతడు దుష్పరిపాలన గావించి రెండవ ఆసఫ్‌జా నిజాం అలీఖాన్ పంపిన తాఖీదులను గూడా లెక్కచేయలేదు. అప్పుడు నిజాం రాజా పద్మాసింగ్, కన్వర్ బోదాసింగ్ నాయకత్వములో సైన్యమును పంపాడు. ఎహెతెషామ్ జంగ్ 1791లో ఓడిపోయి ఎల్గందల్ నుండి పారిపోయి జగిత్యాల, ఆ తరువాత నిర్మల్ దుర్గములందు తలదాచుకొన్నాడు. ఈ సందర్భములో నిజాం సేనలు 1791లో జగిత్యాల కోటను ముట్టడించాయి. జగిత్యాల ఖిలేదార్ జఫర్ ఆలం పోరాడి, ఓడిపోయి నిజాం సేనలకు జగిత్యాల దుర్గమునప్పగించాడు. ఆ తరువాత నిజాంసేనలు నిర్మల్‌వైపు శత్రువు వేటలో వెళ్లాయి[198].

జగిత్యాల కోట రాయి, సున్నముతో కట్టబడిన నక్షత్రాకారపు పటిష్ఠమైన కట్టడము. ఇది విశాల మైదానంలో కట్టబడిన స్థలదుర్గము. ఈ కోట చుట్టూ లోతైన కందకముంది. ఇప్పటికి కందకం లేదా అగడ్త నీటితో నిండి ఉంటుంది. 250 సంవత్సరములు గడిచినను కోట చెక్కుచెదరలేదు. కర్రతో చేయబడిన ప్రవేశ ద్వారము నేడు అదృశ్యమైంది. ప్రవేశ ద్వారమునకు వెనుక ఎడమవైపు కందకములోనికి పోవుటకు మెట్లతో గూడిన ఏకైక మార్గముంది. ఈ కోట బురుజులలో దాదాపు రెండు మీటర్ల పొడువుగల తోపులు అనేకములున్నాయి. ఈ ఫిరంగులపై మొహ్మద్‌ఖాసిమ్ పేరుంది. కోట ప్రక్కనే జగిత్యాలలోని అతిపెద్ద మసీదు ఎప్పుడూ జనంతో కిటకిట లాడుతుంది. కోట నిర్మాణము కండ్లపెల్లి చెఱువు ప్రక్కనే జరిగింది గనుక కందకములలో మరియు కోటలోని కోనేరులో నీరు ఎప్పుడు ఎండిపోదు. కోటలోపల మందు గుండు సామగ్రికై నిర్మించిన గదులున్నాయి. ఈ గదుల సమీపముననే కోట వెనుక ద్వారముంది. ఈ ద్వారముపైకి లేచి కందకమును దాటుటకై క్రిందికి వ్రాలు పద్ధతిలో నుండేది. ఇప్పుడీ ద్వారము గూడా

లేకుండా పోయింది. 1930 వరకు జగిత్యాల రెవెన్యూ కార్యాలయములు కోటలోనే ఉండేవి. ఆ భవనముల గోడల ఆనవాళ్లు రెండు మూడు దశాబ్దముల క్రింది మట్టుకు ఉండినాయి. కోటకు సరియైన రక్షణ లేక క్రమేణ శిథిలమగుచున్నది.

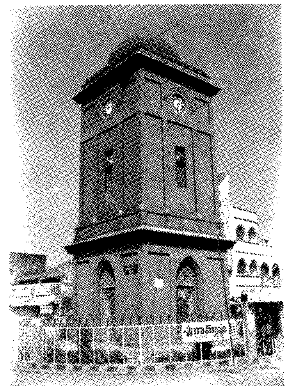

కోట ద్వారము

కోట వెనుక భాగము

బురుజుపై ఫిరంగి

క్రీ.శ. 1791లో జరిగిన కోటముట్టడి అనంతరము దాని మరమ్మతులకై ఏటా మూడువేలు ఖర్చుచేశారు. ఇచట ఒక ఖిలేదార్ మరియు 210 సిఫాయిలుండేవారు. ఖిలేదార్ జీతం నెలకు 35 రూపాయలు. సిఫాయి జీతము నెలకు 3-50 మూడన్నర రూపాయలుండేదని తెలస్తుంది. క్రీ.శ.1880లో జగిత్యాలలో 516 గృహములుండేవని, ఆనాటి జగిత్యాల జనాభా కేవలము 2812అని తెలుస్తుంది.[199] నేడు దాదాపు ఒక లక్ష జనాభాగల పట్టణముగా రూపొందడం గమనార్హము.

పదకొండవ శతాబ్దములో పొలవాస రాజులు పొలాస రాజధానిగా పాలించారు. పొలాసలోని క్రీ.శ. 1108 కన్నడశాసనము మొదటి మేడరాజు పొలాస రాజధానిగా పాలించెనని తెలుపుతుంది. అతని అనంతరం అతని కుమారుడు జగ్గదేవుడు క్రీ.శ. 1110 నుండి 1116 వరకు పాలించాడు. ఇతడు మహాయోధుడు. 21 యుద్ధములు చేసి విజయములు సాధించి నూతన గ్రామములను స్థాపించాడు. పొలాసకు దక్షిణాన 6 కి.మీ. దూరంలో జగ్గదేవుడు అతని పేరట జగ్గదేవాలయము నిర్మించిఉంటాడు. ఇది క్రమముగా జగదాలయము, జగతిఆలయముగా మారి ప్రస్తుతము జగిత్యాల అయిఉంటుంది.[200]

ఏడవ నిజాం మీర్ ఉస్మాన్ అలీఖాన్ 1937లో అతని పరిపాలనా రజతోత్సవములను రాజ్యమంతట జరిపించాడు. ఈ రజతోత్సవముల సందర్భములో చల్‌గల్ రాజా జువ్వాడి ధర్మజలపతి రావు జగిత్యాల నడిబొడ్డున 1937లో అందమైన, ఎత్తైన క్లాక్‌టవర్ నిర్మాణము గావించాడు. అప్పుడే జగిత్యాల వేణుగోపాలస్వామి ఆలయమునకు ఉత్తరమున చల్‌గల్ గడి నిర్మించబడింది. జగిత్యాల క్రొత్త బస్‌స్టేషన్ వద్ద నిర్మింపబడిన కమాన్ కూలిపోయి అదృశ్యమైంది.

జగిత్యాలలోని వేణుగోపాలస్వామి ఆలయము ఇరువదవ శతాబ్దపు ఆరంభములోనే నిర్మింపబడింది. ఇటీవల ఈ ఆలయ అర్చకులు నంబి వేణుగోపాలాచార్యులు దీని పునర్నిర్మాణము గావించారు. జగిత్యాల శివవీధిలోని శివాలయము 1930 మరియు ఊరుబయట పడమట గుట్టపై గల గుట్టరాజేశ్వరాలయము 1940 ప్రాంతములో నిర్మింపబడినట్లు తెలియుచున్నది. పాతజగిత్యాల గ్రామము పురాణిపేట నుండి జగిత్యాల ఖిలావరకు వ్యాపించి ఉండేది. విద్యానగర్, జంబిగద్దె, అంగడిబజార్, యావర్‌రోడ్, వాణీనగర్, తులసీనగర్, ధరూర్‌క్యాంపు, బాలాజీనగర్, కృష్ణానగర్, అరవిందనగర్ మున్నగునవి జగిత్యాల పట్టణములో కొత్తగా విస్తరించిన ప్రాంతములు. ప్రస్తుతమున్న న్యాయ, రెవెన్యూ కార్యాలయములు, టౌన్‌పోలీస్‌స్టేషన్, ఆసుపత్రి, ఉన్నతపాఠశాల మున్నగు ప్రభుత్వ భవనములన్నియు ఇరువదవ శతాబ్దారంభములో నిర్మింపబడినాయి.

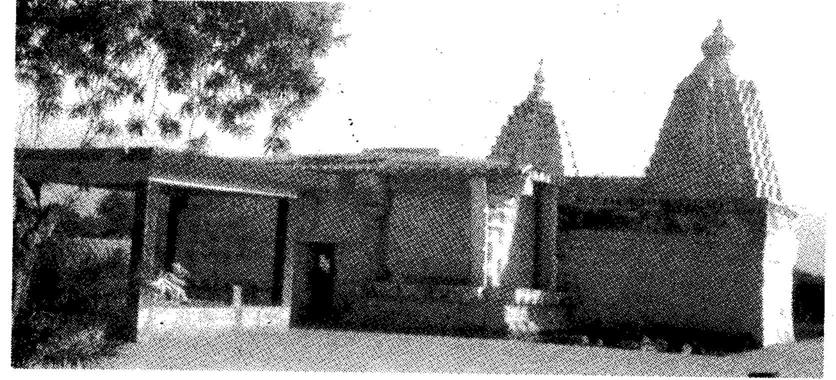
62. నందగిరి - కోట్ల నరసింహులపల్లె

కరీంనగర్‌కు ఉత్తరాన 30 కి.మీ. దూరంలో పెగడపెల్లి మండలంలో నందగిరి మరియు గంగాధర మండలంలో కోట్ల నరసింహులపల్లె గ్రామములున్నాయి. ఇవి ఒకటి ప్రక్కన ఇంకొకటి గల జంటగ్రామాలు. గంగాధర ద్వారా ఈ ప్రాంతమును జేరవచ్చు. బూర్గుపల్లి సమీపములోని కోట్ల నరసింహులపల్లి హరిహర క్షేత్రంగా పూర్వము విరాజిల్లింది.

నందగిరి వీరభద్రస్వామి దేవాలయము

కాకతీయులు శైవమత పోషకులై అనేక శివాలయములు నిర్మించారు. వీటిలో వీరభద్రస్వామి దేవాలయములున్నాయి. వాటిలో నందగిరి వీరభద్రస్వామి ఆలయము సుప్రసిద్ధము. గర్భగృహము, చిన్న అంతరాళము, పదహారు స్తంభముల ముఖమంటపముతో నున్న ఈ దేవాలయము ఉత్తర ముఖమును కలిగి ఉంది. దక్షిణదిశలో నున్న గర్భగృహము నందు వీరభద్రుడు ప్రతిష్ఠింపబడినాడు. అతని పైహస్తములందు డమరుకము,త్రిశూలములున్నాయి. క్రింది కుడిహస్తములో ఖడ్గముండగా వామహస్తము వరద ముద్రలో ఉంది. ముఖమంటపమునకు పడమట గల వేరొక గర్భగృహము నందు రాజరాజేశ్వరస్వామి లింగరూపంలో నున్నాడు. మంటప లోకప్పు చదునుగా ఉంది. కాని మధ్యలో లుపవితాన రీతిలో నుండి పైన గల చదరపు ఫలకము విరబూసిన పద్మముతో అలంకరింపబడింది. ఇదే రీతిలో గర్భగృహములోని లోకప్పు కన్పట్టును. మంటపము చుట్టూ పిట్టగోడ ఉంది. అధిష్ఠానము నందు పద్మశిల్పములున్నాయి. దేవాలయము పైన నున్న దక్షిణ, పడమటి రెండు గోపురములు నక్షత్రాకారములో మెట్లతో గూడి ఎత్తుగానున్నాయి. శిఖరాగ్రములందు కలశములున్నాయి. పైకప్పు చూరు కొంత వంపుగా నుండి అర్ధచంద్రాకార గోళములతో అలంకరింపబడింది. చాళుక్య కళారీతులలోని నంది ఇచట ఉంది. దేవాలయం ముందు కొత్తగా నంది మంటప నిర్మాణము జరిగింది. మంటపము ముందు

ఎత్తైన నంది స్తంభము నిలిచిఉంది. దానిపై ఒక చదరపు ఫలకము మాత్రమే ఉంది. చిన్ననంది గల మంటపము నేడు ఈ స్తంభముపై కానరాదు.

వీరభద్రస్వామి దేవాలయము

మల్లికార్జున దేవాలయం

ఇది కాకతీయుల కాలపు దేవాలయం. అంతరాళము, ముఖమంటపము శిథిలమై అదృశ్యమైనాయి. తూర్పుముఖమును కలిగియున్న ఈ దేవాలయములో మిగిలియున్న గర్భగృహములో ఎత్తైన వేదిక పై నల్లని గ్రానైట్ లింగం ప్రతిష్ఠింపబడింది. కాకతీయుల లింగములలోవలె వేదిక మధ్యభాగమున వర్గములున్నాయి. అంతరాళ ద్వారము శైవ ద్వారపాలకులతో ప్రక్కలకు జాలికిటికీలను కలిగి ఉంది. గర్భగృహద్వారము త్రిశాఖలతో శోభాయమానముగా నుండి, వాటి క్రింది భాగమున గల శైవ ద్వారపాలకులకు ఇరువైపుల చామరధారిణులు అందముగా మలచబడినారు. లలాటమున గజలక్ష్మి, పతంగము పైన ముందుకు విస్తరించియున్న చూరు నుంచి నీటిచుక్కలు జారిపడుతున్నట్లుగా ఝూరావళితో అలంకరింపబడింది. తోరణము నందు శిఖర అంతస్తులు చెక్కబడినాయి. అంతరాళపు కప్పుకూలిపోయింది. గర్భగృహముపై నున్న శిఖరము శిథిలమైంది. కాని కప్పుపై పెద్ద పెద్ద శిలాఫలకములు నేటికి నిలిచిఉన్నాయి. గర్భగృహపు గోడల బయటిపొర కూలిపోగా, లోపలిపొర బయటపడింది. మంటపము అదృశ్యమైనను దాని చదరపు ఫలకముపై వృత్తాకారపు రంగశిల నేటికి నిలిచిఉంది.

నాంచారీశ్వరగుడి

వీరభద్రస్వామి దేవాలయానికి కొంత దూరంలో పొలాల్లో సోమనాథ దేవాలయముంది. దీనినే స్థానికంగా ఎఱుకల నాంచారి గుడి అంటారు. శిథిలమైన ఈ గుడి ముందు నల్లసరపురాయితో మలచబడిన పెద్దనంది కాకతీయ శిల్ప ఔన్నత్యమును చాటుచు

శోభాయమానంగా ఉంది. ఈ నంది మువ్వల, గజ్జెల, గంటల హారములతో శోభిలుచున్నది. చెక్కుచెదరకుండా ఉన్న ఈ అందమైన నందిని మ్యూజియంలో భద్రపరిస్తే బాగుంటుంది.

నందగిరి వీరభద్ర స్వామి దేవాలయం 12 లేదా 13 శతాబ్దాలకు చెందింది. మల్లికార్జున, నాంచారీశ్వర దేవాలయాల్లో కాకతీయుల కాలపు సుందర శిల్పములు ఈ విషయమును ధృవపరస్తున్నాయి. నందగిరి అతి ప్రాచీనమైన కోటలో నుండినందున దీనిని నందగిరికోట్ల మరియు నరసింహపల్లిని కోట్ల నరసింహులపల్లి యని పిలుస్తారు. మౌర్యులకు ముందు మగధనేలిన నందరాజులు గోదావరి ఒడ్డున నౌనందధేరా యను సైనిక శిబిరము నిలుపుట వలన అక్కడ వెలసిన పట్టణము నాందేడ్‌గా పిలువబడుతుంది. నందరాజులు ఈ ప్రాంతమును గూడా పాలించి బహుశః వారి కాలములో ఈ నందగిరిని స్థాపించి మట్టికోట నిర్మించియుంటారు. ఆ కోట గోడలు, అగడ్తల చిహ్నములు నేటికీ కనిపిస్తున్నాయి.

నరసింహదేవాలయం

కోటలో నుండిన నరసింహులపల్లె నేడు కోట్లనరసింహులపల్లెగా పిలువబడుతుంది. గుట్టపైన మధ్యయుగపు నరసింహదేవాలయముంది. ముఖద్వారము వరకు దాదాపు 60 మెట్లున్నాయి. గుట్టపైన శిథిలమైన కోటగోడల చిహ్నములున్నాయి. గుట్టపై నున్న లోతైన గుహ గర్భగృహముగా మార్చబడింది. గర్భగృహద్వారము పడమటి ముఖము కలిగి ఉంది. ఈ దేవాలయమందు ఆళ్వారుల విగ్రహములున్నాయి. పెద్ద గుండ్రాయి పై నరసింహస్వామి చెక్కబడి ఉన్నాడు. లక్ష్మీ సమేత నరసింహ విగ్రహము వెనుక గల శిలా తోరణముపై దశావతారములు చెక్కబడినాయి. 12 స్తంభములతో గూడిన కళ్యాణమంటపం 10 అడుగుల చతురస్రము. గుట్టపైన ఆలయమునకు తూర్పున కోనేరుంది. ఒక గుండ్రాయిపై పంచముఖ నరసింహస్వామి పదహారు చేతులతో చెక్కబడిఉన్నాడు. స్వామి హిరణ్య కశ్యపుని ఉదరము చీల్చి ప్రేగులు తీయుచున్నట్లు గల ఈ సుందరశిల్పము చాలా అరుదైంది[201].

రామడుగు దేశ్‌పాండ్య కలువకోట క్రిష్ణయ్య నందగిరి, కోట్ల నరసింహులపల్లె దేవాలయముల జీర్ణోద్ధరణ గావించినట్లు తెలియుచున్నది. నందగిరి కోట్ల హరిహర క్షేత్రంగా నేటికీ వేలాది భక్తుల పూజలందు కొంటుంది.

63. కొత్తకొండ

కరీంనగర్‌కు ఆగ్నేయాన భీందేవరపల్లి మండలంలో ముల్కనూరు సమీపమున గల కొత్తకొండ గ్రామము పేరొందిన వీరభద్రస్వామి క్షేత్రము. ఇచటికి హుజూరాబాద్ లేదా హుస్నాబాద్ నుండి బసు ద్వారా జేరవచ్చు. ఇచటి కోరమీసాల వీరభద్రస్వామి కాకతీయుల కాలములో మల్లికార్జున పండితుని మనుమడు కేదార పండితునిచే ప్రతిష్ఠింపబడినట్లు స్థానికుల కథనము. కొండపై నున్న వీరభద్రస్వామి తిరిగి గుట్ట క్రింద ప్రతిష్ఠింపబడినట్లు తెలుస్తుంది. సంక్రాంతి పండుగ సందర్భములో జరుగు ఉత్సవములలో అగ్నిగుండముల నిర్వహణ, జేగంటల ధ్వనులు, ప్రభల సౌందర్యము, అలంకరింపబడిన వాహనములు, బండ్లు వేలాది భక్తులను ఆకర్షిస్తున్నాయి.

64. కొత్తగట్టు

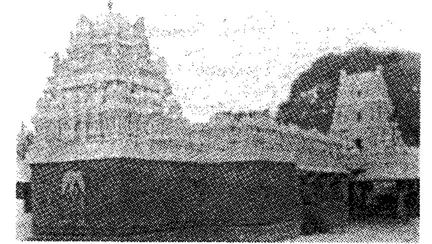
కరీంనగర్‌కు ఆగ్నేయాన హుజూరాబాద్‌కు పోవు రహదారి ప్రక్కన కేశవపట్నం మండలంలో గల కొత్తగట్టు గ్రామము మత్స్యగిరీంద్రస్వామి దేవాలయమునకు ప్రసిద్ధము. ఇచటి గుట్టపై నున్న దేవాలయము చేరుటకు ప్రధానరోడ్ ప్రక్కనుండియే మెట్లున్నాయి. విష్ణువు మత్స్యరూపమున ఒక గుండ్రాయిపై చెక్కబడినాడు.

గర్భగృహము ముందు 16 స్తంభముల మంటపము ఉంది. దాని ప్రక్కనే గల నరసింహాలయ గర్భగృహము ముందు గూడా 16 స్తంభముల మంటపముంది. గుట్టపై నున్న కోనేరులో ఎల్లప్పుడు నీరు ఉండుట విశేషము.

65. ఓదెల

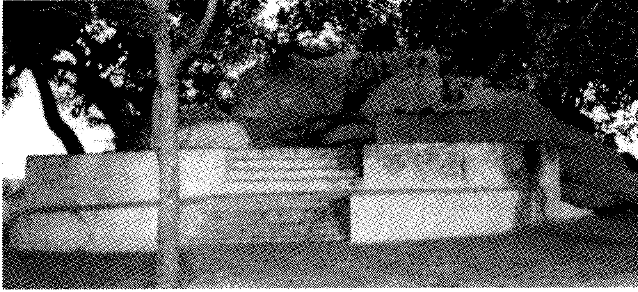
కరీంనగర్‌కు తూర్పున సుల్తానాబాద్ సమీపంలోగల మండలకేంద్రము ఓదెల కాజీపేట-వార్ధా రైల్వేలైన్ పై ఉంది. గొల్ల కురుమ కులముల వారికి ఇది ప్రధానమైన మల్లన్న లేదా మల్లికార్జున క్షేత్రము. పూర్వము నుండి ప్రభలతో ఒగ్గువాయిద్యములతో, అలంకరించిన బండ్లతో ఇక్కడ జరుగు శివరాత్రి ఉత్సవములకు వేలాది భక్తులు వస్తుంటారు. బోనములు తీయు ఆచారము అమలులో ఉంది. వేములవాడలో వలె ఇచట గూడా కోడెలను దేవునికి కానుకగా ఇస్తుంటారు. ఇచట కేశఖండన కార్యక్రమములు గూడా జరుగుతాయి.

66. కమాన్‌పూర్

కరీంనగర్‌కు ఈశాన్యము నందు పెద్దపెల్లి నుండి మంథనికి పోవు రహదారిపై కమాన్‌పూర్ మండల కేంద్రముంది. గ్రామములో వేణుగోపాలస్వామి ఆలయముంది. గ్రామము బయట తూర్పున ఒక పెద్ద గుండ్రాయి పై ఆదివరాహ స్వామి రూపము శంఖ చక్రములతో చెక్కబడింది. దీనిచుట్టూ ప్రహారిగోడ నిర్మింపబడింది. ఈ గుండునకు ఇరువైపుల వేదిక రావికంటి

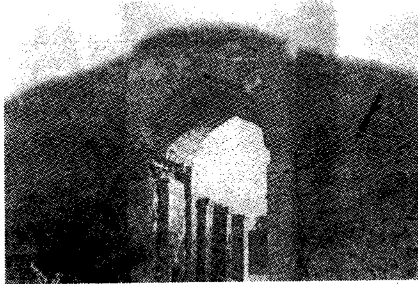
శ్రీనివాస్ గారిచే నిర్మింప బడింది. ఈ వరాహస్వామికి పూజలు విశేషంగా జరుగుచున్నాయి.

ఆది వరాహస్వామి గండశిల

67. రామడుగు

కరీంనగర్‌కు ఉత్తరాన గంగాధరకు తూర్పున గల మండలకేంద్రము రామడుగు. ఇది శిల్పులకు, శిల్పకళకు ప్రసిద్ధము. అర అడుగునుండి ఆరు అడుగుల ఎత్తు గల ప్రతిమా శిల్పములు ఇచట విస్తారంగా చేయబడుతాయి. రామడుగు గ్రామములో ఎత్తైన కోటగోడలు మరియు కోటద్వారము చూపరులనాకర్షిస్తున్నాయి. ఆగమములకు, శిల్పశాస్త్రములకు సరిపోవు రీతిలో సమస్త దేవతా విగ్రహములు ఇచట తయారౌతాయి. రోడ్‌నకు ఇరువైపుల శిలలు, శిల్పులు, శిల్పములే కనిపించుట ఈ గ్రామము ప్రత్యేకత. అద్భుతమైన కళాఖండాలను సృష్టించి ఇచటి శిల్పులు శిల్పకళకే వన్నెతెస్తున్నారు.

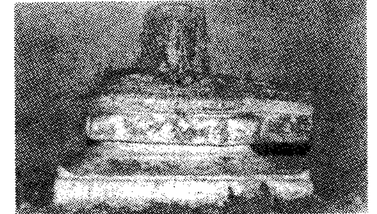
68. మీర్జంపేట

కరీంనగర్‌కు తూర్పున 56 కి.మీ. దూరమున శ్రీరాంపూర్ మండలంలో మానేరునది ఒడ్డున నున్న తొలిచారిత్రక యుగపు గ్రామమిది. మీర్జంపేట నుండి గుంపుల ఊరికి పోవునప్పుడు మధ్యలో 50 నుండి 60 వరకు బృహత్ శిలా సమాధులున్నాయి. వీటిని బట్టి మీర్జంపేట గ్రామ ప్రాచీనతను గమనింపవచ్చు. మీర్జంపేట హ్యామ్లెట్ పోచంపల్లిలో మానేరు నది సమీపమున అనుమాండ్ల వెంకటయ్య ఒక దిబ్బ (Mound) వద్ద బావి కొఅకు త్రవ్వకము జరుపగా రాతి కట్టడముతో నున్న చిన్న బౌద్ధ స్థూపమొకటి 1994లో బయల్పడింది. ఇచట బుద్ధుని అస్థికలు గల బరణి లభ్యమైందని కరీంనగర్ పురావస్తు శాఖ సాంకేతిక నిపుణుడు యం.లక్ష్మినారాయణ తెలిపాడు. వారిది అదే గ్రామము. ధూళికట్ట, పాషాయిగాంవ్ స్థూపాలలో లభ్యముగాని బుద్ధధాతువులిచట లభించడం విశేషం.

ఆవుల వెంకటయ్య పెరడులో నల్లరాతి భైరవ విగ్రహమొకటి పడి ఉంది. ఇచటనే చతుర్భుజములదేవి విగ్రహము కాకతీయుల కాలము నాటిది పడి ఉంది. హస్తములందు డమరుకము, త్రిశూలము, నాగసర్పములు కనిపిస్తాయి. ఒక గుండ్రాయిపై భైరవ, కాళీరూపములు చెక్కబడ్డాయి. డాలు, ఖడ్గము ధరించిన వీరగల్ ఎర్రరాయి ప్రతిమ కాటమయ యోధునిదని స్థానికుల కథనము. ఇచట రాతియుగపు గొడ్డళ్లు, అరుగుడు బండలు, నూరుడు రాళ్లు బయల్పడినాయి. మీర్జంపేటకు సమీపమున గల కిష్టంపేట గ్రామములో ఒకే పానవట్టముపై రెండు లింగములుండుట విశేషము. ఇది ఎర్ర ఇసుక రాయితో చెక్కబడింది.

69. సర్వాయిపేట

కరీంనగర్‌కు ఆగ్నేయము నందు సైదాపూర్ మండలంలోని ఆకునూర్ గ్రామము యొక్క హ్యామ్లెట్ సర్వాయిపేట మూడు వందల సంవత్సరాల పూర్వము గొప్ప చరిత్రను సృష్టించిన ప్రదేశము నేడొక కుగ్రామము. ఇది సైదాపూర్ నుండి 10 కి.మీ. దూరంలో ఉంది. సర్వాయిపాపడు లేదా సర్దార్ పాపన్న మూడు శతాబ్దముల పూర్వము ఇచట ఒక కోటను నిర్మించి గోలకొండ సుల్తాన్‌ల, మొగలుల అధికారము ధిక్కరించెనని తెలుస్తుంది. సామాన్యుడైన సర్దార్‌పాపన్న మాన్యుడై బలహీన వర్గాలను చేరదీసి బలమైన సైన్యాన్ని తయారుచేసి నవాబు నియమించిన పాలకులను, జమీందారులను ఎదురించి పేద ప్రజల నాదుకొన్నాడు. దాదాపు 30 సంవత్సరాలు (క్రీ.శ.1680–1710 వరకు) సర్వాయి పాపన్న ముస్లింపాలకులకు ప్రక్కలో బల్లెమై నిలిచాడు[202]. సర్వాయి పాపన్న పుట్టింది పులగాం. అదియే నేటి వరంగల్ జిల్లాలోని జనగాం యని తెలుగు విశ్వవిద్యాలయ ఉపకులపతిగా నుండిన ఆచార్య పేర్వారం జగన్నాథం అభిప్రాయము. కాని పాపన్న కృష్ణా జిల్లాలోని జగ్గయ్యపేట నుండి వరంగల్ షాపురంనకు వచ్చాడని మరికొందరి అభిప్రాయం. అతడు షాపురంలో ఖిలా నిర్మించుట వలన నేడది ఖిలాషాపురంగా పిలువబడుతుంది.

పాపన్న తల్లి సర్వమ్మ కావటంతో ఇతడు సర్వాయి పాపన్నగా పిలువబడినాడు. ఈ సర్దార్ స్థాపించిన గ్రామమే సర్వాయిపేట. అతడిచట నిర్మించిన కోట మరియు శివాలయం శిథిలమగుచున్నాయి. ఇతడు షాపురం, తాటికొండ, సర్వాయిపేటలో కోటలు నిర్మించి తగిన సైన్యాన్ని సమకూర్చుకొని ముస్లింపాలకులను ముప్పుతిప్పలుపెట్టాడు. చివరకు మొగలు సేనాని యూసుఫ్‌ఖాన్‌ను ఎదురించుచు హుస్నాబాద్ అటవీ ప్రాంతములో ప్రాణాలు గోల్పోయినట్లు ఆవాల దామోదర్‌రెడ్డి 1994లో రచించిన సర్దార్ సర్వాయి పాపన్న (బుఱ్ఱకథ) పుస్తకములో వర్ణింపబడింది. ఖిలాషాపురంలో పాపన్న కాంస్య విగ్రహ ప్రతిష్ఠ జరుగడం విశేషం. ఆచార్య

జగన్నాథం గారి అధ్వర్యంలో తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం ద్వారా పాపన్న త్రిశతజయంతి జరుపబడుట గర్వకారణము[203].

70. ఇతర స్థలాలు

కరీంనగర్ జిల్లాలో కొంత చారిత్రక ప్రాధాన్యత సంతరించుకున్న ప్రదేశాలు, దేవాలయాలు. రాబోవు చరిత్ర పరిశోధకులు అధ్యయనం చేయు అవకాశము కలిపించుటకై ఈ క్రింది వివరములు ఇవ్వబడినాయి. జిల్లా పడమటి నుండి ఆరంభించగా మల్లాపురం మండలం కేంద్రంలో నొక గుట్టపై కళ్యాణి చాళుక్య చక్రవర్తి సోమేశ్వరుని కాలపు కనక సోమేశ్వర దేవాలయముంది. మల్లాపురంలో ఎలాంటి శాసనము లేదు. కాని మల్లాపురంకు సమీపమున గల కోరుట్లలో త్రైలోక్యమల్ల సోమేశ్వరుని (క్రీ.శ. 1042-1068) శాసనముంది[204]. దీనిని బట్టి మల్లాపురం ప్రాంతం గూడా అతని ఏలుబడిలో ఉండేదని బోధపడుతుంది. ఇదే మండలంలో గోదావరి ఒడ్డున గల వేంపెల్లిలో శిథిలమైన భీమేశ్వరాలయముంది. మెటుపెల్లి మండల కేంద్రంలోనే గడిలో కేశవనాథాలయము, దానికి సమీపంలోనే మెట్లతో గూడిన అందమైన కోనేరు ఉంది. ఈ కోనేరులోని మంటపమునకు వేరే మెట్లున్నాయి. మెటుపెల్లి గ్రామములో ప్రాచీన ఓంకారేశ్వరాలయం ఉంది. కథలాపురం మండలంలోని దుంపెట గ్రామంలో గుట్టపై నున్న గుహతో గూడిన నరసింహదేవాలయము, గుట్టక్రిందనున్న మంటపము, అదే మండలములోని భూషన్‌రావుపేటలో గల శివాలయము, వేణుగోపాలాలయం మరియు గంభీర్‌పూర్‌లోని శిథిల శివాలయము, వేంకటేశ్వరాలయం, పెగ్గెర్లలోని నరసింహ ఆలయం స్థానికుల ఆదరణలో ఉన్నాయి. సారంగాపూర్ మండలంలోని బీర్‌పూర్ గుట్టపై నున్న నరసింహ దేవాలయము సుప్రసిద్ధము. ధర్మపురి మండలంలోని రాయపట్నం వద్ద నున్న ఒక చెలక (చేను)లో శాతవాహనుల కాలము నాటి పెంకులు, పూసలు, ఇనుపచిట్టము (Iron Slags) మున్నగునవి లభిస్తాయి. దీనిని స్థానికులు డెబ్బయి రూపాయల చెలకయని పిలుస్తారు. గ్రామస్థులకు శాతవాహనుల నాణెములు దొరుకుతుంటాయి. దీనికి దగ్గరలో నున్న పాషిగాంవ్‌లో బౌద్ధస్థూపముండేది. దీనికి సమీపమున గల స్తంభంపెల్లి గుట్టల్లో గుహలున్నాయంటారు. ఇదే ధర్మపురి మండలంలోని నక్కలపేట గ్రామంలో ఇటీవల ధ్యానముద్రలో నున్న జైన విగ్రహము బయల్పడింది. కోరుట్ల మండలంలోని సంగెం గ్రామము నందు ఒక వాగులో ఇంకొక ఒర్రె (Stream) వచ్చి సంగమించుచోట సంగమేశ్వరాలయముంది. నాగులపేట నాగుల పూజకు ప్రసిద్ధము. కోరుట్లకు 6 కి.మీ. దూరంలో నున్న పైడిమడుగు గ్రామము చివరలో శతాబ్దములనాటి ఒక పెద్ద మర్రిచెట్టు పర్యాటకులు చూడదగ్గది.

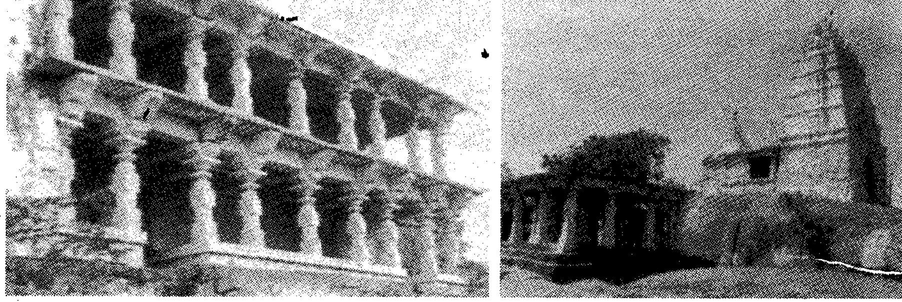
మల్యాల మండలంలోని రాజారం గుట్టపై నున్న గుహలలో రామాలయం ఉంది. ఒక పెద్ద రాయియే పైకప్పుగా ప్రకృతి సిద్ధంగా ఉంది. జగిత్యాల సమీపమున గల శ్రీరాంసాగర్

ప్రధానకాలువ ప్రక్కకే ఈ రామాలయం గుట్ట ఉంది. మల్యాల నుండి తక్కలపెల్లికి పోవు మార్గమున గల వ్యవసాయపు భూములలో శిథిలమైన ఒక వైష్ణవాలయముంది. విడి ప్రతిమలు అచట పడి ఉన్నాయి. కొడిమ్యాల మండల కేంద్రంలో ఊరు బయట వాగుకు సమీపమున పొలములలో శిథిలమైన శివాలయముంది. కొడిమ్యాలలోని ఎత్తైన మట్టిగోడలు గతంలో నుండిన గడి వైభవాన్ని తెలుపుతాయి. నాచుపెల్లి గ్రామంలో శిథిలావస్థలో నున్న శైవ వైష్ణవ రెండు చిన్న గుడులున్నాయి. ప్రస్తుతము వాటిలో విగ్రహాలు లేవు. ఇదే కొడిమ్యాల మండలంలోని నల్లగొండ వద్ద గల గుట్టపై నున్న నరసింహదేవాలయము సుప్రసిద్ధము. ఇచటి గుహయే గర్భగృహంగా మార్చబడింది. దీని ముందు ముఖమంటపముంది. గుట్టపై నున్న దేవాలయం చేరుటకు మెట్లున్నాయి. జగిత్యాల నుండి నిజామాబాద్‌కు పోవు జాతీయ రహదారిపై గల మేడిపెల్లి మండల కేంద్రంలో ఊరి బయట యోగానంద నరసింహ స్వామి దేవాలయముంది. గర్భగృహము ఆరు అడుగుల చతురస్రము. దాని ముందు అంతరాళము, ముఖమంటపము ఉన్నాయి. ఈ గుడిలో ఆళ్వారుల విగ్రహములున్నాయి.

గంగాధర మండలంలోని గరిషెకుర్తి గ్రామంలో ప్రహరి గోడలతో నున్న ఒక వైష్ణవాలయముంది. దాని ముందు గరుడరూపము అందంగా చెక్కబడింది. బోయిన్‌పెల్లి మండల కేంద్రంలో చిన్న శివాలయము, చిన్న వైష్ణవాలయము ఒక దాని ప్రక్కకొకటి ఒకే ఆవరణలో ఉన్నాయి. బోయినపెల్లి నుండి వేములవాడకు పోవు రోడ్ ప్రక్కనే గల కంబంపెల్లి లేదా స్తంభంపెల్లి ఒక కుగ్రామము. అచటి పెద్ద చెఱువు సమీపముననే మధ్యయుగం నాటి చిన్న శివాలయముంది. శిఖరము మెట్లతో గూడిన పిరమిడ్ ఆకారము. ద్విహస్తముల గణపతి విగ్రహము, శిథిలమైన సప్తమాతృకలఫలకము యొక్క ముక్కలు రోడ్ ప్రక్కనే పడి ఉన్నాయి. వేములవాడ మండలంలో మానేరునది, మూలవాగుల సంగమమందు గల అనుపురం గ్రామములో చాళుక్యులకాలపు శివాలయముంది. ప్రాచీన కళారీతిలో గల ద్విహస్తముల మకుటములేని గణపతి విగ్రహముంది. ఇదే మండలంలోని ఫాజల్‌నగర్ వద్ద గల గుట్టలలో లోతైన గుహలున్నాయని అంటారు. అందులో జైన మునులుండే వారని స్థానికుల కథనము. వేములవాడ గొప్ప జైన కేంద్రమై యుండుట గమనార్హము.

సిరిసిల్ల డివిజన్‌లోని గంభీరావుపేట మండలంలో మానేరునది ఒడ్డున గల భీముని మల్లారెడ్డిపేట గ్రామము రమణీయమైన ప్రకృతి దృశ్యాలకు, శిథిలమగుచున్న పురాతన దేవాలయాలకు నిలయం. చిన్నచిన్న జలపాతాలు, అద్భుతమైన శిల్పసంపద గల ఈ గ్రామము ప్రకృతి ప్రేమికులకు విడిది ప్రాంతము. ఇచటి ప్రకృతి అందాలను దృష్టి యందుంచుకొని రాష్ట్ర, జిల్లాస్థాయి ఫోటోగ్రఫీ వర్క్‌షాప్‌లు, పోటీలు నిర్వహింపబడుతుంటాయి. ఇచటి రెండంతస్తుల మంటపము చూడముచ్చటగా ఉంది. ముస్తాబాద్ మండలంలోని గూడెం వేంకటేశ్వరాలయం ప్రసిద్ధము. సిరిసిల్ల సమీపాన ఉన్న ఇల్లంతకుంట మండల కేంద్రంలో శైవ వైష్ణవాలయాలున్నాయి.

ఈ మండలంలోని రామాజిపేటలో రామాలయం ఉంది.

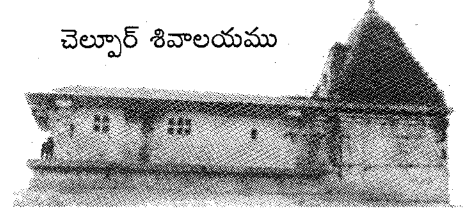

భీముని మల్లారెడ్డిపేట రెండంతస్తుల మంటపము   నల్లగొండ నరసింహ దేవాలయము

కరీంనగర్ జిల్లా దక్షిణభాగంలో నున్న హుస్నాబాద్ మండలంలోని అక్కన్నపేట గ్రామపు శివాలయము, అంతక్కపేట, తోటపెల్లి గ్రామములలోని శిథిలాలయములు, బెజ్జెంకి మండలంలోని కల్లెపెల్లి వేణుగోపాలాలయం జంగపల్లిలోని శిథిలాలయములు, కోహెడ మండలంలోని కూరెల్ల శింగరాయ దైవము, వర్గోల్ నందలి శివాలయము, తంగళ్లపల్లిలోని శివాలయం, వేణుగోపాలస్వామి ఆలయాలు చూడదగ్గవి.

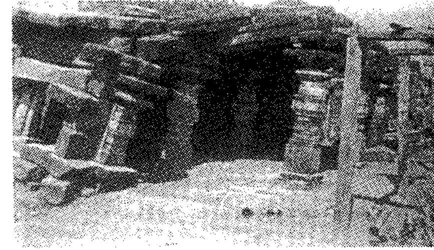
చిగురుమామిడి మండలంలోని రామంచయందలి రామాలయము, సుందరగిరిలోని గుట్టపై నున్న వేంకటేశ్వరాలయము, తిమ్మాపూర్ మండలంలోని నల్లగొండ నరసింహ దేవాలయము, మానకొండూరు మండలకేంద్రంలోని కోట రాతి గోడలు, చెఱువు కట్టపై నున్న పెద్ద గణపతి విగ్రహము, వీణవంక మండల కేంద్రంలోని శ్రీ వేంకటేశ్వరాలయం ఇదే మండల మందున్న చల్లూరులోని వేణుగోపాలాలయము, కేశవపట్నం మండలంలోని ముత్తారం గుట్టపై నున్న వేణుగోపాలస్వామి ఆలయం, దాని ముందు నిలిచియున్న గరుడస్తంభం స్థానికుల దర్శనీయస్థలాలు. ఎల్కతుర్తి మండలంలో వాగు ప్రక్కన కరీంనగర్ నుండి హనుమకొండకు పోవు రహదారికి కొంత దూరమున గల వీరనారాయణ పురంలో కాకతీయుల కాలపు త్రికూటాలయముంది. విగ్రహాలేవీ లేవు. ప్రస్తుతము దేవాలయము అడవిలో ఉంది.

కరీంనగర్ జిల్లాకు తూర్పున హుజూరాబాద్ సమీపమున గల కమలాపూర్ మండల కేంద్రంలో రామాలయం, అదే మండలంలోని ఉప్పల్, శనిగరంలలోని శిథిలాలయములు, జూలపెల్లి మండలంలోని తేలికుంట చెఱువు ఒడ్డున నున్న మధ్యయుగపు శివాలయము, జమ్మికుంట మండలంలోని మడిపల్లిలోని రామాలయం, వేణుగోపాలస్వామి ఆలయం, హుజురాబాద్ మండలంలోని చెల్పూరు గ్రామము బయట పొలాల్లో నున్న చాళుక్యుల కాలపు శివాలయము దర్శనీయములు. చెల్పూరు శివాలయంలోని గర్భగృహములో చాళుక్యుల దేవాలయములలో వలె లింగం యొక్క నాలుగు మూలలందు నాలుగు స్తంభాలున్నాయి. దీని

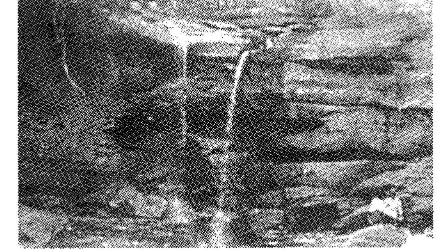

చెల్పూర్ శివాలయము

శిఖరము ముందు చిన్న శుకనాసం ఉంది. చెల్పూర్ చాలా ప్రాచీన గ్రామము. ఇచట బృహత్ శిలానవమాధులు రిన్నాయి. హుజూరాబాద్‌కు సమీపమున గల రంగ నాయకుల గుట్ట చాలా ప్రాచీన స్థావరము. ఇచట నగ్నకబంధ మాతృదేవతా (Mother Goddess) విగ్రహం లభ్యం కావడం గమనార్హం. ఇచటి గణపతి విగ్రహము తలపై సర్పపు పడగల ఛత్రముండుట అరుదైన విశేషం. పెద్దపెల్లి మండలంలోని రాంపల్లి హ్యామ్లెట్ ధర్మాబాద్‌లో తోరణముతో గూడిన రంగనాయక స్వామి ఆలయం దానిపై నున్న గోపురములు చూపరుల దృష్టినాకర్షిస్తున్నాయి. మహదేవపూర్ మండలంలోని అంబట్‌పల్లిలో కాకతీయుల కాలము నాటి అందమైన దేవాలయం శిథిలమగుచున్నది. ఓదెల మండలంలోని కొలనూర్ నందున్న కాకతీయుల కాలపు శివాలయం, మంథని మండలంలోని ఖానాపూర్ మొసళ్ల మడుగు ప్రకృతి రమణీయత, అపురూప శిల్పసంపద ఒకే పానవట్టముపై రెండేసి లింగములున్న రెండు పెద్దశిలలు, పెద్దపెల్లికి సమీపమున గల సబ్బితం మరియు రామగిరిఖిలా శివారులో నున్న గౌరీగుండం జలపాతం, గుహాలయాల స్తంభాలు ఇత్యాదులు పర్యాటకులకు ప్రీతికరమైన ప్రదేశాలు.

అంబట్‌పల్లి (కాకతీయ) శిథిలాలయము

గౌరీగుండం జలపాతము

మానేరునదికి దక్షిణ ఒడ్డునందున్న అల్గునూరులో 8వ, 9వ శతాబ్దములకు చెందిన ద్విహస్తములతో గూడిన పెద్ద గణపతి విగ్రహమొకటి జనవరి 2003లో బయల్పడింది. సహజమైన ఏనుగుతలతో నున్న ఈ గణపతికి మకుటము లేదు. యజ్ఞోపవీతము ధరించిన ఈ గణపతి తొండము కుడిహస్తమందున్న మోదకములపై మోపబడింది. ఆసనము క్రింద మూషిక వాహనముంది. దీనికి సమీపంలో చాళుక్యుల కళారీతులలో నున్న సప్తమాతృకల శకలమొకటి లభించింది. అందులో కౌమారి, వైష్ణవి వాహనములతో నున్నారు. మానేరునది దక్షిణ ఒడ్డున అల్గునూరు, ఉత్తర ఒడ్డున కరీంనగర్ ఉండుట గమనార్హం. ప్రాచీన అరిపిరాల (కరీంనగర్), అల్గునూరుల మధ్య మానేరునది గుండా రాకపోకలుండేవి. సమగ్రమైన పరిశోధన జరిపినచో కరీంనగర్ జిల్లా యందు ఇంకను అనేక ప్రాచీన చారిత్రక స్థలాలను గుర్తించవచ్చు.

ఆధార గ్రంథములు

(References)

1. B.Rajendra Prasad, *Art of South India*. p. 64
2. *IAPKD*, Nos. 40 & 41
3. N.S.Ramachandra Murthy, 'Art and Architecture of Karimnagar Dist.,' *APHC*. Vol.VII, 1983, Section II, pp. 3&4
4. బి.యన్.శాస్త్రి, వేములవాడ చరిత్ర - శాసనములు, 1991, pp. 95-127
5. N.Venkataramanayya, *Chalukyas of Vemulawada*, pp. 44, 82, 84.
6. M.L.Nigam, *Sculptural Art of Andhra*, p. 20
7. B.Rajendra Prasad, *Temple Sculpture of Andhra Pradesh*, p. 42
8. M.Rama Rao, *Early chalukyan Temples of Andhradesa*, pp. 13,17,33,38. Plates. II & V
9. *తెలంగాణ శాసనములు*, No.21, pp. 173-177
10. N.Venkataramanayya, *Op.cit.* p. 45
11. *తెలంగాణ శాసనములు*, No.19, pp. 120-122
12. Stella Kramrisch, *The Art of India*, p. 203, plate 57.
13. *IAPKD*. No. 2, p. 5
14. T.A.Gopinatha Rao, *Elements of Hindu Iconography*, Vol.I, Part II, p.306
15. *RE*, 1966, No.169, p.42
16. బి.యన్.శాస్త్రి, *Op.cit.*, pp. 15,79,80
17. *Ibid*, p.44
18. S.Gopala krishna Murthy, *Jain vestiges in Andhra*, p. 44
19. *Ibid*, p.45
20. *Ibid*
21. B.Rajendra Prasad, *Op.cit.*, p. 34
22. N.Venkataramanayya, *Op.cit.*, p. 41
23. *EHD*, p. 511
24. డా. మలయశ్రీ, కరీంనగర్ జిల్లా తెలుగు సాహిత్య చరిత్ర, 1977. p.7
25. *EA*, Vol.II, pp. 21-28
26. B.C.Bhattacharya, *The Jain Iconography*, p.87
27. C.Sivaramamurti, *An Album of Indian Sculpture*, p. 82
28. R.P.Hingorani (ed), *Digambara Jaina Iconography*, p. 37
29. B.C.Bhattacharya, *Op.cit.*, p. 87
30. బి.యన్.శాస్త్రి, *Op.cit.*, pp. 33,43 & 67
31. N.Venkataramanayya, *Op.cit.*, pp. 42 & 93
32. *IAPKD*, No.5, p. 12
33. బి.యన్.శాస్త్రి, *Op.cit.*, pp. 111-113
34. రొట్టె విశ్వనాథశాస్త్రి, "ధర్మపురి క్షేత్ర మహాత్మ్యము" ఆంధ్రప్రభ తెలుగు వారపత్రిక, తేది. 19-6-1963.
35. *EA*, Vol. II, p. 22
36. *IAPKD*., No. 31, pp. 93-96
37. సంగనభట్ల నరహరి, "కాలప్రవంతిలో ధర్మపురి", త్రిశతి, 1979, pp. 15 & 16
38. *EA*, Vol. II, p. 25
39. M.Narasimhacharya, *History of the Cult of Narasimha in Telangana*, pp. 123, 124.
40. *Ibid.*, p. 125.

41. సంగనభట్ల నరహరి, *Op.cit.*, pp. 2,13 & 14
42. *Ibid*, pp. 6, 24 & 25.
43. *Ibid*, pp. 3 & 4
44. M.Narasimhacharya, *History of the cult of Narasimha in A.P.*, 1989, p. 209.
45. M.Narasimhacharya, *History of the cult of Narasimha in Telangana*, 1989, pp. 124,125.
46. *EHI*, Vol.II, Part II, p. 508, plate, CXLV
47. M.Narasimhacharya, *Op.cit.*, p. 123.
48. సంగనభట్ల నరహరి, *Op.cit.*, p. 24
49. M.RamaRao, *Select Andhra Temples*, p. 23
50. యం.శ్యాంసుందరశాస్త్రి, (ed) త్రిశతి, 1979, pp. 17-23.
51. *IAPKD*, No.8, pp 21-24.
52. *Ibid*, No. 11, pp 29-31.
53. M.Somasekhar Rao & B.Rajendra Prasad, "Temples of choppadani & Raikal" *APHC*, Vol. XI, 1987, pp. 73-75.
54. *Ibid*, p. 74.
55. *EA*, Vol. II, pp. 36-38
56. *EA*, Vol. IV, pp. 67-89
57. *IAPKD*, No. 54, pp 126, 127
58. *EA*, Vol.IV, p. 68
59. S.Gopala Krishna Murthy, *Op.cit.*, p. 44, plate XI
60. M.Narasimhacharya, *Op.cit.*, pp. 103-105.
61. *IAPKD*, No.16, pp. 42-44
62. బి.యన్.శాస్త్రి, *Op.cit.*, p. 14.
63. కరీంనగర్ జిల్లా దర్శిని, జిల్లా సమాచార, పౌరసంబధాల శాఖ ముద్రణ, 1999-2000, p. 19
64. *IAPKD*, No.17, pp. 44-47
65. S.Gopala Krishna Murthy, *Op.cit.*, p.51
66. *IAPKD*, No.42 p. 113
67. *Ibid*, No. 75. pp. 139-141
68. G.Sankhyana Sarma, "Alampur as a Trade Centre", *APHC*., Vol. XII, 1988. p.83.
69. Parkala Satya Prasad, "Temple outreach in Medieval Andhradesa" *APHC*, Vol. XXIII, 1999. pp. 65-68.
70. క్రీడాభిరామము, 127&128 పద్యములు.
71. *Ibid*, 128వ పద్యము, "కాకతమ్మకు సైదోడు ఏకవీర"
72. B.Rajendra Prasad, *Art of South India.*, p. 171
73. M.Radhakrishna Sarma, *Temples of Telingana*, pp. 62,63.
74. *EHI*, Vol. II, Part II, p.556
75. *Ibid*, pp. 555,556
76. C.Sivaramamurthi, *Early Andhra Art and Iconography*, p. 12, Plate 60.
77. G.Jouveau Dubreuil, *Iconography of Southern India*. plate XXXII.
78. *IAPKD*, No. 26, pp. 71-73
79. *Ibid*. No.33, pp. 99-101
80. B.Rajendra Prasad, *Temple Sculpture of Andhra Prades*, p. 44
81. J.Ramanaiah, *Temples of South India*, 1989, pp. 89 & 272-274
82. *IAPKD*, No. 68, p.134

83. M.Somasekhara Rao & B.Rajendra Prasad, *Op.cit.*, pp. 73-75.
84. *EHI,* Vol.I, Part I, pp. 228,229
85. Late Jitendranath Banerjea, *The Development of Hindu Iconography,* p. 440
86. M.L.Nigam, *Op.cit,* p.58
87. *IAPKD,* No. 53, pp. 125,126.
88. M.Rama Rao, *Early Chalukyan Temples of Andhradesa,* pp. 17 & 38.
89. *EA,* Vol.IV, pp.70-74
90. *Ibid,* pp.81-84
91. *APGKD.,* 1974, p. 246
92. S.Gopala Krishna Murthy, *The Sculpture of the Kakatiyas,* p.21
93. *Ibid,* p.42
94. *Ibid,* p.23, plate 22(a)
95. *Ibid,*
96. *Ibid,* p. 23
97. M.Rama Rao, *Eastern Chalukyan temples of Andhrdesa,* pp. 5-7
98. M.Rama Rao, *Early chalukyan temples of Andhradesa,* pp.17&38
99. ఈనాడు దినపత్రిక, తేది 20-12-1999, జిల్లా ఎడిషన్ పేజి 7
100. S.Gopala Krishnamurthy, *Op.cit.,* p. 7
101. *IAPKD,* No.25, pp. 64-71
102. *JAHRS,* vol.XXXVI, part I, pp. 58-62.
103. *EHD,* p. 710
104. P.Hymavathi, "Temple and Matha as Medical Centres" *APHC.,* Vol. XIII, 1989, p.119
105. *IAPKD,* No. 32, pp. 96-99
106. P.V.P.Sastry, *Select Epigraphs of A.P.,* No.20, pp. 50-55
107. *IAPKD.,* No.45, p. 117
108. *Ibid,* No.70, pp. 135 & 136.
109. *Ibid,* No. 71, p. 136
110. *Census Hand Book,* Karimnagar District, 1961, p. VI.
111. S.Gopala Krishna Murthy, *Op.cit.,* p. 7.
112. బి.యన్.శాస్త్రి, *Op.cit.,* No.1, pp. 95-97.
113. *IAPKD,* No.77, pp. 143-145.
114. *Ibid,* No.74, pp. 137 & 139
115. తెలంగాణ శాసనములు, Vol. I, No. 17
116. *IAPWD,* No. 36
117. *IAPKD,* No. 25, pp. 64-71.
118. J.Ramanaiah, *Temples of South India,* 1989, pp 109, 270 & 271.
119. *Corpus,* part. III, p.2
120. *JAHRS,* Vol. XXXV, pp. 183-188.
121. M.Radha Krishna Sarma, *Temples of Telingana,* p. 129, plate 131.
122. *IAPKD,* No.25, p. 70
123. S.Gopala Krishna Murthy, *Op.cit.,* p. 28
124. S.Rama Kantham, *Guide Book to Kolanupaka Site Museum,* p. 9, plate 2.

125. V.V.Krishna Sastry, *Op.cit.* p. 13
126. *Ibid,* pp. 11 & 13
127. T.Vedantam (ed), *Town Study of Manthani.,* p. 19.
128. *IAPKD,* No.23, pp. 58-60
129. *JAHRS,* Vol. XXXVI, part I, pp. 33-47.
130. *IAPWD,* No.31, p. 87
131. *Ibid.,* No.50, pp.141-149.
132. *Ibid,* No.36, pp. 94,95
133. *IAPKD,* No. 25. pp. 65-70
134. *Ibid.,* No. 28, pp. 75-80.
135. *JAHRS,* Vol. XXXV, p. 169.
136. T.Vedantam (ed), *Op.cit.,* pp. 22&23
137. *Corpus,* part I, p. 20.
138. J.Ramanaiah, *Op.cit.,* p.206
139. P.Hyamavathi, "Temple and Matha as a Medical Service Centre" *APHC,* Vol.XIII, 1989, p. 118
140. P.V.P. Sastry, *Op.cit.,* p. No. 20, pp. 50-55.
141. *APGKD.,* 1974, p. 216.
142. T.Vedantam (ed), *Op.cit.,* p. 159
143. P.Sreenivasachar (ed), *The Arechaeological Bulletin No. II,* plate XXXVII B
144. Alexr Rea, *Chalukyan Architecture.,* pp. 11&12, plate. XVII
145. S.Gopala Krishna Murthy, *Op.cit.,* p. 41
146. *IAPKD.,* No. 34, pp. 101-103.
147. P.Hymavathi, *Op.cit.,* p. 118.
148. *IAPKD,* No. 29, pp. 80-88.
149. *ARE,* 1967, p.7
150. *Ibid,* No. 385, pp. 124-127.
151. K.Pramila, "Significance of Godisala Inscription" *APHC,* Vol. XVII, 1993, pp. 65-67.
152. *EHD,* pp. 644-645
153. *IAPKD,* No. 35, p.103
154. *EHD,* pp. 644-647
155. *IAPKD,* No.43, p. 114
156. S.Gopala Krishna Murthy, *Op.cit.,* pp. 8,9.
157. *Ibid,* p. 9
158. *IAPKD,* No. 38, pp.106-111.
159. *EHD,* p. 759.
160. S.Gopala Krishna Murthy, *Op.cit.* p. 23
161. *IAPKD,* No. 37, pp. 104-106
162. *Ibid,* No.76, pp.141-143
163. *Ibid,* No. 75, pp. 139-141
164. *JAHRS,* XXXVI, Part I, pp. 1-24.
165. S.Gopala Krishna Murthy, *Op.cit.* p.30
166. *IAPKD,* No.48, pp. 119 & 120

167. *Ibid,* No.51, pp. 123 & 124
168. *Ibid,* No.62, p.131
169. V.V.Krishna Sastry, *Op.cit.* p.126
170. *ARDAM,* 1977-1978, p.2
171. *Ibid,*
172. *IAPKD,* No. 46, pp. 117&118.
173. *Ibid,* No.34, pp. 101-103.
174. *Ibid,* No.55, p.127
175. *Ibid,* No.67, p.134
176. కరీంనగర్ మండల చరిత్ర, 1981, p. 34
177. *Census of India, Karimnagar district,* 1961, p. IX
178. *APGKD,* 1974, p. 2.
179. M.Narasimhacharya, *History of the cult of Narasimha in A.P.,* p. 201
180. *Ibid.*
181. H.K.Sherwani, *History of Qutubshahi dynasty,* pp. 24,25
182. *Ibid,* pp. 126,127.
183. యరబాటి బాబూరావు, రామగిరిచరిత్ర, 1982, p. 18
184. H.K.Sherwani, *Op.cit,* pp. 24 & 25.
185. *IAPKD,* No. 47, p. 119
186. H.K.Sherwani, *Op.cit,* p. 445.
187. *IAPKD,* No.69, p. 135
188. *APGKD,* 1974, p. 248.
189. *Ibid,* p.244.
190. *IAPKD,* No.12, pp. 12 & 13.
191. *Ibid,* No. 36, pp. 103 & 104.
192. *Ibid,* No. 39, pp. 111 & 112.
193. V.V.Krishna Sastry, *Op.cit.* p. 46
194. *IAPKD,* No. 73, p. 137
195. *Ibid,* No.72, pp. 136 & 137
196. కరీంనగర్ జిల్లాదర్శిని, సమాచార పౌరసంబంధాలశాఖ, 1999-2000, p. 12
197. *APGKD,* 1974, pp. 61 & 245.
198. A.Nagabhooshanam, "The greatness of Jagtial fort" published in English daily New paper, Dated 22-10-1972
199. *Ibid.*
200. J.Ramanaiah, *Temples of South India,* 1989, p. 36
201. M.Narasimhacharya, *Cult of Narasimha in Telangana.* pp. 96-98.
202. ఆవాల దామోదరరెడ్డి, సర్దార్ సర్వాయి పాపన్న, 1994, (రచయిత భూమికలో తెలిపాడు)
203. *Ibid.*
204. *IAPKD,* No.17, pp. 44-47.

నాలుగవ అధ్యాయము

IV. మత పరిస్థితులు

కరీంనగర్ జిల్లాలోని ప్రజలు తొలియుగంలో, మధ్యయుగంలో బౌద్ధ, జైన మతాలను ఆదరించి అనుసరించారు. క్రమంగా పౌరాణిక, ఐతిహాసిక వాఙ్మయం ప్రధానంగా భక్తి భావాలతో హిందూమతం వృద్ధి చెందింది. జిల్లాలో మధ్యయుగారంభం నుండే మతరంగంలో చాలా మార్పులు వచ్చాయి. మహాభారతం, రామాయణం, వివిధ పురాణాలు ప్రజాదరణ పొందాయి. భక్తిభావం పెరిగి ఇష్టదైవాన్ని పూజించడం ఆరంభించారు. ఇంటి దైవానికి తోడు కులదైవం కూడా పూజింపబడింది. ఎవరికి తోచిన రీతిలో వారు ఇష్టదైవాన్ని ఎంచుకొని పూజలు, నోములు, వ్రతాలు నిర్వహించుకున్నారు. తమ భక్తి భావాలకు కేంద్రమైన ఆరాధ్య దైవాలకు పెద్ద పెద్ద దేవాలయాలు గూడా నిర్మించారు. క్రమేణా ఈ జిల్లాలో 14వ శతాబ్దం నుండి ఇస్లాంమతం, 20వ శతాబ్దారంభం నుండి క్రైస్తవ మతం వ్యాప్తి చెందాయి. ఇక ఒక్కొక్క మతం జిల్లాలో ఎప్పుడెప్పుడు దాని ప్రాభవాన్ని కొనసాగించిందో తెలుసుకుందాం.

1. బౌద్ధమతము

క్రీ.పూ. 6వ శతాబ్దంలో గంగా మైదాన ప్రాంతాల్లో బౌద్ధ, జైన మతాల వ్యాప్తి జరిగి అవి ఆంధ్ర దేశంలో ప్రవేశించి అశేష ఆదరణ పొందాయి. అశోకునికి ముందే దక్కన్‌లో బౌద్ధమతం ప్రవేశించినా అది శాతవాహనుల కాలంలోనే విశేష ఆదరణ పొందింది[1]. ఆంధ్రదేశంలో శాతవాహన రాజుల పాలనలో సామాన్యప్రజలు బౌద్ధాన్ని స్వీకరించారు. శాతవాహనుల రాజకీయ కార్యకలాపాలకు కీలక ప్రదేశమైన కరీంనగర్ జిల్లాలో ధూళికట్ట, పాషిగాంవ్, మీర్జంపేట బౌద్ధకేంద్రాలుగా వెలసినాయి.

కరీంనగర్ జిల్లాలో సుల్తానాబాద్‌కు సమీపాన జూలపెల్లి మండలంలోని ధూళికట్ట వద్ద పురావస్తుశాఖ జరిపిన త్రవ్వకాలను బట్టి ఇచటి ప్రజలు బౌద్ధమతాన్ని స్వీకరించి ఆదరించారని తెలుస్తుంది. ధూళికట్టలో బయల్పడిన మట్టికోటకు ఉత్తరాన 1 కి.మీ. దూరంలో వెలుగుచూసిన

బౌద్ధస్థూపాన్ని బట్టి ఈ ప్రాంతంలో వైదిక మతం కంటే ఎక్కువ బౌద్ధమతం సామాన్యప్రజలను ఆకట్టుకుందని తెలుస్తుంది. ఈ స్థూపం పూర్తిగా ఇటుకలతో నిర్మించబడింది. దీనిపై నుండిన హార్మిక, ఛత్రము త్రవ్వకాలలో కనిపించాయి. ఈ స్థూపానికి వాయువ్యము నందు రెండుమీటర్ల దూరంలో 3.30 x 3.50 మీటర్ల కొలతలతో బౌద్ధ భిక్షువులు నివాసములున్న ఆధారాలున్నాయి. ఆయకాఫలకములపై అనగా వేదికను అండ భాగాన్ని కప్పిన శిల్పాలంకృత ఫలకాలపై జాతకకథలు, విరబూసిన పద్మములు, ముచిలిందనాగసర్పము, బోధివృక్షము, మహాభినిష్క్రమణము మున్నగునవి అందంగా చెక్కబడినాయి. ఇచటి ముచిలింద నాగశిల్పము అమరావతి శిల్పాలను బోలి ఉంది[2]. ముచిలింద నాగఫలకముపై క్రీ.పూ. రెండవ శతాబ్దానికి చెందిన బ్రాహ్మీలిపి లేబెల్ శాసనముంది[3]. అమరావతి బౌద్ధశిల్పకళారీతుల ప్రభావము నాగార్జునకొండ, కేసనపల్లి, ఫణిగిరి, చందవరంలలో కనిపించినట్లుగానే ధూళికట్టలో గూడా ప్రస్ఫుటంగా అగబడుతుంది.

కరీంనగర్ నుండి లక్షెటిపేటకు పోవు రహదారికి కుడివైపున స్తంభంపెల్లి సమీపాన గల పాషిగాంవ్ గుట్టపైన ధగధగ మెరిసే శిలాఫలకములతో ఒక బౌద్ధస్థూపముండేది. దాని ప్రక్కనే దీర్ఘచతురస్రాకారపు గది చిహ్నాలున్నాయి. ఇది శాతవాహనుల కాలపు ఇటుకల నిర్మాణము. బౌద్ధ భిక్షువులకై నిర్మింపబడిన కట్టడమై ఉంటుంది. క్రీ.శ. 1999 డిసెంబర్ చివరి వారంలో ఇర్కాన్ సంస్థ వారు రోడ్ వెడల్పు కార్యక్రమంలో మట్టి తీయుచుండగా ఈ స్థూపం పూర్తిగా శిథిలమైంది. ఈ స్థూప అవశేషాలను తెచ్చి కరీంనగర్ మ్యూజియం ఆవరణలో ఒక చిన్నస్థూపాన్ని పునర్నిర్మించారు.

కరీంనగర్‌కు తూర్పున శ్రీరాంపూర్ మండలంలో మానేరునది ఒడ్డున మీర్జంపేట్ హ్యామ్లెట్ గ్రామమైన పోచంపల్లిలో ఒక దిబ్బ వద్ద అనుమాండ్ల వెంకటయ్య బావి త్రవ్వుచుండగా రాతి కట్టడంతో నున్న చిన్న బౌద్ధ స్థూపమొకటి 1994లో బయల్పడింది. ఇచట బుద్ధుని అస్థికల బరణి లభ్యమైందని కరీంనగర్ పురావస్తుశాఖ సాంకేతిక నిపుణుడు యం. లక్ష్మీనారాయణ తెలిపాడు. ధూళికట్ట, పాషిగాంవ్ స్థూపాలలో లభ్యంగాని బుద్ధధాతువులిచట లభించడం విశేషం.

శతాబ్దాల తరబడి ఆదరణ పొందిన బౌద్ధమతం ఆంధ్రదేశంలో 10వ, 11వ శతాబ్దం వరకు నామరూపాలు లేకుండా పోయింది. బౌద్ధ ఆరామాలన్నియు హిందూ దేవాలయాలుగా మార్చబడినాయి. వైదిక బ్రాహ్మణులు బుద్ధుని విష్ణువు యొక్క అవతారంగా గుర్తించారు. క్రమంగా బౌద్ధమతం బ్రాహ్మణమతంలో లీనమై చివరకు అంతర్ధానమైంది. కాని క్రీ.శ. 1171 నగునూరు శాసనములో కాకతి రుద్రదేవుని మంత్రి మరియు నగునూరు పాలకుడైన గంగాధరుడు పట్టశాలలో బుద్ధునిరూపంను ప్రతిష్ఠించెనని ఉంది. ఈ శాసనమందలి పద్యాలలో విష్ణువే బుద్ధుని రూపంలో అవతరించాడని ఉంది[4]. ఈ శాసనం హిందూ, బౌద్ధధర్మాల విలీనతను ప్రస్ఫుటంగా వివరిస్తుంది.

2. జైనమతం

ఆంధ్రదేశంలో క్రీ.పూ. నాల్గవ శతాబ్దంలోనే జైనమతం ప్రవేశించింది. మౌర్యచంద్రగుప్తుడు అతని చివరిరోజులు శ్రావణ బెల్గొలాలో గడిపినట్లు జైనవాఙ్మయం వివరిస్తుంది. శ్రీశైలం కెదురుగా చంద్రగుప్త పట్టణమను నగరం అతని పేరట వెలసిందని భావింపబడుతుంది. ఆంధ్రదేశంలో జైనమతం దృఢపడుటకు కొన్ని శతాబ్దాలు పట్టింది. దక్కన్‌లో జైనమతం తొలి శతాబ్దాల నుండి ఉన్నప్పటికిని, అది 9 నుండి 11 శతాబ్దాల మధ్యకాలంలో బాగా అభివృద్ధి చెంది విశేష ప్రజాదరణ పొందింది[5]. రాష్ట్రకూటుల కాలంలో జైనమతం రాజాదరణ పొందింది. వారి సామంతులైన వేములవాడ చాళుక్యులు జైనమతాన్ని స్వీకరించి పోషించారు. జినాలయాలు నిర్మించి జైన బసదులు కట్టించారు. వీరి ఆస్థానముల నలంకరించిన పంప మహాకవి ఆదిపురాణమను జినపురాణమును, సోమదేవసూరి యశస్తిలక చంపువును రచించారు. వీరిరువురు జైన కవులు. ఆనాడు జైనమతమున వర్ణవ్యవస్థ ఉండేది. జైనులలో బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ, వైశ్య, శూద్రవర్ణముల వారుండిరని బి.యన్.శాస్త్రి అభిప్రాయం. వైదికమతస్థులు ఏవర్ణమునకు చెందిన వారైనను జైనమతమునవలంబించిన పిదప గూడా వారి పూర్వ వర్ణ ధర్మముల నాచరిస్తూనే ఉండేవారు[6].

కరీంనగర్ జిల్లాలో వేములవాడ, గంగాధర, రేపాక, నాంపెల్లి, శనిగరం, పొట్లపెల్లి, కోరుట్ల, పొలాస, కాళేశ్వరం, నగునూరు, ఎల్గేడు, ముల్కనూరు, తంగల్లపల్లి, కరీంనగర్ మున్నగు ప్రాంతములందున్న జైన శిల్పాలను బట్టి అవి అన్నియు జైన మత కేంద్రాలుగా వర్ధిల్లెనని తెలుస్తుంది. వేములవాడ చాళుక్యప్రభువు రెండవబద్దెగుడు సుప్రసిద్ధ జైన పండితుడైన సోమదేవసూరి గౌరవార్థం శుభధామ జినాలయం నిర్మించెనని వేములవాడ శాసనం తెలుపుతుంది[7]. మూడవ అరికేసరి ప్రభువు నిర్మించిన ఖలివుత్తు జినాలయమునకు ఉజయగావుండు భూదానము లొసంగినట్లు రేపాక శాసనంలో పేర్కొనబడింది[8]. వేములవాడ పంప మహాకవి సోదరుడైన జినవల్లభుడు గంగాధర, కురిక్యాల గ్రామాల మధ్యనున్న బొమ్మలగుట్టపై ఆద్యంతతీర్థంకరుల శిల్పాలను చెక్కించి అచట త్రిభువన తిలకయను జైన బసది నిర్మించాడని క్రీ.శ. 945 కురిక్యాల శాసనం తెలుపుతుంది[9]. వేములవాడ యుద్ధమల్ల ప్రభువుచే నిర్మింపబడినట్లుగా భావించుచున్న శనిగరంలోని దుద్ధమల్ల జినాలయ జీర్ణోద్ధరణకై దానము లిచ్చినట్లు అచటి క్రీ.శ. 1051 శాసనం తెలుపుతుంది[10]. నూతన జినాలయ నిర్మాణాలతో పాటు అనేక పురాతన ఆలయాలు బసదులను ఉద్ధరించి పునఃనిర్మాణం చేయడం కూడా విస్తారంగా జరిగినట్లు తోస్తుంది. రాష్ట్ర కూట నాయకుడొకడు కోరుట్లలో నిర్మించిన రట్ట మార్తాండ జినాలయ జీర్ణోద్ధరణకై భూదానములొసంగినట్లు అచటి శాసనంలో పేర్కొనడం ఇందుకు ఉదాహరణ[11].

వేములవాడ శుభధామ జినాలయము, రేపాక ఖలివుత్తు జినాలయము, కోరుట్ల రట్ట మార్తాండ జినాలయము, శనిగరం దుద్ధమల్ల జినాలయము, గంగాధర త్రిభువన తిలకబసది

కరీంనగర్ ప్రాంతంలో జైన మతవ్యాప్తికై ప్రధానపాత్ర వహించాయి. కాని దురదృష్టవశాత్తు నేడు ఏ ఒక్క జినాలయం కానరాదు. సమకాలీన మతాలు జైనమతంపై విరుచుక పడ్డాయని మరియు జినాలయాలు దగ్ధం చేయబడి నేలమట్టమైనట్లు కొన్ని సందర్భాల్లో శాసనాధారాలు కానవస్తున్నాయి. ఇలాంటి మూర్ఖపు పనులు పటంచెఱువు, కొలనుపాక ప్రాంతాలలో గూడా జరిగాయి. పురావస్తుశాఖ త్రవ్వకాలలో అనేక జైన ప్రతిమలు బయటపడినాయి. పటంచెఱువు ప్రాంతములో నేల ఉపరితలము నుండే అనేక జైన శిల్పాలు ప్రోగుచేయబడినాయి[12]. ఈ ప్రాంతాలకు సమీపమందే ఉన్న కరీంనగర్ జిల్లాలోని జినాలయాలకు ఇదే దుర్గతి పట్టి ఉంటుంది. పన్నెండవ, పదమూడవ శతాబ్దాలలో వీరశైవులు విజృంభించి జినాలయాలను శివాలయాలుగా మార్చి జైనప్రతిమలను బయట పడవేశారు. కోరుట్లలోని రట్ట మార్తాండ జినాలయము బలవంతంగా శివాలయంగా మార్చబడి నేడు మహాదేవాలయంగా పిలువబడుతుంది. ఇందులోని పార్శ్వనాథ, బాహుబలి విగ్రహాలను బయట పడవేయుట వలన నేడవి అదే ప్రాంగణములో దర్శనమిస్తున్నాయి.

దాదాపు 20 సంవత్సరాల పూర్వం పొలాసలోని కొలిచాల విశ్వనాథం, అతని గోడ నిర్మాణమునకై పునాదులు తీయుచుండగా కాయోత్సర్గరీతిలో నిలబడి ఉన్న రెండు అడుగుల ఎత్తున్న అద్భుత జైన ప్రతిమాశిల్పమొకటి బయల్పడింది. పొలాస చెఱువు నానుకొని ఉన్న సత్యనారాయణ దేవాలయంలో నిలుపబడిన ఈ సుందర జైన శిల్పం నేడు కనబడుటలేదు. ఈ విగ్రహాన్ని బట్టి పొలాస యందుండిన జినాలయం కూడా ధ్వంసమై ఉండునని భావించాల్సి వస్తుంది. పొలవాస రాజులు జైనమతపోషకులు. మొదటి మేడరాజు నర్సంపేట తాలుకాలోని బాణాజిపేటలో వీరకమల జినాలయాన్ని కట్టించాడని అచటి శాసనంలో ఉంది[13]. హనుమకొండలోని పద్మాక్షి దేవాలయ గుట్టపై నుండిన జైన కదలాలయబసదికి పొలవాస రెండవ మేడరాజు భూదానములిచ్చినట్లు అచటి క్రీ.శ. 1117 శాసనం తెలుపుతుంది[14]. పై శాసనాలను బట్టి పొలవాస రాజులు జైన మతపోషకులని వారి రాజధాని పొలవాస (పొలాస) గూడా ఒక జైన కేంద్రమై యుండెనని అచట లభ్యమైన జైన ప్రతిమలు తెలుపుచున్నాయి.

కరీంనగర్ జిల్లాలో పార్శ్వనాథుని ఆరాధన ప్రబలంగా ఉండేది. పార్శ్వనాథుని పూజ సంతానం కొరకై జరిపేవారని వేములవాడ, శనిగరంలలోని పార్శ్వనాథ శిల్పముల క్రింది భాగాన శిశువులతో గూడిన తల్లిరూపాలు మలచబడుట వలన విదితమవుతుంది. దక్షిణ భారతదేశంలో పూజింపబడిన వేరొక ప్రధాన దైవము గోమటేశ్వరుడు [15]. కాయోత్సర్గరీతిలో నున్న ఇతని నగ్న విగ్రహాలు వేములవాడ, కోరుట్లలో ఉన్నాయి. నిజానికి గోమటేశ్వరుడు తీర్థంకరుడు కాదు. కేవలము అతడొక దివ్యజ్ఞానము పొందిన సిద్ధపురుషుడు. ఇతన్నే బాహుబలి అంటారు. జైనుల ప్రథమతీర్థంకరుని చిన్నకుమారుడైన బాహుబలి యొక్క రాజధాని బోధన్ అని జైనులు భావిస్తారు. అందులకే బోధన్ జైనులకు ప్రియమైన ప్రదేశం. బోధన్‌లో అనేక

జినాలయాలుండేవి. బోధన్‌లోని ఒకనాటి బాహుబలి విగ్రహం నేటి శ్రావణ బెల్గొలాలోని బాహుబలి విగ్రహం కంటే ఎత్తుగా ఉండేది. చాముండరాయప్రభువు శ్రావణ బెల్గొలాలోని ఇంద్రగిరి గుట్టపై బోధన్‌లోని గోమటేశ్వరుని విగ్రహం కంటే ఎత్తైన విగ్రహాన్ని నిలుపుటకు ప్రయత్నించి విఫలుడైనాడని అచటి శాసనం తెలుపుతుంది[16]. శ్రావణ బెల్గొలాలోని బాహుబలి విగ్రహం కంటే ముందు నిలుపబడిన మరియు అంతకంటే ఎత్తైన విగ్రహం నేడు బోధన్‌లో కానరాదు. బోధన్ వేములవాడ చాళుక్యుల తొలి రాజధాని. ఇచట తయారైన బాహుబలి విగ్రహాలనేకములు ఇతర ప్రాంతాలకు ఎగుమతి చేయబడేవి. బహుశః బోధన్‌లో తయారైన బాహుబలి విగ్రహాలే వేములవాడ, కోరుట్ల ప్రాంతములకు దిగుమతి అయి ఉంటాయి. వేములవాడలో తొలి సంప్రదాయపు జైన చౌముఖాలు, చౌవ్వీస తీర్థంకరుల ప్రతిమా శిల్పములు దర్శనమిచ్చుట విశేషం. ఎందుకనగా ఇవి అరుదైన శిల్పాలు.

జినాలయాలకు, బసదులకు అనేక దానములొసంగబడినట్లు కరీంగనర్ జిల్లా శాసనాలు తెలుపుతున్నాయి. హిందూ దేవాలయాలవలె బసదులు జైనమత కేంద్రాలు. జైన బసదులు మతవ్యాప్తితో పాటు ప్రజల లౌకిక, ఆధ్యాత్మిక ఉన్నతికై కృషి చేశాయి. జైనమునులు విద్యావ్యాప్తికై కృషి చేశారు. గంగాధరలోని త్రిభువనతిలక ఒక ప్రధానమైన జైన బసదిగా ఉండేది. సుప్రసిద్ధ జైనపండితుడు సోమదేవసూరి అచటనే అతని యశస్తిలక చంపువు రచనను క్రీ.శ. 959లో పూర్తి చేసినాడు. రాజులు, మంత్రులు పాలకులే గాకుండా సాధారణ ప్రజలు జైనమతమును అవలంబించారు. హిందువుల వలె జైనులు గూడా వర్ణవ్యవస్థను పాటించారు. హిందూ మతానుయాయులు జైన మతం స్వీకరించినను వారి వర్ణమును గోల్పోలేదు. మతమార్పిడికి వర్ణము, కులము, వర్గము, ప్రతిబంధకాలుగా నిలువలేదు. అందువలన సాంఘిక ఐక్యత పటిష్ఠంగా నిలిచి ఉండేది. మత సామరస్యానికి విఘాతం కలుగలేదు[17]. అయితే కాకతీయుల కాలము వచ్చేసరికి జైన మత పతనము ఆరంభమైంది. కాకతీయుల కాలంలో జైనులు చిత్రహింసలకు గురైరి. వారి జినాలయాలు ధ్వంసం చేయబడినాయి. వీరశైవులు సర్వత్రా విజృంభించారు. జైనమతంపై, జైనులపై జరిగిన విధ్వంసక చర్యలు బసవపురాణం, పండితారాధ్య చరిత్ర గ్రంథాలలో వర్ణింపబడినాయి.

3. శైవ మతం

క్రీ.పూ. ఒకటవ శతాబ్దానికి చెందిన గుడిమల్లాంలోని శివలింగాన్ని బట్టి ఆంధ్రదేశంలో అనాది నుండే శైవపూజ ఉందని తెలుస్తుంది. మధ్యయుగారంభం నుండే ఈ ప్రాంతంలో శైవమతము ప్రధానమతంగా అవతరించింది. క్రీ.శ. 600 నుండి 900 మధ్యకాలంలో ఆంధ్రదేశంలో అనేక శివాలయాలు వెలసినాయి. శైవమతపోషకులైన వేములవాడ చాళుక్యప్రభువులు వారి రాజధాని వేములవాడలో శాశ్వత ప్రాతిపదికపై రాతితో శివాలయాలను నిర్మించారు. ఆంధ్రదేశంలో శైవమతమందు కాలాముఖ, పాశుపత, ఆరాధ్య, కాపాలిక, వీరశైవ

శాఖలేర్పడినాయి. వాటి ప్రభావం కరీంనగర్ ప్రాంతమందు గూడా గోచరిస్తుంది.

కాలాముఖశైవము

ఆంధ్రదేశంలో 9,10 శతాబ్దాల్లో కాలాముఖశైవము ఆవిర్భవించింది. వేములవాడలో గూడా దీని ప్రభావము ఉండింది. వేములవాడ చాళుక్య ప్రభువైన మొదటి అరికేసరి ఏలేశ్వరంలోని కాలాముఖ మఠాధిపతి అయిన ముగ్ధశివాచార్యునికి విద్యావ్యాప్తికై బెల్మోగా గ్రామమును విద్యాదానంగా ఇచ్చాడు[18]. రెండవ అరికేసరి ప్రభువు వేములవాడలోని దైవములకు దానము లొసంగినప్పుడు శైవమతాచార్యులైన మల్లికార్జునుడు వ్యాక్తలింగి, విద్యాశ్రీ మరియు వ్యాఖ్యాని భట్టారకుడు సాక్షులుగా ఉండిరని వేములవాడ శాసనం తెలుపుతుంది[19]. ఇదే ప్రదేశంలోని వేరొక శాసనం కళ్యాణి చాళుక్య చక్రవర్తి ఆహవమల్ల దేవ రెండవ తైలపుని అధికారి ఒకరు శైవమతాచార్యులకు భోజనవసతి కలిపించుటకై మహేశ్వర శక్తి పండితునికి దానములిచ్చినట్లు తెలుపుతుంది[20].

కాలాముఖులకు రాజాదరణ ఉండుటవలన వారి మఠములు విద్యాకేంద్రములుగా వెలసి అనేక అభివృద్ధి కార్యక్రమాలను చేపట్టాయి. ప్రతి కాలాముఖమఠము విద్యాకేంద్రంగా వెలుగొంది విద్యార్థులకు ఆచార్యులకు ఉచిత నివాస భోజనవసతులు ఏర్పాటుచేసింది. కళ్యాణి చాళుక్య చక్రవర్తి ఆఱవ విక్రమాదిత్యుని మహామండలేశ్వరుడైన రాజాదిత్యుడు వేములవాడ రాజేశ్వర దైవమునకు మరియు అచటి విద్యార్థులకు, ఆచార్యులకు ఉచిత భోజనవసతి కల్పించుటకై భూదానములోసంగెనని అతని శాసనం తెలుపుతుంది[21]. కాలాముఖ శైవము కళ్యాణి చాళుక్య చక్రవర్తి మొదటి సోమేశ్వరుని కాలము వరకు ఉచ్ఛదశకు చేరుకుంది[22]. పశ్చిమ కళ్యాణి చాళుక్యుల అధీనంలో ఉండిన వేములవాడ ప్రాంతంలో కూడా కాలాముఖశైవ ప్రభావం ప్రబలంగా ఉండింది.

కాకతీయ వంశపు తొలిరాజులు సైతం కాలాముఖ శైవాన్ని పోషించారు. మొదటి ప్రోలరాజు, రెండవ బేతరాజు, రెండవ ప్రోలరాజు పరమ మహేశ్వరులుగా శనిగరము శాసనములందు పేర్కొనబడినారు[23]. కర్నూలు జిల్లాలోని శ్రీ పర్వతం (శ్రీశైలం) లోని మల్లికార్జున శిల యొక్క మఠాధిపతి రామేశ్వర పండితునికి రెండవ బేతరాజు, రెండవ ప్రోలరాజు శిష్యులు. రామేశ్వర పండితుడు లకులేశ్వర ఆగమమందు దిట్టగా ప్రసిద్ధి చెందాడు. కాలాముఖ మఠాధిపతి సాధారణంగా లకులేశ్వర పేరుతో పిలువబడినాడు. కాకతి రెండవ బేతరాజు అతనికి హనుమకొండకు నైఋతి దిశలో నుండిన శివపురాన్ని దానముగా నొసంగాడు[24]. శైవాగమములందు గొప్ప పండితులుగా పేర్కొనబడిన రామేశ్వర పండితుడు లేదా దీక్షితుడు మరియు మహేంద్రుడు ఇరువురు కరీంనగర్ జిల్లాలో గోదావరినది తీరమున నున్న కాళేశ్వరం నందు స్థిరపడినట్లు తెలుస్తుంది. రెండవ ప్రోలరాజు మత గురువైన రామేశ్వర పండితుడు

అనేక శివాలయాలను, మఠములను కట్టించాడు. కాళేశ్వరం దేవాలయం అతనిచే స్థాపింపబడిందని భావింపబడుతుంది[25]. కాలాముఖశైవము 12వ శతాబ్దము చివరి వరకు ఆంధ్రదేశమంతటా వ్యాపించింది. రాజుల ఆస్థానములందే గాక ఇది సర్వత్రా జనాదరణ పొందింది.

పాశుపత శైవం

కాకతీయుల కాలంలో గణపతి దేవ చక్రవర్తి పరిపాలనాకాలం శైవమతవ్యాప్తికి ప్రసిద్ధి చెందింది. పాశుపత శైవాచార్యుల ఆగమనముతో కాలాముఖశైవము వెనుకంజ వేసింది. శైవము యొక్క ప్రాథమిక భావనలు మూడు పతి, పశు మరియు పాశం. పరమశివుడే పాశముతో బంధింపబడిన పశు(వు)లందరికి పతి. పాశుపత శైవానుయాయులు పశుపతియే సృష్టికి మూలం అని భావిస్తారు. పతి అయిన శివుని అనుగ్రహంతో సంసార పాశమను బంధము నుండి పశు అనే ఆత్మవిముక్తి పొందుతుందని వీరి విశ్వాసము.

గణపతి దేవ చక్రవర్తి కాలంలో నర్మదానది తీరమందుండిన చేది లేదా దహల రాజ్యమందలి దేవకీపురపు గోళకిమఠమునకు చెందిన శివాచార్యులు పాలకుల మరియు ప్రజల ఆదరణ పొందారు. విమలశివుడు, ధర్మశివుడు, విశ్వేశ్వర శివుడు సుప్రసిద్ధ ఆచార్య త్రయము. వీరిలో విశ్వేశ్వర శివుడు గణపతి దేవచక్రవర్తికి, అతని కుమార్తె రుద్రమదేవికి దీక్షా గురువు. కృష్ణానది తీరమందు మందడం వద్ద అతడొక పెద్ద శైవమఠమును స్థాపించాడు[26].

కరీంనగర్ జిల్లా ప్రజల మత విశ్వాసములు పెంపొందించుటలో విశ్వేశ్వర శివుడు లేదా విశ్వేశ్వర శంభువు ప్రధానపాత్ర వహించినట్లు కాళేశ్వరం మరియు ఖమ్మంపెల్లి శాసనాలు తెలుపు తున్నాయి [27]. అతడు కాళేశ్వరంలో రాయితో నిర్మించిన ఉపలమఠమును స్థాపించి, దీని నిర్వహణకై అతడే నూతనంగా స్థాపించిన పొన్నగ్రామమను బ్రాహ్మణుల అగ్రహారమును దానముగా ఇచ్చాడు[28]. విశ్వేశ్వర శివుడు కాళేశ్వరం, పొన్నగ్రామము, మంథనవటి (మంథని), ఉటుపల్లి, చంద్రవెల్లి, ఖమ్మంపల్లి మున్నగు ప్రాంతములందు శివాలయములు కట్టించి శైవమఠములను స్థాపించాడని తెలుస్తుంది.

గోళకిమఠ శివాచార్యులు అనేకచోట్ల దేవాలయాల స్థానాధిపతులుగా ఉన్నారు. వారి ప్రభావము, పలుకుబడి వారి శిష్యులు, విద్యార్థులు, సామాన్యప్రజానీకంపై ప్రబలంగా ఉండింది. గోళకి మఠమునకు చెందిన విశ్వేశ్వర శంభువు మరియు తదితర శివాచార్యులందరు వైదిక బ్రహ్మచారులు. పరమ మహేశ్వరుడుగా పేర్కొనబడిన కాకతీయ వంశపు చివరి చక్రవర్తి ప్రతాపరుద్రుని రాజ్యపాలనాంతం వరకు గోళకి మఠమునకు చెందిన పాశుపతశైవం ఉచ్ఛదశలో ఉండేది.

ఆరాధ్యశైవం

ఆంధ్రదేశంలో శ్రౌతశైవముగా పేరొందిన శాఖయే ఆరాధ్యశైవం. దీనిని కాకతీయ రాజులు పోషించకున్నను ఇది వారి కాలంలో ప్రవేశించి ఊపు అందుకుంది. పండిత త్రయముగా ప్రసిద్ధిగాంచిన శ్రీపతి పండితుడు, మల్లికార్జున పండితుడు మరియు మంచన పండితుడు ఆంధ్రదేశమంతటా ఆరాధ్య శైవము వ్యాప్తికై బహుళంగా కృషి చేశారు. వీరిని అనుసరించిన బ్రాహ్మణులు ఆరాధ్యులుగా లింగధారులుగా పిలువబడినారు. ఆరాధ్యులు మెడలో లింగం ధరించుట వలన లింగధారులైనారు. ఆంధ్రదేశంలో ఆరాధ్య బ్రాహ్మణులు నేటికీ ఒక ప్రత్యేక తెగగా ఉన్నారు. ఇప్పటికీ వీరు మత నియమాలను కఠినంగా పాటిస్తారు.

గుంటూరు జిల్లాలోని చందవోలు (చందోలు) క్రీ.శ. 1162 నుండి 1181 వరకు పాలించిన వెలనాటి చోడప్రభువు సమకాలీనుడు మల్లికార్జున పండితుడు[29]. కాకతి ప్రతాపరుద్రదేవుని సమకాలీనుడైన పాల్కుర్కి సోమనాథుడు మల్లికార్జున పండితుని జీవిత విశేషాలను తెలుగులో ద్విపద కావ్యంగా పండితారాధ్య చరిత్ర రచించాడు. కాలచూరి బిజ్జలుని మంత్రి అయిన బసవేశ్వరుని మల్లికార్జున పండితుడు మిగుల ప్రశంసించాడని ఇతడు తన రచనలో తెలిపాడు. కర్ణాటకములో వీరశైవము వ్యాప్తికై బసవేశ్వరుడు బహుళంగా కృషి చేశాడు.

నేడు ఆరాధ్యశైవం మరియు వీరశైవం యొక్క లక్షణాలు కొన్ని ఒకే రకంగా ఉన్నాయి. మెడలో లింగం ధరించుట, చనిపోయిన వారిని దహనం చేయుటకు బదులు సమాధి చేయడం వంటి సంప్రదాయాలు ఒకే రకంగా ఉన్నాయి. కాని ఆరాధ్యశైవులు బ్రాహ్మణ కర్మకాండను ఆచరిస్తారు. నేడు ఆరాధ్యకుటుంబాలు అధికంగా వరంగల్‌లో ఉన్నాయి. కొన్ని కుటుంబాలు వేములవాడలో గూడా ఉన్నాయి. ఆరాధ్యులు ఊరూరా సంచారము చేయుచు వారి శిష్యులకు ఉపదేశములిచ్చుచు మతవిశ్వాసము పెంపొందిస్తున్నారు. కరీంనగర్ జిల్లా వాసులు నేటికి వరంగల్ ఆరాధ్య మతగురువులను ఆహ్వానించి వారి నుండి మతోపదేశము పొందుచునే ఉన్నారు.

వీరశైవం

వీరశైవం అనగా బలిష్ఠులైన, సాహసులైన వీరుల మతమని అర్థము. బసవేశ్వరుడు వీరశైవమత స్థాపకుడు కాకపోయినను, అతడు ఈ మతవ్యాప్తికై సర్వశక్తులను వినియోగించాడు. వీరశైవములోని ప్రతి స్త్రీ, పురుషుడు మెడ నుండి వ్రేలాడు లింగమును ధరిస్తారు. కావున వీరశైవులను కర్ణాటకము నందు లింగాయతులంటారు. ఆంధ్రదేశంలో కాకతీయుల కాలమందు వీరశైవము అంతగా వ్యాప్తి నొందలేదు. తెలుగు ప్రాంతంలోని పాల్కుర్కి సోమనాథుడు వీరశైవమును అవలంబించి దీని వ్యాప్తికై కృషి చేశాడు. బసవేశ్వరుని బోధనలనన్నింటిని అతని బసవపురాణము కావ్యములో విశదీకరించాడు.

కాపాలికశైవం

కాపాలికుల ఆచారము చాలామట్టుకు కాలాముఖుల ఆచారములను పోలి ఉన్నాయి. కాని కాపాలికులకు నరబలియందు విశ్వాసముండేది. వారు కామపరమైన శృంగారలీలలకు అధిక ప్రాధాన్యత నిచ్చారు. వారు స్మశానమందు నివసించి మృతుల బూడిదను దేహమంతయు భస్మముగా ధరించి మానవకపాలములోనే భుజించి దానిలోనే మద్యము సేవించేవారు. కాపాలికులు మానవ కపాలముల హారాన్ని ధరించిన భయంకర భైరవ రూపాన్ని ఆరాధిస్తారు. వారు నరబలి ఇచ్చి మద్యమునర్పించి ఈ దైవమును సంతుష్టపరిచేవారు[30]. శివుని భయంకర రూపమైన భైరవుని కాపాలికులు, కాలాముఖులు ఆరాధించేవారు. పశ్చిమ చాళుక్యుల తొలికాలము నుండే కరీంనగర్ ప్రాంతంలో భైరవ ఆరాధన ప్రబలంగా ఉండిందనుటకు ఈ జిల్లాలో అనేక చోట్ల దర్శనమిచ్చు భైరవ విగ్రహాలను బట్టి స్పష్టమౌతుంది.

కాకతీయులు శైవమతాన్ని పోషించి అనేక అద్భుతమైన దేవాలయాలను నిర్మించారు. నగునూరు, కొత్తపెల్లి, మంథని, చంద్రవెల్లి, కటుకూరు, గొడిశాల మున్నగుచోట్ల వీరికాలపు అందమైన దేవాలయాలు ప్రస్తుతం శిథిలావస్థలో ఉన్నాయి.

మధ్యయుగంలో శక్తి ఆరాధన గూడా ప్రబలంగా ఉండేది. శివుని అర్ధాంగి పార్వతి అనేక పేర్లతో, రూపాలతో ఆరాధింపబడింది. ఉమ, అంబిక, భవాని, గౌరి, నాగేంద్రకన్య, మహేశ్వరి మున్నగునవి పార్వతికి నామాంతరాలు[31]. వల్లభరాయని క్రీడాభిరామము దుర్గ అనేక రూపాలను కాకతి, ఏకవీర, జగదాంబ, గిరిజానందన, ఉమ, పార్వతి, ఆదిశక్తి మున్నగు వాటిని తెలుపుతుంది[32]. ఏకవీర, మాహూరమ్మలాంటి ఇలవేల్పులు, గ్రామదేవతలు కాకతీయుల కాలంలో పూజలందుకున్నాయి. పూర్వము ఏకవీర కేంద్రంగా పేర్కొనబడిన పొలవాస (పొలాస)[33] నేడు ఎల్లమ్మ దేవతారాధన కేంద్రంగా ఉంది. వెల్లుల్లలోని ఎల్లమ్మ ఆరవెల్లిలోని నాయకురాలు దేవతలు నేటికి గ్రామీణ ప్రజల పూజలందుకుంటున్నాయి.

4. వైష్ణవ మతం

మహాకావ్యాల్లో, సారస్వత గ్రంథాల్లో విష్ణువు మహత్తర దైవంగా స్తుతింపబడినాడు. ఋగ్వేదంలో విష్ణువు సూర్యాంశ దైవంగా కనిపిస్తాడు. కాని పురాణాలలో విష్ణువు సూర్యుని యొక్క భాగంగా కాకుండా పరిపూర్ణ దైవంగా పేర్కొనబడ్డాడు. విష్ణువు దశావతారాలు ప్రాధాన్యతను సంతరించుకున్నాయి. రాముడు, కృష్ణుడు, బుద్ధుడు పూర్ణావతారాలుగా భావింపబడినారు. విష్ణువు క్షీరసముద్రంలో వేయిపడగల ఆదిశేషునిపై పడుకొని ఉంటాడు. అతని పాదాల చెంత లక్ష్మీదేవి కూర్చొని ఉంటుంది. అతని నాభి నుండి ఆవిర్భవించిన పద్మముపై బ్రహ్మ కూర్చొని ఉంటాడు. అతడు పీతాంబరములతో వక్షస్థలమున కౌస్తుభము ధరించి ఉంటాడు. అతని చెంత అతని వాహనమైన గరుడుడు వినమ్రపూర్వకంగా అంజలి ముద్రలో ఉంటాడు. అతడే

సృష్టిస్థితిలయకారకుడు. అతని నుండే సత్వరజస్తమో గుణాలు ఆవిర్భవిస్తాయని భక్తుల విశ్వాసము[34].

కరీంనగర్ జిల్లాలో మధ్యయుగము నందు ప్రత్యేకంగా విష్ణువుకు అంకితమైన దేవాలయాలు తక్కువ. ధర్మపురి, బెజ్జంకి, సుందిల్లలోని నరసింహాలయాలు, పొలాసలోని వేణుగోపాలాలయము మున్నగునవి విష్ణువు దైవానికి అంకితం చేయబడ్డాయి.

త్రికూటాలయములందు హరి అనుబంధ దైవంగా ఒక గర్భగృహము నందు ప్రతిష్ఠింపబడు సంప్రదాయం ప్రబలింది. రాయికల్, వాల్గొండ, చిలువాకోడూరులలోని త్రికూటాలయములందు ఒక దానిలో విష్ణువు దర్శనమిస్తాడు. విష్ణువును ప్రజలు వాసుదేవ, కేశవ, వేణుగోపాల, శ్రీరామ మున్నగు రూపాలలో పూజిస్తారు.

కాకతీయుల కాలంలో విష్ణువు ఆరాధన, వైష్ణవాలయాల నిర్మాణం గూర్చి వారి శాసనములందు ప్రసక్తి ఉంది. వీరి కాలంలో వ్యాప్తిలో నుండిన వైష్ణవ మత తీరు తెన్నులు ఎక్కువగా తెలియదు. కాకతీయుల శాసనములందు ఏ ఒక్క వైష్ణవమతాచార్యుని పేరు కానరాదు. శైవ వైష్ణవముల మధ్య వైరుధ్యములుండెనో, లేదో తెలియదు.

కాకతీయరాజులు, వారి అధికారులందరు శైవమత పోషకులైనను విష్ణువును గూడా ఆరాధించేవారు. సమాజంలో శైవులు, వైష్ణవులను రెండు వర్గాలుండేవి. నగునూరు పాలకుడైన వెల్లకి గంగాధరుడు అతని రాజధానిలో చతుర్వింశతి విష్ణువు రూపాలను స్థాపించాడని క్రీ.శ. 1171 నగునూరు శాసనం పేర్కొంటుంది[35]. ప్రస్తుత మీ శాసనము కరీంనగర్ జిల్లా కలెక్టర్ నివాస గృహపు ఆవరణలో నిలుపబడి ఉంది. ఈ గంగాధరుడే పట్టశాలలో విష్ణువు అవతారమైన బుద్ధుని ప్రతిష్ఠించాడు[36]. మంత్రకూటము (మంథని)లో కేశవ దేవాలయ నిర్మాణము గూర్చి మరియు అచటి గోపీజనవల్లభునకు ఒక తోటదానముగా ఇవ్వబడినట్లు కాకతి గణపతి దేవచక్రవర్తి కాలపు అచటి క్రీ.శ. 1199 శాసనం తెలుపుతుంది[37]. కాకతి ప్రతాపరుద్రదేవుని రాణి లకుమాదేవి రామనాథదేవరకు కొన్ని దానాలిచ్చినట్లు క్రీ.శ. 1301 ఎల్గేడు శాసనంలో పేర్కొనబడింది[38].

కాకతి ప్రతాపరుద్రేవుని కాలంలో తెలంగాణమందలి వెలమనాయకులు వైష్ణవ మతమును పోషించారు. కాకతీయ సామ్రాజ్యము పతనమొందగానే కరీంనగర్ ప్రాంతంలోని వెలమలు నరసింహదేవాలయాలందు దైవ ప్రీత్యర్థం కొన్ని అదనపు నిర్మాణములు గావించారు. కరీంనగర్ జిల్లాలోని శాసనములందు జూపల్లి, జువ్వాడి, జూపూడి, ఇనుంగంటి వంశములకు చెందిన వెలమనాయకుల ప్రసక్తి ఉంది.

వెలమ కులమునకు చెందిన జువ్వాడి దళపతిరాయడు వెల్లుల్లలోని నరసింహస్వామి ప్రీత్యర్థం అచటి నాగులకుంటకు తూము కట్టించాడని అక్కడి క్రీ.శ. 1613 శాసనం తెలుపుతుంది[39]. ధర్మపురి బ్రహ్మపుష్కరిణి మధ్యలో వెలమదొర జూపల్లి ధర్మారాయుడు ఎత్తైన

వేదికను నిర్మించాడని అచటి క్రీ.శ. 1644 శాసనం పేర్కొంటుంది[40]. ఇదే వేదిక పై తదనంతరం నేటి భోగమంటప నిర్మాణం జరిగింది. జూపల్లి ధర్మారాయడే పుష్కరిణికి నాలుగువైపుల మెట్ల నిర్మాణం గావించినట్లు పై శాసనమందు ఉంది. పైన పేర్కొనిన సేవాతత్పరతను తెలుపు వెలమల లేదా పద్మనాయకుల ఉదారపు పనులు వారు వైష్ణవ మత అనుయాయులని తెలుపుతున్నాయి. తరతరాల నుండి వారి సంతతివారు, వారసులు నేటికి ఈ ప్రాంతపు ఆలయములందున్న నరసింహదైవములను సేవించుచునే ఉన్నారు.

బౌద్ధ, జైన, హిందూ మతములకు చెందిన ఆలయాలు, మఠములు సారస్వతము మరియు కళల పోషణకు కేంద్రాలుగా వెలసినాయి. ఆలయాల నిర్మాణం పవిత్రమైన పుణ్యకార్యంగా భావింప బడింది. రాజులు, రాణులు, ఉన్నతాధికారులు, సేనానులు, వాణిజ్య శ్రేణులు, కళాకారులు వారి వారి మతముల అభివృద్ధికై అచ్చెరువొందించు అద్భుత దేవాలయాలను నిర్మించారు. వాటి నిర్వహణకై దానాలిచ్చారు. ఆలయాల జీర్ణోద్ధరణ, అదనపు నిర్మాణములు గావించుట గూడా పుణ్యకార్యాలుగా భావింపబడినాయి. దైవభక్తి, మతాసక్తి కళాత్మకమైన ఆలయాల నిర్మాణానికి దోహదపడినాయి. వివిధ మతస్థుల మధ్య సఖ్యత, మతసామరస్యము ఉండినందున ఆనాటి మఠములు విద్యావ్యాప్తికై కృషి చేసినాయి. కళాత్మకమైన ఆలయాలు నిర్మింపబడి అవి దైవభక్తిని, మత విశ్వాసాన్ని పెంపొందించాయి.

కాకతీయ సామ్రాజ్యం క్రీ.శ. 1323లో పతనమైంది. క్రీ.శ. 1347లో గుల్బర్గాలో బహమనీ రాజ్యస్థాపన జరిగింది. మహ్మదీయులు దక్కన్‌లో స్థిరపడి అన్ని ప్రాంతాలకు విస్తరించారు. బహమనీ సుల్తాన్‌ల రాజధాని తెలంగాణాకు పడమటి సరిహద్దులో నున్న బీదర్‌కు మారింది. క్రీ.శ. 1363లో ఓరుగల్లు నేలు కాపయనాయకుడు బహమనీ సుల్తాన్ ముహమ్మద్‌షాకు గోలకొండ దుర్గమును వదులు కొని, సంధి చేసుకున్నాడు. క్రీ.శ. 1425లో బహమనీ సుల్తాన్ మొదటి అహ్మద్‌షా ఓరుగల్లుపై దండెత్తాడు. అతడు అజీమ్‌ఖాన్ సేనానిని తెలంగాణాలోని కోటల్ని జయించటానికి పంపాడు. ఆ సందర్భంలో అజీమ్‌ఖాన్ ధర్మపురిలోని దేవాలయాలను ధ్వంసం చేశాడు. క్రీ.శ. 1433లో రామగిరి దుర్గం అహ్మద్‌షా వశమైంది. సబ్బినాడు పాలకునిగా సంజర్‌ఖాన్ నియమింపబడ్డాడు. ఎల్గందల్, మొలంగూరు దుర్గాలు సర్కారులుగా ఏర్పడినాయి. సర్కారు అనగా ఒక పాలనా విభాగము. క్రీ.శ.1480 వరకు దాదాపు తెలంగాణమంతా బహమనీల వశమైంది. మహ్మదీయులు అధిక సంఖ్యలో స్థిరపడినారు.

బహమనీ సుల్తాన్ క్రీ.శ. 1496లో కుతుబుల్‌ముల్క్‌ను గోలకొండ తరఫ్‌దార్‌గా నియమించాడు. అతడు క్రీ.శ. 1518లో స్వతంత్ర కుతుబ్‌షాహి రాజ్యస్థాపనకు పునాది వేశాడు. కుతుబ్‌షాహీలు హిందూ మతాన్ని, హిందువుల్నీ సహించడమే కాకుండా ప్రోత్సహించడం అవసరమని గ్రహించి ఆ విధంగానే పాలించారు. సుల్తానులు, వారి సామంతులు దేవాలయాలకు విరాళాలిచ్చిన సంఘటనలున్నాయి. సుల్తాన్ అబ్దుల్లా కుతుబ్‌షా కాలపు క్రీ.శ.1664

శనిగరశాసనమందు 540 మెన్నులతో చెఱువు మత్తడి కట్టించినట్లు, నరసింహ క్షేత్రానికిచ్చిన దేవబ్రాహ్మణుల వృత్తులన్నియు, ఎవరు ప్రభుత్వం నడిపినను ఎప్పటిలాగే కొనసాగునని తెలుపబడింది. ఇది వారి మత సామరస్యానికి తార్కాణము.

కుతుబ్‌షాహీల పాలనలో బ్రాహ్మణుల పలుకుబడి క్రమంగా పెరగడం కనిపిస్తుంది. అబుల్ హసన్ తానీషా మాదన్నను ప్రధానమంత్రిగా అక్కన్నను సేనానాయకునిగా నియమించడం మొగలాయిల దండయాత్రకు ఒక కారణం. దక్షిణ భారతదేశంలో ప్రవేశించిన సూఫీ ఉద్యమం ప్రజల నైతిక, ఆధ్యాత్మికోన్నతి కోసం పనిచేసింది. వివిధ సాంస్కృతిక ధోరణుల మధ్య సమన్వయము కొరకు సానుకూల వాతావరణం ఏర్పడింది. మొహరం పండుగకు సంబంధించిన కొన్ని తెలుగు పాటలను నేటికీ గ్రామాల్లో ఎంతో ఉత్సాహంగా పాడుతారని షేర్వాని పేర్కొన్నాడు[41]. అబ్దుల్లా కుతుబ్‌షా, ఆయన అల్లుడు అబుల్ హసన్ కుతుబ్‌షా కాలంలో హిందూ ముస్లిం ప్రజల మధ్య ఏర్పడిన పరస్పర అవగాహనను ఆ పాటలు సూచిస్తున్నాయి. నేటికీ మొహరం పీరీల పండుగలో మహ్మదీయుల కంటె హిందువులే ఎక్కువగా పాల్గొనడం పరిపాటిగా మారింది. మహ్మదీయుల నౌరోజ్ పండుగ హిందువుల వసంతోత్సవాన్ని పోలి ఉంటుంది. ఆనాటి ప్రజలలో అనేక మూఢాచారాలు ప్రబలి ఉన్నాయని బెర్నియర్ వ్రాశాడు. సతీసహగమనం అమలులో ఉండింది. మహ్మదీయ స్త్రీలకు పరదా పద్ధతి ఉండేది.

కుతుబ్‌షాహీల పాలనకు ఉర్దూ భాష గొప్ప ప్రతిష్ఠ తెచ్చి పెట్టింది. ఇది పర్షియన్ సంస్కృత భాషలతో ఏర్పడిన మిశ్రమభాష. ఇది దక్కనీ ఉర్దూగా అభివృద్ధి పొందింది. వీరి కాలంలో పర్షియన్ రాజభాష అయినప్పటికీ తెలుగుభాష నాదరించారు. హైదరాబాద్ నగర నిర్మాత మహ్మద్‌కులీ కుతుబ్‌షా దక్కనీ ఉర్దూలో కవితలు వ్రాస్తూ అనేక తెలుగు పదాలను వాడాడని షేర్వానీ తెలిపాడు. ఆ రోజుల నాటి హిందువులు ముస్లిం దుస్తులూ, వారి అలవాట్లూ అలవరచుకున్నారు. అరబిక్, పర్షియన్, ఉర్దూ భాషలు నేర్చుకున్నారని నేలటూరి వెంకటరమణయ్య తెలిపారు. ఆ కాలంలో మహ్మదీయ రాజ్యాల నుండి వచ్చిన ఫారసీ, అరబ్బీ పత్రాలను అనర్గళంగా చదివి చెప్పగల తెలుగు వారుండినట్లు శ్రీనాథుని రచనలు తెలుపుతాయి.

బౌద్ధయుగమున బౌద్ధ విహారముల వలె మసీదులకు సంబంధించిన మద్రసాలు మహ్మదీయ విద్యాపీఠాలుగా ఏర్పడినాయి. మహ్మదీయులకు లంగర్‌ఖానాలను భోజనసత్రము లేర్పడినాయి. సయ్యదులు, షేక్‌లు అనుపేర మతములోని సాధువులు సంచారము చేసి జనశ్రేయస్సుకై, రోగముల నివారణకై పాటుపడేవారు. వారు హిందూ ముస్లింలకు సమానంగా చికిత్సలు చేసేవారు. ముస్లిం సాధువుల సమాధులను 'దర్గా'లంటారు. ఈ సాధువుల వార్షికోత్సవములను 'ఉరుసు'లంటారు. ఇటువంటి ఉరుసులలో హిందువులలోని కడ వర్గములవారు, ముస్లింలు సమానంగా పాల్గొంటారు. బిజిగిరి షరీఫ్, కరీముల్లాషా దర్గా వద్ద జరుగు ఉరుసు ఉత్సవాలలో నేటికీ హిందువులు అధిక సంఖ్యలో పాల్గొనడం విశేషం.

హిందువులను ఇస్లాంలోనికి మార్చుటకు ప్రయత్నాలు జరిగినాయి. హిందువులలోని తక్కువ వర్ణములవారు ఇందులో ప్రవేశించారు. ఇందుకు తార్కాణంగా దూదేకుల వారిని పేర్కొనవచ్చు[42].

గోలకొండ కుతుబ్‌షాహీ వంశజులు తెలంగాణమే వారి జన్మభూమిగా భావించి, వారు తెలుగువారే అనుకొని పరిపాలన సాగించారు. కుతుబ్‌షాహీ ప్రభువులందరు తెలుగు నేర్చినవారే. హిందూ దేవాలయాలను, హిందూ విద్వాంసులను గౌరవించేవారు. ఇబ్రహీంకుతుబ్‌షా, మహమ్మద్ కుతుబ్‌షా, అబ్దుల్లా కుతుబ్‌షా తెలుగును అభిమానించటమే గాక తెలుగు పడుచులను వివాహమాడారు. ఇబ్రహీం కుతుబ్‌షా తెలుగు కవులనాదరించాడు. వారికి భూదానములు చేసి సనదులిచ్చాడు. వీరి కాలములో భారతము, భాగవతము, రామాయణము, భగవద్గీత, ఉపనిషత్తులు మొదలైన గ్రంథములన్నియు ఫారసీ భాషలోకి అనువదింపబడినాయి[43]. హిందువులు తమ బిడ్డలను వీధి బళ్లలో పంతుళ్లను పెట్టి విద్య చెప్పించుకున్నారు. హిందువులు దేశభాషతో పాటు అరబిక్, ఫారసీ భాషలను నేర్చుకొని ద్విభాషీలు (దుబాసులు) అయ్యారు. హిందూ, మహ్మదీయ ఉభయజాతి సంస్కృతి సామరస్యానికి కుతుబ్‌షాహీ సుల్తాన్‌లు దోహదపడినారు. తత్ఫలితంగా సంగీతము, శిల్పము, వర్ణచిత్రములలో అధిక మార్పు వచ్చింది.

క్రీ.శ. 1687లో ఔరంగజేబు గోలకొండ కోటను ఆక్రమించాడు. ఆ తరువాత ఇరువయ్యేండ్లు జీవించాడు. కొంతకాలము రామగిరిలో విహార సమయమందు అతడు కాలము గడిపాడు. కాళేశ్వరం, సోనీపేటలో ఔరంగజేబు మసీదులు కట్టించాడు. కాళేశ్వరంలోని మసీదు అచటి దేవాలయాల శిథిల శిలలతోనే నిర్మింపబడింది. ఔరంగజేబ్‌చే దక్కన్ సుబేదార్‌గా నియమింపబడిన రుస్తుందిల్ ఖాన్ ధర్మపురిలోని దేవాలయాన్ని మసీదుగా మార్చి అబుల్‌హసన్‌ఫారస్ అనునతనిని మౌజన్‌గా నియమించి వంద బిగాల భూమిని దాని నిర్వహణకై దానంగా ఇచ్చాడు. మొగలుల కాలంలో ఈ ప్రాంతంలో అరాచకము ప్రబలింది.

క్రీ.శ. 1724లో నిజాముల్‌ముల్క్ ఆసఫ్‌జా స్వతంత్రించి దక్కన్ సుబేదారైనాడు. ఇతని వంశీయులు 1948 వరకు ఏడుగురు నిజాం ప్రభువులు పాలించారు. ఎల్లందల్, మొలంగూర్ దుర్గములు సర్కార్ పాలనావిభాగములకు కేంద్రములుగా నుండి పాలన సాగించాయి. మొదటి ఆసఫ్ జా కాలంలోనే ధర్మపురి వాసులు 1724-1750 మధ్యకాలంలో పాత నరసింహ దేవాలయాన్ని నిర్మించారు. మూడవ నిజాం సికిందర్ జా కాలంలో కరీమొద్దీన్ ఎల్లందల్ ఖిలేదారుగా ఉన్నాడు. అతడు స్థాపించిన పట్టణమే నేడు కరీంనగర్‌గా పిలువబడుతుంది. ఈ కరీముల్లాషా దర్గా కరీంనగర్ పాతబజార్‌లో ఉంది. నేటికి అచట ఉరుసు జరుగుతుంది. ఆఱవ నిజాం మీర్ మహబూబ్ అలీఖాన్ ప్రజానురంజకుడైన పాలకుడు. 1908లో మూసీనది వరదల సమయంలో అతడు హిందూ ముస్లింలను భేదం లేకుండా అతని ప్రజలను కన్న బిడ్డలవలె ఆదుకున్నాడు. ఇతని కాలంలోను, ఏడవ నిజాం కాలములోను హిందువైన మహారాజాకిషన్ ప్రసాద్ ప్రధానమంత్రిగా ఉన్నాడు. బికనేరు మహారాజు కోరగానే ఏడవ నిజాంమీర్ ఉస్మాన్ అలీఖాన్ బెనారస్ హిందూ విశ్వవిద్యాలయానికి లక్షరూపాయల విరాళం

పంపాడు. కాశింరజ్వీ ప్రేరణతో రజాకార్లు పెట్రేగి హిందువులపై అకృత్యాలకు పాల్పడ్డారు. కాని కరీంనగర్ జిల్లాలో నాడు నేడు మత సామరస్యానికి విఘాతం కలుగకపోవడం ఈ ప్రాంతపు విశేషం.

ఆధార గ్రంథములు (References)

1. M.L.Nigam, *Op.cit.* pp. 12 & 13
2. C.Sivaramamurthi, *Op.cit.* Plates 14 & 22
3. V.V.Krishna Sastry, *Op.cit.* pp. 144, 145
4. *IAPKD,* No.25, p. 69.
5. *EHD,* p. 757
6. బి.యన్.శాస్త్రి, *Op.cit,* pp. 79 & 80
7. *RE,* 1966, No.169, p. 42
8. *IAPKD,* No. 5. P.12
9. *EA,* Vol. II, pp. 21-28
10. *Ibid,* Vol. IV, p. 68
11. *IAPKD,* No.17, pp. 44-47
12. *EHD,* p. 757.
13. *IAPWD,* No. 14, pp. 26-30
14. *Ibid,* No. 22, pp. 55-60
15. S.Gopala Krishna Murthy, *Op.cit.,* p.41
16. *Ibid*
17. నేలటూరి వెంకటరమణయ్య, *పల్లవులు-చాళుక్యులు,* p.234
18. N.Venkataramanayya, *The Chalkuyas of Vemulawada,* pp. 43, 46.
19. *Ibid,* p.43
20. *IAPKD,* No.6, p. 17
21. *Ibid.,* No. 18, p. 47
22. *EHD,* p. 706
23. *EA,* Vol.IV, pp. 70-89
24. *IAPWD,* No.15, pp.30-35
25. S.Gopala Krishna Murty, *The Sculpture of the Kakatiyas,* p. 7
26. *Corpus,* Part I, p.20
27. *IAPKD,* Nos. 32 & 34
28. *EHD,* p. 710
29. *Ibid,* p. 711
30. R.C.Majumdar, 'Saivism', History and Culture of the Indian People, chapter XVI. *Bharatiya Vidya Bhavan,* Vol. V, p. 458.
31. Sachindra Kumar Maity, *The Imperial Guptas and their times,* p. 101
32. క్రీడాభిరామము, పద్యము 127.
33. *Ibid,* పద్యము 128
34. Sachindra Kumar Maity, *Op.cit,* p. 176
35. *IAPKD,* No.25, pp. 64-71
36. *Ibid*
37. *Ibid,* No.28, pp. 75-80
38. *Ibid,* No.37, pp.104-106
39. *Ibid,* No.48, pp.119,120
40. *Ibid,* No.49, pp.120,121
41. కంభంపాటి సత్యనారాయణ, *ఆంధ్రుల సంస్కృతి, చరిత్ర,* 1982, p. 305
42. మల్లంపెల్లి సోమశేఖరశర్మ, *ఆంధ్రుల సంస్కృతి తరంగిణి,* 1976, p. 36
43. *Ibid,* 38 & 39.

ఐదవ అధ్యాయం

V. సాంఘిక పరిస్థితులు

కరీంనగర్ జిల్లాలో గోదావరిఖని, గౌరీగుండం మున్నగుచోట్ల వెలుగుచూచిన పాతరాతి యుగపు పనిముట్లు, నాటి మానవులు ఆహార సంపాదనకై ఒక ప్రాంతం నుంచి మరో ప్రాంతానికి వలస పోతూ సంచార జీవనం గడిపేవారని తెలియజేస్తున్నాయి. రేగొండ వద్ద కొండచరియలపై శిలాయుగపు చిత్రకళ వెలుగు చూడటం వల్ల ఆదిమానవులు కొండగుహల్లోనూ చరియల క్రింద ఉండేవారనీ, పగటిపూట వేటకు వెళ్లి రాత్రిళ్లు గుహల్లో నివాసాలుండేవారనీ తెలియజేస్తుంది. కొత్తరాతి యుగం నాటికి మానవుడు సంచారాన్ని కొంత తగ్గించి నీటి వనరులున్న ఒకే ప్రాంతంలో ఎక్కువ కాలం గడిపేవాడు. వ్యవసాయం, పశుపాలన సాగించడం, తరువాతి ఇనుపయుగంలో సమాజమందు చాలా మార్పులు గోచరించాయి. మానవులు కుదుళ్లలో (చిన్నపాటి ఊళ్లు) స్థిరనివాసముండేవాళ్లు. ఇళ్లను తమకు సులభంగా లభించే చెట్లు చేమలు, ఆకులు, అలములతో నిర్మించుకొని, సమాధులను మాత్రం సమిష్టిగా, శాశ్వత నిర్మాణాలు గావించుకొన్నారు. వీటినే బృహత్ శిలాయుగపు సమాధులంటారు. జిల్లాలోని పెద్దబొంకూరు ఇనుపయుగానికి చారిత్రకయుగానికి మధ్య క్రమంగా జరిగిన మార్పును సూచిస్తుంది. ఇనుమును కనుక్కోవటంతో అనేక రకాల గృహోపకరణాలు, వ్యవసాయపనిముట్లు, కత్తులు, కటారులు తయారై సమాజం పురోభివృద్ధిని సాధించింది. తరువాత వచ్చిన చారిత్రక తొలి యుగంలో సమాచారవ్యవస్థ, నాణెముల వినియోగం, నగరాల నిర్మాణం, ఇటుక వాడకం, లిపి కనుక్కొని రాయటం మొదలైన మార్పులు గోచరించి నాగరికతకు బాటలు వేయటం జరిగింది. ఈ చారిత్రక తొలియుగంలోనే మతానికి కూడా పునాదులు వేయటం జరిగింది. ఉత్తర భారతం నుంచి వచ్చిన బౌద్ధమతం, జైనమతం కరీంనగర్ జిల్లాలో వేళ్లూనుకొని ధూళికట్ట, పాషిగాంవ్, మీర్జంపేట, మునులగుట్ట వద్ద ఆనవాళ్లను బయట పెట్టాయి. రాచరికవ్యవస్థ సమాజాన్ని నిర్దిష్ట ప్రమాణాలతో పాలించింది. ఈ నేపథ్యంలో జిల్లాలోని సాంఘిక చరిత్రను శాతవాహనుల కాలం నుంచి ఇటీవలి కాలం వరకు క్రమవికాస పరిణామ దశల్లో పరిశీలించాల్సిన అవసరముంది. అందుకు జిల్లాలో జరిపిన

పురావస్తు అన్వేషణ, త్రవ్వకాలు, లభించిన పురాతనసామగ్రి, శాసనాలు, సమకాలీన సాహిత్యం ఎంతగానో ఉపయోగపడుతాయి.

సమాజ వ్యవస్థ ప్రజల జీవన విధానం నుండి ఉత్పన్నమై కాలాను క్రమంగా ప్రజాజీవనంలో సంభవించే పరిణామాలకు అనుగుణంగా మార్పులు పొందుతుంది. కాగా ప్రజాజీవన విధానం, వారు నివసించే భౌగోళిక పరిస్థితుల వలన నిర్ధారితం అవుతుంది. అయితే ప్రస్తుతం సందర్భానుసారంగా ఈ ప్రాంతంలో లభించే శాసనాధారాలు, వాఙ్మయాధారాల ననుసరించి ఈ ప్రదేశానికి సంబంధించిన సామాజిక స్థితిగతులను సాధ్యమైనంత వరకు ప్రదర్శించు ప్రయత్నం జరిగింది.

శాతవాహనయుగ సాంఘిక విషయాలను తెలిపే ఆధారాలు బహుకొద్దిగా ఉన్నాయి. దక్షిణా పథమంతా ఆర్యనాగరికతకు లోబడటం విశేషం. సమాజమున బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ, వైశ్య, శూద్ర చాతుర్వర్ణాలు ఏర్పడినాయి. బ్రాహ్మణులు పురోహిత వర్గము, క్షత్రియులు వీరవర్గము. వ్యవసాయ వ్యాపారాలను నిర్వహించేవారు వైశ్యవర్గము. పై వర్గాల వారికి సేవలందించే వారిది శూద్రవర్గము. ఆర్యధర్మాలను పాటించేవారు ఈ నాలుగు వర్గాలలో ఏదో ఒక వర్గానికి చెందినవారు. ఆర్యధర్మాలను పాటించని వారు కొండ జాతుల వారుగా మిగిలి పోయినారు. వర్ణాల కంటే వృత్తి ప్రధానంగానే కులం ఏర్పడింది. హాలికులు, శెట్లు, గధికులు (మందులు తయారుచేసేవారు), వర్ధకులు (వడ్రంగులు), కమ్మరివారు (ఇనుపపనిచేసేవారు) కొలికులు (నేతగాండ్రు), తిలపిసకలు (గానుగువాండ్రు), గోతిక, మూర్ధక మున్నగు కులాలు ఏర్పడినాయి.

శుంగుల వలె శాతవాహనులు వైదిక మతాన్ని స్వీకరించారు. వీరి ఆదరణలోనే వైదిక మతము హిందూ మతంగా మారింది. కాని వీరు బౌద్ధ, జైన మతాలను గూడా ఆదరించారు. కరీంనగర్ జిల్లాలోని ధూళికట్ట, పాషిగాంవ్, మీర్జంపేట బౌద్ధ స్థూపాలే బౌద్ధ మతవ్యాప్తికి తార్కాణము. శాతవాహన రాజులు యజ్ఞయాగాదులు గావించారు. ఇంద్రుడు, కృష్ణుడు, పశుపతి, గౌరి మున్నగు హిందూ దైవములను ఆరాధించారు. వీరు ప్రాకృత, సంస్కృత భాషలను పోషించారు. గురువులు నోటితో చెప్పిన దానిని శిష్యులు నోటితోనే వల్లించేవారు. హాలుడు 'గాథాసప్తశతి'ని ప్రాకృతంలో రచించాడు. గుణాఢ్యుడు పైశాచీ ప్రాకృతంలో 'బృహత్కథ' రచించాడు. ఈ బృహత్కథయే సంస్కృత 'కథాసరిత్సాగరము'నకు మూలమైంది. శర్వవర్మ కాతంత్రవ్యాకరణము సంస్కృతభాష సులువుగా నేర్చుటకు రచింపబడింది.

పెద్దబొంకూరు, ధూళికట్ట, కోటిలింగాలలో జరిపిన త్రవ్వకాలలో మట్టి, లోహపు బొమ్మలు, బరణిలు, బంగారు, రాగి, దంతము, శంఖుపూసలు, నల్లని ఎర్రని రంగులతో కూడిన పెంకులు, కుండలు, ఇటుకముక్కలు, ఆభరణాలతో పాటు సీసపు, కంచు నాణేలు కుప్పలుగా దొరికాయి. బొమ్మలలోని తలలు సర్వలక్షణాలతో తీర్చబడినాయి. శిరోజాలంకరణలో

మెచ్చుకోదగిన వైవిధ్యం ఉంది. బౌద్ధస్థూపం శిథిలాల నుండి సంగ్రహించిన శిల్పఫలకములను బట్టి ఆనాటి ప్రజలు కొద్దిపాటి వస్త్రధారణతో విపరీతమైన ఆభరణ అలంకరణతో సంబరపడినట్లు కనిపిస్తుంది. స్త్రీలు నడుముకు బిగించి కాసె పోసిన వస్త్రాన్ని కట్టేవారు. వక్షస్థలాన్ని కప్పుకొనే ఆచారం నాడు లేనట్లుంది[1]. నడుము నుంచి మోకాళ్ల వరకే పురుషులు వస్త్రం ధరించేవారు. తలపాగాలుండేవి. కర్ణాభరణాలు, గాజులు, కంకణాలు హారాలను ధరించటంలో స్త్రీ, పురుష వివక్షత కనబడదు. స్త్రీలు మోచేయి వరకు గాజులను ధరించినట్లు ధూళికట్ట బౌద్ధస్థూప శిల్పాలు తెలుపుతున్నాయి. దండకడియాల్లు, కాళ్లకడియాలుండడం సర్వసాధారణం. పండ్లు ఫలాదులపై, పుష్పాలపై ప్రీతి ఎక్కువ. సుగంధ ద్రవ్యాలు వాడేవారు. స్త్రీ సమాజంలో గౌరవింప బడింది. గౌతమీ పుత్ర, వాసిష్ఠ పుత్ర అను మాతృసంజ్ఞలు స్త్రీ గౌరవాన్ని సూచిస్తున్నాయి. స్త్రీలు విద్యావంతులు. వితంతు వివాహాలు లేవు. ప్రజలు ఉల్లాసవంతమైన జీవితం గడిపేవారని గాథా సప్తశతి వర్ణిస్తుంది. ఉమ్మడి కుటుంబాలుండటం ఈ యుగలక్షణము.

శాతవాహన రాజులు కోటల నిర్మాణము గావించి రాజభవనాలలో నివసించారు. ధూళికట్ట, కోటిలింగాల నగరాల చుట్టూ బయల్పడిన కోటలే ఇందుకు నిదర్శనము. రాజ్యము 'ఆహారాల'ను పెద్ద పాలనా విభాగాలుగా విభజింపబడింది. ప్రతి ఆహారానికి 'నిగమ' కేంద్ర పట్టణముండేది. మిగిలినవన్నీ గ్రామాలే. పెద్దబొంకూరు శాతవాహనుల కాలపు గ్రామము. పట్టణాలు పరిపాలనా ప్రాధాన్యత గలిగిన పెద్ద జనావాసాలు. అంతేగాక అవి వివిధమైన వస్తూత్పత్తికి, వర్తక వాణిజ్యాలకు కేంద్రాలు. అనేక వృత్తి పనివారు, వర్తకులు 'నిగమ' లేక 'నికమ' అనే పేర్లతో శాసనాల్లో ఉదహరించబడిన సంఘాలను ఏర్పరచుకొని తమ వ్యవహారాలను స్వయంగా నిర్వహించుకొనేవారు. కరీంనగర్ జిల్లాలో వీరి కాలపు దేవాలయాలు కానరావు. కాని బౌద్ధస్థూపాలు మాత్రం ఉన్నాయి.

ఆంధ్రదేశంలో చాళుక్యుల, కాకతీయుల కాలంలో చాతుర్వర్ణ వ్యవస్థ బాగా స్థిరపడి ఒక్కొక్క వర్ణము నందు అనేక వర్గములు, కులము లేర్పడినాయి. పౌరజీవితంలో బ్రాహ్మణులు అగ్రస్థానంలో ఉన్నారు. దేవాలయాల నిర్వహణలో వీరు ప్రధానపాత్ర వహించారు. ప్రభువు మరియు అన్ని వర్గముల ప్రజలు స్వచ్ఛందంగా ఇచ్చు దానములపైననే వారు ఆధారపడినారు. కులవ్యవస్థ బాగా పాతుకపోయింది. కులవ్యవస్థతో ఏర్పడిన సమాజమును కాపాడుట రాజు ప్రాథమిక బాధ్యతగా మారింది. ఆహార వివాహాది విషయాలలో కుల పట్టింపులు బాగా పెరిగాయి. కాని దేవాలయాల నిర్వహణలో, స్థానిక పాలనలో, భూమి మరియు నీటి పారుదల వ్యవహారములు పరిష్కరించుకొనుటలో అన్ని వర్ణముల, కులముల, వర్గములవారు పరస్పరంగా సహకరించుకునేవారు. గ్రామాలలో నగరాలలో కులాల వారిగా నివాసము లేర్పడినాయి. కులాల ప్రాతిపదికన వాడలు, వీధులు ఏర్పడుట వలన వారి వారి ఆచార వ్యవహార సంప్రదాయాలు పాటించడానికి సౌకర్యంగా ఉండేది. పరిచారకులు, అంటరానివారు, నిమ్నజాతుల వారు గ్రామము

బయట చిన్నకుదుళ్లలో నివసించేవారు. అంటరాని వారికి మధ్యయుగంలో దేవాలయ ప్రవేశముండెనో లేదో తెలుపుటకు తగిన ఆధారాల్లేవు[2].

వ్యవసాయమే ప్రధానవృత్తి గనుక అత్యధిక జనాభా గ్రామల్లోనే ఉండేది. ఏ వృత్తిలో ఉండిన వారైనను కొంత స్వంతభూమి ఉన్నవారికి సంఘమందు గౌరవముండేది. భూమి యాజమాన్యమునకు అధిక ప్రాధాన్యత ఇవ్వబడింది. దేవాలయములందు నియుక్తులైన బ్రాహ్మణులకు దేవవృత్తులుండేవి మరియు ప్రజలిచ్చిన దానపు భూములుండేవి. భూములు లేని వ్యవసాయ కూలీలు వారి భూములను సాగుచేసి పంటలోని కొంతభాగాన్ని అనుభవించేవారు. ఈ వ్యవసాయ కూలీలకు కార్మికులకు దేవాలయ నిర్వహణలో, స్థానిక వ్యవహారాలలో తక్కువ ప్రమేయముండేది. రోజు వారి పనిచేసేవారికి ధాన్యరూపంలో కూలి లభించేది. విరామ సమయంలో చిన్నకారు సన్నకారు రైతులు గూడా రోజు వారి కూలీకి సిద్ధమయ్యేవారు[3].

విద్యారంగంలో బ్రాహ్మణులదే పై చేయి. విద్యబోధించు బ్రాహ్మణులు రాజుల నుండి మాన్యాలు ప్రజల నుండి అనేక రకాల దానములను స్వీకరించారు. కోరికలకు అతీతంగా ఉండి విద్యావ్యాప్తి, మత విశ్వాసము, ఆధ్యాత్మిక, నైతిక విలువలు పెంపొందించే బాధ్యత వహించారు. ఆనాటి అక్షరాస్యత వివరాలు తెలియవు. చదువు రాకపోయినను ప్రజలు మత సంప్రదాయములు, సాధారణ సంస్కృతి పట్ల తగినంత అవగాహన కలిగి ఉండిరి. దేవాలయములు, మఠములు, సంచరించు సాధువులు, మునులచే ప్రజలలో విద్య, సంస్కృతి పెంపొందింపబడినాయి[4]. క్రీ.శ.1083 వేములవాడ శాసనం మఠాలకు, విద్యాసంస్థలకు, విద్యార్థులకు, గురువులకు ఉచిత అన్న, వస్త్ర, వసతి సదుపాయాలు కల్పించడానికి భూదానమిచ్చినట్లు తెలుపుతుంది[5].

సమాజం - స్త్రీల స్థాయి

దేవాలయాలందలి స్త్రీల ప్రతిమాశిల్పాలు సమాజంలో స్త్రీకి గల గౌరవాన్ని సూచిస్తున్నాయి. సాంఘిక జీవనాన్ని గడుపడానికి ఆడవారికి ఎలాంటి అడ్డంకులుండేవి కావు. స్త్రీల వస్త్రధారణ, ఆభరణాలు, శిరోజాలంకరణ, సుగంధ లేపనాలు, ఆటలు, వినోదాలు మున్నగునవి శిల్పాలు ప్రతిబింబింప జేస్తాయి. వారు కళలలో, వేటలో, విలువిద్యలో ఆరితేరి ఉండిరి. ఆడవారు నర్తకీమణులుగా, వాద్యకారిణులుగా, బాకలనూదు భామలుగా, తాళాలను మ్రోగించు తరుణులుగా, విల్లంబులు ధరించిన వేటకత్తెలుగా, సంగీత నాట్యములందు ప్రావీణ్యత గల కళాకారులుగా కాకతీయ దేవాలయాల శిల్పాల్లో చూడవచ్చు. అందంగా అలంకరించుకోవడంలో ఆనాటి స్త్రీలకు మక్కువ ఎక్కువ. అందమైన దుస్తులు ధరించి వివిధ రకాల ఆభరణాలతో, పొడువుగా జాలువారు శిరోజాలను ఒక వైపు ముడివేసి రూపొందించిన శిఖకు సుగంధాలు వెదజల్లే పూలదండలను అలంకరించుకొని ఆనందంతో అందంగా దర్శనమిచ్చేవారు ఆనాటి భామలు.

సన్నని నడుముతో భారీగా నున్న ఎత్తైన కుచములతో అందము అతిశయించుటకై కంఠాభరణములు, మెడ నుండి వ్రేలాడు వజ్రాల హారాలు ధరించి నీలి పద్మపు రేకులను బోలిన ప్రకాశవంతమైన నేత్రాలతో తలపై నట్టనడుమ పాపటతీసి వ్రేలాడుచున్న ఉంగరాలవలె చుట్టుకొనిన నల్లని వెంట్రుకలకు అలంకరించుకొన్న మల్లెపూదండలతో ఆనాటి అతివలు అందంగా అగబడేవారు.

మధ్యయుగంలో ఈ జిల్లా యందు రాజధానులుగా రాణించిన వేములవాడ, మంత్రకూటము, పొలవాస (పొలాస) నగునూరు నగరములందున్న దేవాలయాల శిల్పములందు ఆనాటి స్త్రీల అందాలు ప్రస్ఫుటంగా గోచరిస్తాయి. ఆ శిల్పప్రతిమలలోని నాట్యభంగిమలు, వ్రేళ్ల విన్యాసము కళాభిమానుల దృష్టినాకర్షింపకమానవు. యౌవనోద్వేగములో తాళప్రకారం కదులుచున్న నాట్యకత్తె మనోభావాలను ఉలితో మలచాడు ఆనాటి శిల్పి. దేహపు వంపులలో ప్రతిభంగిమలోని అందమేకాక సాధారణంగా కనబడని సంతోషాతిశయము కూడా ప్రస్ఫుటమైంది. కట్టలు త్రెంచుకొన్న యౌవనోద్వేగము పెద్దంపేట యక్షిణి శిల్పంలో రమ్యంగా గోచరిస్తుంది. ఈ శిల్పంలో లావైన పిరుదులు, భారమైన చనుకట్టు అతి సన్నని నడుము చెక్కినాడు శిల్పి. పైకెత్తిన చేతులు తలదాటిన తరువాత కలుసుకోవడంలో గూడా అందాన్ని సృష్టించాడు. దండల భాగాన్ని లావుగా చూపించి మోచేతులను నాజూకుగా ఒంపు తిప్పటం ఈ శిల్పంలోని ప్రత్యేకత. ఆనాటి అతివల ఆనందాతిశయ, మాధుర్య జీవితానికి ఈ శిల్పం ఒక ప్రతీక. కొందరు స్త్రీలు సకల విద్యాపారంగతులు. రాజ్యాలనేలే స్థితికి ఎదిగారు. కాకతీయ సామ్రాజ్యము నేలిన మహారాణీ రుద్రమదేవి దక్షిణ భారతదేశంలోనే చక్కటి పరిపాలన గావించిన ప్రథమ మహిళగా ప్రసిద్ధి గాంచింది. ఆమె కాలమున వెనిస్ వాస్తవ్యుడైన మార్కోపోలో కాకతీయ రాజ్యమును సందర్శించి ఆమె పరిపాలనా దక్షతను కాకతీయ అభ్యుదయమును కొనియాడాడు.

వస్త్రధారణ మరియు ఆభరణాలు

శిల్పమును బట్టి చూడగా ఆనాటి ఆడవారు సాధారణంగా క్రింది భాగాన చీర, పైభాగాన రవిక లేదా అంగవస్త్రాన్ని కప్పుకునేవారు. దేవతల మరియు స్త్రీల ప్రతిమాశిల్పములందు చాలా మట్టుకు బొడ్డుపై భాగమందు ఎలాంటి వస్త్రాలు లేవు. స్త్రీలు తమ పైభాగములందు వస్త్రాలు ధరించేవారా లేదా అను అంశముపై పండితులకు భిన్నాభిప్రాయాలున్నాయి. భారతదేశంలోకి మహ్మదీయుల రాకకు పూర్వము పైభాగము దిగంబరంగా ఉండటం అమర్యాదగా భావింపబడలేదని కన్నింగ్‌హామ్ అభిప్రాయము. ఆనాటి శిల్పాలలోని, చిత్రాలలోని స్త్రీలు అతి తక్కువ వస్త్రధారణతో కనిపిస్తారు[6]. భారతదేశపు శిల్ప కళా చరిత్రలో తొలికాలము నుండి క్రీ.శ. 12వ శతాబ్దము వరకు ఆడవారి వక్షోజాలపై వస్త్రాలు కనిపించవు. చాలా శతాబ్దాల మట్టుకు అన్నివర్గముల స్త్రీలు దిగంబరంగా నున్న నడుముపై భాగముతోనే సంచరించేవారు.

ప్రాచీన భారతదేశంలో స్త్రీ ఆమె ఊర్ధ్వభాగమందు ఎలాంటి అంగవస్త్రము లేకుండా దిగంబరంగా యథేచ్ఛగా సంచరించేదని చార్లెస్ ఫ్యాబ్రీ అభిప్రాయము[7].

స్త్రీలు వారి వక్షస్థలము పై కప్పుకొనటానికి చోలిక ప్రధాన అంగవస్త్రంగా ఉండేది. స్త్రీలు వారి వక్షోజాలపై కప్పుకోవడానికి చోలికావస్త్రాన్ని వాడేవారని పదవ శతాబ్దపు యశస్తిలక చంపువు తెలుపుతుంది[8]. కంచుకము కేవలము స్తనములను మాత్రమే దాచు వక్షోజాల వస్త్రము. ఉదరము, నడుముభాగములు నగ్నంగా ఉంటాయి. స్త్రీలు అధోభాగమున ధరించు ప్రధాన వస్త్రము చీర. దాదాపు నేటి మగువలు ధరించు రీతిలోనే ఆనాడు చీరలు కట్టుకునేవారు. సమాజములోని ఉన్నత వర్గముల స్త్రీలు వారి పాదాల వరకు చీరలు కట్టుకునే వారని ఆనాటి శిల్పాలు తెలుపుతున్నాయి. బీదలైన ఆడవారి చీరకట్టు మోకాళ్ల వరకుండేది. నడుముకట్టుతో నున్న చీర చెంగులు క్రిందికి వ్రేలాడుచుండగా దాని కొంగును భుజాలపై వేసికొని వక్షస్థల భాగాన్ని దాచుకునేవారు.

పురుషులు సాధారణంగా తలపాగా, అంగవస్త్రము, ధోవతి ధరించేవారు. శిల్పులు వారి సమకాలీనులు ధరించు వస్త్రాలనే వారి శిల్పములందు ప్రతిబింబింపజేస్తారు. పురుషులు ధోవతిని అనేక రకాలుగా ధరించే వారు. కొన్ని సందర్భాలలో బిగువుగా కాళ్లకు అంటుకున్నట్లుగానే కట్టేవారు. యోధుల ధోవతుల కట్టడము బిగువుగా కనిపిస్తుంది. వారి కదలికలకు బిగువు కట్టడము సులభంగా ఉంటుంది. సన్యాసులు, మునులు కేవలము కౌపీనములు (గోచీలు) ధరించేవారు.

దేవతలు, మానవుల శిల్పాల్లో ఆభరణభారము మెండుగా కనిపిస్తుంది. వారికి ఆభరణములందు మక్కువ ఎక్కువ. సాధారణంగా స్త్రీలు కంఠాభరణాలు, కర్ణాభరణాలు, లోలకాలు, మెడనిండా హారములు, కేయూరాలు, మోచేతి, ముంజేతి కడియాలు, వడ్డాణాలు, నడుముకట్లు, కాలి కడియాలు, పాదాలకు నూపురములు ధరించినట్లు ఆనాటి శిల్పాల్లో చూడవచ్చు. పురుషులు గూడా మెడ నుండి వ్రేలాడు హారములు, మోచేతి, ముంజేతి, కాలికడియాలు ధరించేవారు. వ్రేళ్లకు ఉంగరాలుండేవి.

ఆనాటి ప్రజలు రకరకాల వస్త్రాలను ధరించేవారు. వసంతకాలంలో నూలుబట్టలు, ఎండకాలమున సన్నని తెల్లవస్త్రములు, వర్షాకాలము, శీతకాలములందు ఉన్ని బట్టలు ప్రభుత్వోద్యోగులు ప్రజలు ధరించేవారు. తమలపాకు నమలడం ఆనాడు సర్వసాధారణం. వివాహములు నాలుగైదు దినములు మహావైభవంగా జరుగుచుండేవి. పెద్దలు నిర్ణయించిన వివాహములే అధికము. ప్రజలలో మూఢనమ్మకాలుండేవి. అంజనము వేయించు ఆనాటి ఆచారము నేటికీ వ్యాపించి ఉంది. బాలికలకు చిలుకబొమ్మలు, దంతపుబొమ్మలు, ఆటవస్తువులు. బాలురు బొంగరములాట వనవిహారము, వేట వంటి వాటిలో పాల్గొనేవారు.

ఆహారపానీయాలు

ఆనాటి ప్రజల జీవిత విధానము తెలియజేయు ఆధారాలు శాసనాల్లో కానరావు. సమకాలీన పిల్లల మర్రి శాసనం భోజన వివరాలను తెలుపుతుంది. పప్పు, నెయ్యితో గూడిన అన్నము సత్రములందు వడ్డించేవారు. వండిన కూరగాయలు భోజనమందుడేవి. తప్పకుండా చివరలో పెరుగు లేదా మజ్జిగ వాడేవారు[9]. పండ్లు ఫలాదులు వారి ఉపాహారము. పండ్లతోటల, వనముల పెంపకము ప్రస్తావన కరీంనగర్, గొడిశాల శాసనాల్లో కనిపిస్తుంది[10]. మామిడి, మాదిఫలాది రకాలు పెంచబడేవి. శిల్పములందు మామిడిపండ్లు, ద్రాక్షపండ్ల గుత్తులు గోచరిస్తాయి. నేటి మాదిరిగానే తీపి తినుబండారాలు అధికంగానే ఉండేవి. గణపతి హస్తమందున్న పాత్రలో మోదకములు కనిపిస్తాయి. చాముండ దేవతారాధన జేయువారు మాంసాన్ని తినేవారు. మద్యము తక్కువ కులముల వారు సేవించేవారు. తాటి వనముల పెంపకమునకు ప్రాధాన్యత ఉండేది గనుక కడపటి వర్ణము వారు కల్లు సేవించేవారు. నేటికి ఈత, తాటికల్లు విస్తారంగా వాడబడుతుంది.

పూదోటల పెంపకం అధికంగా ఉండేది. పుష్పాలకు గిరాకి ఉండేది. కరీంనగర్, వేములవాడ శాసనాల్లో పూలతోటల ప్రస్తావన ఉంది[11]. దేవతారాధనకై దేవాలయ భూములందు పూదోటల పెంపకం ఉండేది. వేములవాడ శాసనంలో మాచిగంగడను మాలాకారుని ప్రస్తావన ఉంది.

సాంఘిక సాంస్కృతిక జీవనమందు దేవాలయాలు ప్రధానపాత్ర వహించాయి. వాటి నిర్మాణము సద్గతినిస్తుందని వారి విశ్వాసము. మధ్యయుగంలో మత విశ్వాసాలకు, దైవారాధనకు దేవాలయాలే ప్రధాన కేంద్రాలు. చాళుక్యుల, కాకతీయుల కాలంలోని దేవాలయాల శిల్పాలు ప్రజల సాంఘిక సాంస్కృతిక జీవనాన్ని ప్రతిబింబిస్తున్నాయి.

గ్రామాల్లో చిన్నదో పెద్దదో ఒక దేవాలయముంటుంది. నూతన గ్రామాల స్థాపన సమయంలో దేవాలయంకై స్థలం కెటాయించి దాని నిర్మాణముగావించేవారు. గణపతి దేవ చక్రవర్తి గురువు మంచి భటోపాధ్యాయుడు ఒక కొత్త గ్రామాన్ని స్థాపించి, చెఱువు త్రవ్వించి కేశవదేవ, మహాదేవాలయాలను కట్టించి మంత్రకూట గోపీజనవల్లభ దేవరకు తోటను దానముగా ఇచ్చినట్లు క్రీ.శ. 1199 మంథని శాసనం తెలుపుతుంది[12]. దేవాలయ స్థాపన సప్త సంతానాలలో ఒకటిగా పరిగణింపబడేది. స్వంత కుమారుడు, పెంపుడు కొడుకు, కావ్యము, అగ్రహారము, తోట, చెఱువు మరియు దేవాలయ నిర్మాణము సప్తసంతానములని క్రీ.శ. 1171 గంగాధరుని నగునూరు శాసనం తెలుపుతుంది[13]. ప్రస్తుతమీ శాసనం కలెక్టర్ నివాస గృహావరణలో ఉంది. రాజులు, సేనానులు, ధనికులు, దేవాలయాలను కట్టించుట, చెఱువులు త్రవ్వించుట పుణ్యకార్యాలుగా భావించేవారు. దేవాలయాలకు వస్తురూపేణ, రొక్కరూపేణ దానాలిచ్చేవారు.

అనేక భూదానములివ్వబడినాయి.

ప్రతి గ్రామంలో దేవాలయం ఒక ఆరాధన ప్రదేశంగానే గాకుండా ప్రజల సాంఘిక, సాంస్కృతిక, ఆర్థిక జీవనంలో బహుముఖ పాత్ర వహించింది. దీని నిర్మాణంలో ఎందరో కూలీలకు, శిల్పులకు ఉపాధి లభించింది. పెద్ద దేవాలయములందు పూజారులకు, వాద్యకారులకు, గాయకులకు, నాట్యకత్తెలకు, పూలమాలాకారులకు, వంటపనివారికి ఇంకను అనేక రకముల పనివారలకు ఉద్యోగాలు లభించినాయి. పండుగ సందర్భాలలో, వార్షికంగా జరుగు దేవాలయ ఉత్సవములందు, జాతరలందు విద్యావిజ్ఞాన పోటీలు, మల్లయుద్ధాలు, వినోదానికై, కోడి పందెములు, పొట్టేళ్ల, దున్నపోతుల, ఎడ్లబండ్ల పోటీలు నిర్వహింపబడేవి. కొందరు చదరంగము, పుంజీతము, అష్టచెమ్మవంటి ఆటలలోను మరికొందరు సంగీత, వాద్యనృత్యములందును, కోలాటములు, బుఱ్ఱకథలు, తోలుబొమ్మలాట, హరికథలు, ఒగ్గుకథ మున్నగువాటితో వినోదంగా కాలము గడిపేవారు. గోలీలాట, గిల్లిదండ (చిర్రగోనె), పచ్చీసు, కచ్చకాయలు, బొంగరములాట, చిరుగుడు (కబడ్డీ), తొక్కుడుబిల్ల, చెమ్మచెక్క, దాగుడుమూతలు మున్నగు ఆటలు ఆనాటి వినోదములు.

దేవాలయ అరుగులందు ఆసువత్రులు, బడులు నడుపబడేవి. పురాణ హరికథాకాలక్షేపాలు జరిగేవి. స్థానిక సమస్యల పరిష్కారమునకై జనులు గుడివద్ద జమగూడేవారు. దేవాలయ భూములు పేదప్రజలు సాగుచేసి పంటలో కొంత భాగము అనుభవించేవారు. ఆనాటి ప్రజల సాంఘిక జీవనంలో దేవాలయం ప్రధానపాత్ర వహించిందని కె.ఎ. నీలకంఠశాస్త్రి అభిప్రాయం[14]. కస్తూరి, తిలకం, గంధం, కర్పూరం, పూలు, పూలమాలలు ఇత్యాదులు దైవార్పణ గావింపబడేవి. స్త్రీలు, పురుషులు వయోభేదం లేకుండా అందరూ దేవాలయాన్ని దర్శించేవారు. సంఘనీతి, దైవప్రీతి, పాపభీతి సమాజంలో మెండుగా ఉండేవి. దైవ విగ్రహముల అంగరంగ వైభోగములకై అనేక రకముల దానములివ్వబడినాయి. అంగభోగమనగా గర్భగృహమందలి ప్రధాన దైవమునకు రాచమర్యాదలతో అమూల్య ఆభరణములు, వస్త్రములు, ధూపదీప నైవేద్య తాంబూలాదులు, వేదమంత్రాలతో సమర్పించుట. రంగభోగమనగా గర్భగృహము బయట రంగమంటపము లేదా కళ్యాణ మంటపమందు దైవ ప్రీత్యర్థం నిర్వహించు ఉత్సవములు. దేవనర్తకీలు రంగశిలపై నాట్యప్రదర్శనలు ఇచ్చేవారు. వాద్యకాండ్రు తమ నైపుణ్యమును ప్రదర్శించేవారు. కళ్యాణ మంటపాలలో దేవుని కళ్యాణ సమయమందు ఉత్సవ విగ్రహాలుపయోగించేవారు. కాకతి రుద్రదేవుని మంత్రి గంగాధరుడు ఒక చెఱువు నందు విష్ణువు ఉత్సవమును జరిపినట్లు కరీంనగర్ శాసనం తెలుపుతుంది[15]. రాజు నుండి పేద వరకు దైవ ఉత్సవములందు పాల్గొని తమవంతు కట్నములు, దానములు దైవానికి సమర్పించేవారు. వేములవాడ, గొడిశాల, ధర్మపురి, ఖమ్మంపెల్లి, చిట్టాపూర్ శాసనములందు దైవపూజకై, అంగరంగ వైభోగములకై దానములివ్వబడినట్లు తెలుపబడింది[16].

కాకతీయుల కాలంలో వ్రతములు, నోముల ప్రాధాన్యత పెరిగింది. లక్ష్మీనారాయణ వ్రతము, అనంత అరుంధతి వ్రతము, జలశయనవ్రతము కల్పములందు పేర్కొనినట్లుగా నిర్వహించేవారని కాకతీయ శాసనాలు తెలుపుతున్నాయి. వ్రతములనాచరించుటచే పుణ్యప్రాప్తి కలుగుతుందని వారి విశ్వాసము [17]. మతపరమైన క్రియక్రతువులన్నింటికీ గ్రామ దేవాలయమే కేంద్రం. పుణ్యము ప్రాప్తిస్తుందని తీర్థయాత్రలు చేసేవారు. కాకతి రుద్రదేవుని మంత్రి గంగాధరుడు పుణ్యప్రాప్తికై కాశీ, గయ తీర్థయాత్రలకేగినాడని అనుమకొండ శిథిలశాసనం తెలుపుతుంది[18]. తీర్థయాత్రలకేగలేనివారు వ్రతములాచరించేవారు. ఆనాడు 'కాశీకి పోయినవాడు కాటికి పోయినట్లే' నని భావించు నానుడి సర్వవ్యాప్తమై ఉంది. ప్రయాణ సౌకర్యములు, సాధనాలు లేని ఆ రోజులలో కాశీకేగడం దుర్లభంగానే ఉండేది.

వేములవాడ, ధర్మపురి, కాళేశ్వరం తెలంగాణమందలి సుప్రసిద్ధ తీర్థ క్షేత్రాలుగా విరాజిల్లినాయి. దేవాలయాలు దానధర్మాలకు నిలయాలైనాయి. వసతి గృహములు, విశ్రాంతి గృహములేర్పరచి దాతలు పేదలకు అన్నదానం చేసేవారు. అన్న సత్రములు నడుపుట పవిత్ర కార్యంగా భావింపబడేది. యాత్రికులకు, మునులకు, సన్యాసులకు ధర్మశాలలు, అన్న సత్రములుండేవని రెండవ అరికేసరి ప్రభువు కాలపు వేములవాడ శాసనం తెలుపుతుంది[19]. వేములవాడ అరికేశ్వర దేవరకు మరియు పూజారి పూజలు చేయుటకై పూదోటలు దానములివ్వబడినాయి. ప్రవర కులోద్భవుడైన జగద్దేవ మహామండలేశ్వరుడు మునులకు సన్యాసులకు అన్నదానము చేయుటకై సిరిసిల్ల సమీపమున గల ఇల్లంతకుంట గ్రామమును దానముగా ఇచ్చినాడని వేములవాడలోని వేరొక శాసనం పేర్కొంటుంది[20].

గ్రామాలలో అనేక సాంస్కృతిక కార్యక్రమాలు జరిగేవి. భజనలు, నాటకాలు నిర్వహింపబడేవి. పండితులు, కవులు, కళాకారులు, భక్తి సాహిత్యము, సంగీతం, నృత్యం, నాటకాల అభివృద్ధికై దోహదపడ్డారు. దేవాలయ మంటపముల మధ్య నున్న రంగశిలపై నర్తకీమణులు వారి కళానైపుణ్యాన్ని దైవ కైంకర్యమునకై ప్రదర్శించేవారు. మతము సంస్కృతి యొక్క సారము, సంస్కృతి మతము యొక్క రూపము. మతానికి కేంద్రమైన దేవాలయం ఆ ప్రాంతపు ప్రజల సంస్కృతిని ప్రతిబింబింప జేస్తుంది. హరికథలు, నాటక ప్రదర్శనలు, సంగీత సమావేశాలు జరిగేవి. దేవాలయాల వార్షిక ఉత్సవములందు జాతరలు, పండుగలు జరుగు సందర్భాలలో ధనికులు పేదలు కలిసి సంతోషంగా పాల్గొనేవారు. ధర్మశాలలు, విశ్రాంతి గృహములందు యాత్రికులకు ఉచిత భోజన వసతి ఉండేది[21].

పెద్ద దేవాలయాలందు దేవదాసీలుండేవారు. దైవ ప్రీత్యర్థం నృత్యం చేసేవారు. నృత్యం దైవ పూజలోని షోడశోపచారాల్లో ఒకటి. నర్తకీమణులు, వాద్యకారిణులు, బాకలూదువారు, తాళాలు మ్రోగించువారు, సంగీత విద్వాంసులు, పూజారులు నియమింపబడిరి. వారి జీతములను భరించుటకై దైవము యొక్క అంగరంగ వైభోగాలకై విరివిగా భూదానములివ్వబడినాయి. నటులు,

గాయకులు, కవులు, పండితులు, ధ్వని అనుకారులు, వక్తలు, హాస్యకారులు, విదూషకులు, దైవస్తోత్రము చేయువారు. మూకాభినయము చేయువారు, పలురంగములందు నిష్ణాతులైన కళాకారులు వారి కళలను ఆలయ ఉత్సవము లందు ప్రదర్శించి పారితోషికములు, ప్రశంసలందుకునేవారు. గుఱ్ఱపుస్వారి చేయుట ఒక కళ. మొండి గుఱ్ఱములను లొంగదీయుట ప్రత్యేక అర్హతగా పరిగణింపబడేది. నగునూరునేలిన దొమ్మరాజు గుఱ్ఱపు స్వారి చేయుటలో దిట్ట. విలువిద్యకు ప్రాధాన్యత ఉండేది. కాకతి రుద్రదేవుడు శరముల పరంపరతో దొమ్మరాజును అర్జునుడు కర్ణుని ఓడించిన విధముగా యుద్ధరంగమందు పారద్రోలినాడని శాసనం తెలుపుతుంది[22]. జానపదగేయాలు, జానపదనాటకాలు, నృత్యాలు సామాన్య ప్రజలను బాగా ఆకట్టుకునేవి.

వేములవాడ రాజరాజేశ్వర దేవాలయ మహాశివరాత్రి ఉత్సవములు, ధర్మపురి లక్ష్మీనరసింహ స్వామి దేవాలయమందు కాముని పూర్ణిమ రోజు జరుగు ఉత్సవములందు, జాతరలందు దూరదూర ప్రాంతాల నుండి వేలాది మంది పాల్గొను ఆనాటి సంప్రదాయము నేటికీ కనిపిస్తుంది. కరీంనగర్ జిల్లాలోని దేవాలయాలందు జరుగు వార్షిక ఉత్సవాలకు, జాతరలకు అనాది నుండి నేటి వరకు వేలాది మంది భక్తులు పాల్గొంటూనే ఉంటారు.

పురాణమును వినుట వలన సామాన్యప్రజలు జీవితము దిద్దుకొని ధర్మవర్తనులగుటకు ప్రయత్నించిరి. దీపదానము వలన విశేష ఫలము కలుగునని భారతములో తెలుపబడింది. మధ్యతరగతి వారనేకులు దేవాలయాలందు నిత్యము వెలుగుటకై అఖండ దీపమును బెట్టుట ఆచారమైంది. రాజ్యసౌధమునకు గ్రామమే పునాది. ప్రతి గ్రామమునకు లెక్క వ్రాయుటకు కరణము, రాజునకు పన్నులు వసూలు చేసి పంపుటకు రడ్డి, గ్రామకావలికి తలారి, వ్యవసాయమునకు ఉపకరణములు తయారు చేయుటకు వడ్రంగి, కమ్మరి, కుమ్మరి, అగసాలె, మంగలి మొదలైన వారుండిరి. ఆ కాలములో మంగలియే శస్త్రవైద్యుడు. జోస్యుడు గూడా గ్రామానికి అత్యంత ప్రధానమైన వ్యక్తి. రాజ్యపాలనకు నియుక్తులైన బ్రాహ్మణులను నియోగులనేవారు. తదితరులు వైదికులుగా వ్యవహరింపబడ్డారు. కోమట్లు ఈ కాలములో గోమినీ భామాధీశ పదాబ్జ భక్తులమని చెప్పుకునేవారు. గోమినీ భామ అనగా నెవరో తెలియదు. ఈ కోమట్లందరు తేలికవారి వలెనే వ్యాపార సంఘముగా ఏర్పడినారు. ఈ సంఘమునకు నకరమని పేరు. తేలిక వారు వేయి గోత్రాలవారు. కోమట్లు నూట రెండు గోత్రములవారు[23]. గోమతేశ్వర జైన దైవమును పూజించినవారు గోమఠులుగా క్రమముగా కోమట్లుగా వ్యవహరింపబడినారనే అభిప్రాయం వేరొకటి వ్యాప్తిలో ఉంది.

కోమట్లు కాక ఇతరులు గూడా వర్తక వ్యాపారములు చేసి సంఘముగా ఏర్పడినారు. ఈ సంఘమునకు వీరబలంజ సమయమని పేరు. ఈ వీరబలంజ సమయములో ఉభయ నానాదేశీలు, గవరలని, ముమ్మూరి దండులని అనేక వ్యాపార సంఘములుండేవి. ఈ సమయము

వారు అయ్యావళి-500 వర్తక సంఘానికి చెందినవారని తెలుస్తుంది.[24] వీరబలంజ సమయమునకు చెందిన అయ్యావళి-500 స్వాములు, ముమ్మూరి దండులు, 36 బిడులవారు, ఉభయనానాదేశీలు పొలస్వేశ్వర దేవరకు దానములొసంగినట్లు క్రీ.శ. 1108 పొలాస శాసనము తెలుపుతుంది[25].

చివరి తరగతుల ప్రజలు కాకతమ్మ, ఏకవీర, మైలారుదేవ, ముస్తానమ్మ, నాయకురాలు, మున్నగు దేవతలను కొలుస్తారని వల్లభరాయని క్రీడాభిరామం వర్ణిస్తుంది. కామేశ్వరి, ఏకవీర, మాహురమ్మ మొదలైన దేవతల కథలను పాటల రూపంలో పాడేవారు. ప్రాచీన కాలంలో ఈజిప్టు, సిరియా, బాబిలోన్‌లలో లింగపూజ ఉండినట్లు చిహ్నాలున్నాయి. మొహెంజిదారో, హరప్పా త్రవ్వకాలలో పూజలో ఉపయోగించిన మూడు రకాల రాళ్లు దొరికాయి. పవిత్రంగా భావించబడే ఉల్కశిల (బాయెటిలిక్), లింగాకారశిల, ఉంగరం మాదిరిగా ఉన్న యోనిశిల. వీనిలో పెద్దవి పూజలకు, చిన్నవి తాయెత్తు మాదిరిగా కట్టుకోవడానికి ఉపయోగించి ఉంటారని సర్‌జాన్‌మార్షల్ అభిప్రాయం[26].

మధ్యయుగపు తెలుగు దేశ సామాజిక పరిస్థితులను తెలిపే గ్రంథం వల్లభరాయని క్రీడాభిరామం. మంచనశర్మ, టిట్టిభసెట్టి అనే యువకులు వరంగల్ వీధులలో విహారం చేసి నగరంలో చూసిన ఒకరోజు అనుభవాలను వల్లభరాయడు ఔచిత్యపు హద్దుల్ని దాటి వర్ణిస్తాడు. విద్య, తపస్సుతో బ్రాహ్మణులు జనాదరణ పొందారు. ప్రజల దాతృత్వగుణము వారికి జీవనాధారంగా ఉండింది. వైశ్యులు వర్తకం చేస్తూ బలమైన శ్రేణులుగా ఏర్పడ్డారు. ఇక శూద్రులకు ఒక నిర్దిష్టత అంటూలేదు.

వీరశైవం వీరిని పైకి తెచ్చి పుష్టినిచ్చింది. అస్పృశ్యులది అధమాధమస్థితి, అవమానకర దీనస్థితి. దేవున్ని, ప్రభువును, బ్రాహ్మణులను నిందించువారికి వేయి పణాల జరిమానా విధించేవారని కేతన విజ్ఞానేశ్వరీయంలో ఉంది. తన కులంవాడి భార్యనే చెరిస్తే వేయిపణాలు, తనకన్న తక్కువ కులం వాడి భార్యను చెరిస్తే 500 పణాలు శిక్షవిధించేవారు. పెద్దకులంవాడు తక్కువ కులం వానిని కొడితే శిక్ష తక్కువ. అదే చిన్నకులం వాడు పెద్ద కులం వాడిని కొడితే శిక్ష ఎక్కువ ఉండేది[27]. తక్కువ కులంవారికి వడ్డీరేట్లు ఎక్కువగా ఉండేవి. ఇంతటి కులవివక్ష, శిక్షల అసమానత, ఒకే రకపు నేరమునకు కుల ప్రాతిపదిక పై శిక్షలలో వ్యత్యాసము నేటి సమాజమునకు గర్హనీయము, అమానుషము. సమాజ స్వరూపం ఆనాటికే ముదిరిపోయిన స్థితికి చేరుకుంది. వివిధ తరగతుల వారి మధ్య సామాజిక సంబంధాలపై నిషేధాలు వచ్చేశాయి. కర్మకాండలూ, మూఢాచారాలు బాగా పాతుకపోయాయి. వ్యభిచారానికి రాజపోషణ ఉండింది. ఉన్నత కులాలు దీనికి పెద్దపీట వేశాయి. నిజానికి ఇది సమాజం యొక్క మూలుగుల్ని, జవసత్త్వాలను పీల్చేసింది.

దేవాలయాలమీద బూతు బొమ్మలు చెక్కడం మామూలు. బెజ్జెంకి దేవాలయపు గోడలపై మైథున శిల్పాలున్నాయి. పవిత్రంగా ఎంచే స్థలాలలో ఈ లైంగిక చిత్రాల చెక్కడంపై పండితులకు

భిన్నాభిప్రాయాలున్నాయి. కొందరు దిష్టితగులకుండేందుకు అన్నారు. ఐహిక సుఖాలు క్షణికమని తెలుపడానికే అన్నారు మరికొందరు. భక్తుల ప్రలోభాలను చూపించేందుకు అన్నారు ఇంకొందరు. ప్రకృతి పురుషుల సమైక్యతను స్త్రీ, పురుష సంగమం ద్వారా చూపదలచారని కొందరి సమాధానం. లైంగిక క్రియాపూజనం పంటల సమృద్ధినిస్తుందనే భావన అనాదిగా ఉంది. దాని రూపాలలో ఇదొకటని కె.కె.పిళ్లే వ్రాశారు. వైదిక ఆర్యులు లింగపూజకులుకాదు. సింధూలోయ ప్రజలు, దక్షిణ దేశపు బృహత్ శిలాయుగపు ప్రజలు లింగారాధకులు. మహాభారతం కాలంనాటికి స్త్రీ, పురుష జననేంద్రియ రూపాలు ఆరాధ్య వస్తువులయ్యాయి. క్రమేణ ఇది మైథున చిత్రణకు దారి తీసిందని కె.కె. పిళ్లే అభిప్రాయపడ్డారు. బౌద్ధులు అనుసరించిన తాంత్రికపూజలు హిందువులకు కూడా పాకినాయి. దీనికి వీరశైవం తోడైంది. శివభక్తురాలికి వాత్సాయన కామసూత్రాలు బోధింపబడినట్లు పండితారాధ్య చరిత్ర చెబుతుంది. నియమ నిబంధరహితమైన మైథున సంబంధాలు శివప్రీతికరమనే భావాన్ని వీరశైవం ప్రచారంలో పెట్టింది. దేవదాసీవ్యవస్థ విస్తరించి దుర్నీతికి దిగజారడం, సుఖలాలసులైన పాలకులు తాంత్రికులతో స్నేహం చేయడం, పండితులలో కామసూత్రాధ్యయనం మీద మోజు పెరగడం మధ్య యుగంలో వచ్చిన కొన్ని పరిణామాలు[28]. వాటిలో భైరవీ తంత్రం లేక చక్రపూజ ఒకటి. మద్యం, మాంసం, మత్స్యం, ముద్ర, మైథునం అనే పంచ'మ'కారాలు ఉపాసించడం వలన ముక్తి లభిస్తుందని నమ్మేవారు. కులభేదం లేకుండా స్త్రీలు పురుషులు సమిష్టి భోజనం నుంచి సమిష్టి సంభోగం వరకు తాంత్రిక పూజా కార్యక్రమంలో పాల్గొనేవారు. ఈ పతన సంప్రదాయం నేటి సభ్యసమాజంకు మింగుడు పడదు. జక్కన, శ్రీనాథుడు తమ రచనలలో భైరవీ యోగుల్ని పేర్కొంటారు. గోపరాజు యోగినీ చక్రాన్ని పేర్కొంటాడు. ఆత్మహింసనం తాంత్రిక పూజా రూపాలలో ఒకటి. నాలుకలు కోసుకొని, తలలు నరుక్కుని సాయుజ్యం పొందే మార్గాలుగా భావించడం కానవస్తుంది.

సతీసహగమనము చేయని వారిని సమాజం నిరసించేది. సమాజంలో వితంతువుది అతిహీనస్థితి. దేవదాసీలు, వేశ్యలు సంఘంలో ఇతర స్త్రీలకు లేని హోదా గౌరవం అనుభవించేవారు. వారు శూద్రకులం వారైనా సంగీతం, నాట్యం నేర్చేవారు. తమ విద్యలతో ధనికులనాకర్షించి సంపదలు గడించేవారు. వారికి రాజాదరణ, సమాజాదరణ లభించింది. వారిని చేరదీయడం గౌరవప్రదంగా భావింపబడింది. సంఘనీతిని భ్రష్టు పట్టించుటలో వీరి పాత్ర గణనీయంగా ఉండేది. నాట్యాభినయములలో నిపుణులైన వేశ్యలు ప్రభువుల, స్థానిక పాలకుల హృదయములను ఆడిపాడి రంజింపజేసి వారి నుండి సన్మానాలు, సంపదలు గడించారు.

క్రీడాభిరామంలో పాములనాడించే వారి ప్రసక్తి ఉంది. వాద్య పరికర ధ్వనికి పడగలు విప్పి పాములాటలాడేవి. పొట్టకూటి కొఱకు నేడు గూడా వీధులందీ పాముల ప్రదర్శన జరుగుతుంది. జూదములో భూములు, రొక్కము, ఆభరణాలు, ఆలుపిల్లలు చివరకు తనకు తాను పందెంలో ఓడిపోయిన వారి ఉదంతాలున్నాయి[29].

గోలకొండ కుతుబ్‌షాహీల కాలంలో సహగమనం కొంతవరకు ఇష్టపూర్వకంగాను, కొంతవరకు బలవంతంగా జరిగేది. బ్రాహ్మణులు బలవంతంగా విధవను మంటలలో తోసేస్తుండే వారని బౌరే వ్రాశాడు. భర్తతో చనిపోవడం పుణ్యమని, ప్రతిష్ఠాకరమని తల్లులు కూతుళ్లకు బోధించేవారు. బెర్నియర్ స్వయంగా ఆరు సహగమనాలు చూశానని పేర్కొన్నాడు. సహగమనంచేసే స్త్రీ ఆమె నగలన్నింటితో మంటలో దూకేది. ఆమె చితాభస్మాన్ని సేకరించే మిషతో ఆ బంగారాన్ని, వెండిని బ్రాహ్మణులు తీసికొనేవారు. అందుకొరకే వారు స్త్రీలను సహగమనానికి ప్రోత్సహించేవారని టావెర్నియర్ పేర్కొన్నాడు. ఒక నేత వాని భార్య, ఒక కాపువాని భార్య, ఒక స్వర్ణకారుని భార్య సహగమనం చేయడం చూశానన్నాడు మెత్‌వోల్డ్. గోలకొండ సుల్తాన్‌లు కొంతమట్టుకు ఈ ఆచారాన్ని మాన్పింప ప్రయత్నించారు[30].

బ్రాహ్మణులు జ్యోతిష్య, ఖగోళ శాస్త్రములందు దిట్టలై ఉండిరి. సుల్తాన్‌లు గూడా జోస్యాన్ని నమ్మేవారు. వైశ్యులలో వర్తకం చేసుకొనేవారు ఉపాయశాలురని, కార్యకుశలురని, మంచి గణిత వేత్తలని బౌరే పేర్కొన్నాడు. శూద్రులు వ్యవసాయదారులుగా, సేవకులుగా, కోటలందు సైనికులుగా పనిచేస్తారని మెత్‌వోల్డ్ వ్రాశాడు. అస్పృశ్యులు గ్రామాల బయటుండి చచ్చిపోయిన జంతువు మాంసం తింటారని, వాటి చర్మాలు తీసి దేశీయులకు చెప్పులు, ముస్లింలకు బూట్లు కుడుతారని మెత్‌వోల్డ్ వివరించాడు. హిందూ స్త్రీలు స్వేచ్ఛగా తిరుగుతారని, ముస్లిం స్త్రీలు పరదా పాటించేవారని, సామాన్య జనం తమ స్త్రీలకు అధిక స్వాతంత్ర్యం ఇచ్చే వారని తెవెనా పేర్కొన్నాడు. బహుభార్యత్వం నిషిద్ధం కాదు. కాని సామాన్యజనులు ఒకే భార్యతో జీవితంగడిపేవారు. బాల్యవివాహాలు ఎక్కువ. మగపిల్లవానికి 5, ఆడపిల్లకు 3 సంవత్సరాల వయస్సురాగానే పెళ్లిళ్లు చేసేవారు. వితంతువులది దుర్భరస్థితి, ఇంటి చాకిరీ అంతా వాళ్ల మీద పడేది. వారు నగలు పెట్టుకోకూడదు. శుభ్రమైన బట్టలు కట్టకూడదు. వేశ్యలు ప్రభుత్వానుమతి పొందేవారు. గోలకొండలో 20వేల మంది వేశ్యలుండేవారని టావెర్నియర్ వ్రాశాడు. దేవదాసీలు అప్రతిష్ఠ అవమానాలు లేకుండా ఇహలోక సౌఖ్యాలనుభవించేవారు. వారికి మగని బాధలు లేవు. సహగమనం లేదు. ఇంటిచాకిరీ లేదు. ఇదే సుఖంగా ఉందని పెళ్లి చేసుకోవడానికి సాధారణంగా స్త్రీలు ఇష్టపడేవారు కాదని బౌరే తెలిపాడు. వారు ధనికులని, వారి ఇళ్లు ఒళ్లు శుభ్రంగా వివిధ అలంకారాలతో ఉండేదని మెత్‌వోల్డ్ వర్ణించాడు[31]. వ్యభిచారము అవినీతిగా కనబడని కాలమది. ముస్లింల రాకతో వారి పాలనా కాలములో బాల్యవివాహములు హెచ్చినాయి. ఆడపిల్లలను ఎక్కడ చెరగొని పోదురోయని భయపడి తలిదండ్రులు వారి బరువు బాధ్యతను తీర్చుకొనుటకు చిన్నపిల్లలకే వివాహములు చేస్తుండేవారు. అది రాను రాను ఒక ఆచారంగా పరిణమించి ఆడపిల్లలకు పదేండ్లయినా రాకముందే వివాహాలు కొన్ని దశాబ్దాల క్రింది వరకు జరిగాయి.

విద్యావ్యాప్తి

శాతవాహనుల కాలమందు ప్రాకృత, సంస్కృత భాషలు పోషింపబడినాయి. వేములవాడ చాళుక్యులు, కళ్యాణి చాళుక్యుల కాలములో కన్నడ సంస్కృత భాషలు, కాకతీయుల కాలములో సంస్కృతాంధ్రభాషలు, ముస్లింల పాలనాకాలములో ఫారసీ, అరబ్బీ, ఉర్దూభాషలు పోషింపబడినాయి. ఆధునిక యుగంలో ఆంగ్లభాష వాడకము మిన్ను ముట్టినది. ఆంగ్లభాష నేర్చినవారు సమాజంలో గౌరవింపబడినారు.

పూర్వకాలంలో దేవాలయాల మఠములు, జైనపల్లీలు, బసదులు, బౌద్ధ విహారములు, విద్యావ్యాప్తికై కృషిచేసినాయి. వాటిలోని సన్యాసులు, మునులు, విద్యార్థులకు ఉచితంగా విద్యాబోధన చేసేవారు. అగ్రహారములోని ప్రతి బ్రాహ్మణ గృహము గురుకులమే అయినను ప్రత్యేకంగా విద్యాస్థానాలుండేవి. వీటిలో వేదాంత, వ్యాకరణ, తర్క, మీమాంసాది శాస్త్రములు బోధింపబడేవి. దేవాలయపు అరుగులపైన లేదా గ్రామములోని చెట్ల క్రింద చదువడం, వ్రాయడం, సామాన్యలెక్కలు చేయడం గురువుల ద్వారా నేర్చుకొనేవారు. పెద్ద దేవాలయాలందుండిన విద్యామంటపములందు యోగ్యులైన గురువులు బోధించేవారు. ఉపాధ్యాయులకు, విద్యార్థులకు ఉచిత భోజన వసతి ఉండేదని వేములవాడ శాసనం తెలుపుతుంది.

ఆనాటి మఠములు సన్యాసులకు కేవలము నివాసములే గాకుండా అన్న వసతి కలిగించేవి. ఆసుపత్రులు నెలకొలిపి ఉచితవైద్యం అందించాయి. మఠములు విద్యాకేంద్రములుగా వెలసి కళలను శాస్త్రములను పోషించాయి. విద్యావ్యాప్తికై మఠములకు తరచుగా, భూదానములివ్వబడ్డాయి[32]. ప్రధానంగా శైవమఠములు విద్యావ్యాప్తికై, నైతిక విలువలు పెంపొందించుటకై బహుళంగా కృషిచేశాయి. వేదములు, శాస్త్రములు, ఆగమములు, పురాణములు, ఇతిహాసములు, కావ్యములు, నాటకములు, వివిధ కళలు, శైవమతతత్వము శిష్యులకు బోధింపబడేవి. వేములవాడలోని కాలాముఖ శైవమఠములందు యోగ్యులైన ఆచార్యులు శిష్యులకు ఉచిత విద్యనందించేవారు[33]. పాలకుల ప్రభువుల ఉదార దానములతో మఠములు, సత్రములు నడుపబడేవి. మహామండలేశ్వరుడైన రాజాదిత్యుడు భూదానములతో పాటు మఠములకు ఒక గ్రామమును గూడా దానమిచ్చినట్లు అతని క్రీ.శ. 1083 వేములవాడ శాసనం తెలుపుతుంది[34].

మధ్యయుగంలో కరీంనగర్ జిల్లా యందు వేములవాడ, ధర్మపురి, పొలాస, మంథని గొప్ప విద్యాకేంద్రాలుగా భాసిల్లినాయి. నేటికినీ ఈ ప్రాంతములు వేదపండితులకు, ఘనాపాఠీలకు, వాస్తు, జ్యోతిష, ఆగమ, సంగీత, వాద్య, నృత్య, నాటక శాస్త్రములకు సుప్రసిద్ధ నిలయాలుగా నుండి వేల సంవత్సరాల వారసత్వ సంపదను కాపాడటం అమోఘము. దేవాలయాలందు పురాణ పఠన శ్రవణములు హైందవ సంస్కృతి, శాస్త్ర అవగాహనను పెంపొందించుటకై

తోడ్పడినాయి. రామాయణ, మహాభారత ఇతిహాసములు, అష్టాదశపురాణములు, ఉప పురాణములు వయోజనుల విజ్ఞానాన్ని పెంచాయి. ప్రవచన సమయమందు తెలివి గల చురుకైన బోధకుడు కేవలము గ్రంథములోని అంశములకే పరిమితం కాకుండా వాటిని సమకాలీనాంశములతో, నిత్యజీవితంతో పోల్చి రసానుభూతిని కలిగించుచు ఆధ్యాత్మిక, నైతిక, ధార్మిక విలువలను పెంపొందించేవాడు. వివాహాది శుభకార్యములు దేవాలయాలందే నిర్వహింపబడేవి. స్థానిక సమస్యల పరిష్కారమునకై దేవాలయాలు వేదికలుగా ఉపయోగపడినాయి. వేదపండితులు సమావేశమై ఐహిక ఆముష్మిక విషయాలను ఇచటనే చర్చించేవారు. రాజులు, మంత్రులు ప్రజలను దేవాలయాలందే కలిసేవారు. పట్టాభిషేకములు, విజయోత్సవములు మున్నగునవి దేవాలయాలందే నిర్వహింపబడేవి. పవిత్రకార్యములన్నింటికి దేవాలయమే కేంద్రంగా ఉండేది. దేవాలయాలందు సేవాకార్యక్రమాలు జరిగేవి. బీదలకు అన్నదానము, రోగులకు చికిత్స, విద్యార్థులకు విద్యనందించుట మున్నగువాటికి దేవాలయ అరుగులు, ప్రాంగణము ఉపయోగపడేవి. పండుగల సందర్భాలలో, వార్షిక ఉత్సవములందు, జాతరలందు వినోదమునకై మల్లయుద్ధములు, కోడి పందెములు, పొట్టేళ్ల పోట్లాట, దున్నపోతుల కొట్లాట, ఎడ్లబండ్ల పరుగులు మున్నగునవి నిర్వహింపబడేవి. వివిధ రకములైన ఆటల పోటీలు జరిగేవి. రాజభవనము తరువాత దేవాలయమునకే ప్రాధాన్యత ఇవ్వబడింది. దేవాలయాలు దైవపూజలు చేయుటకే గాక జనుల సాంఘిక సాంస్కృతిక జీవనం ప్రతిబింబింప జేయుటలో ప్రధానపాత్ర వహించాయి. గ్రామజీవనంలో దేవాలయమే అన్నింటికి కేంద్ర స్థానంగా ఉండేది.

బహమనీసుల్తాన్‌లు తెలంగాణము నాక్రమించగానే మహ్మదీయుల జనాభా పెరిగింది. చాల చోట్ల మసీదులు వెలసినవి. జైనబసదులు, శైవమఠాలు విద్యావ్యాప్తికై కృషి చేసినట్లుగానే మసీదులకు సంబంధించిన మద్రసాలు మహ్మదీయ విద్యాపీఠాలుగా ఏర్పడినాయి. ముస్లింలు ఈ మద్రసాలలో విద్యనేర్చుకునేవారు. అరబ్బీ, ఫారసీ భాషలందు బోధింపబడేవి. ఉదారులైన మహ్మదీయ ధనికులు, అధికారులు మద్రసాలు. లంగర్‌ఖానాలు (భోజనసత్రములు) నడుపుటకు దానములిచ్చేవారు. ఆ కాలములో మహ్మదీయ రాజ్యముల నుండి వచ్చిన ఫారసీ, అరబ్బీ రాజ పత్రాలను అనర్గళంగా చదివి అర్థం చెప్పగల తెలుగు వారుండినట్లు శ్రీనాథుని గ్రంథముల వలన తెలుస్తుంది. తెలుగుదేశములోని కొందరు ముస్లింలు తెలుగును, హిందువులు కొందరు అరబ్బీ, ఫారసీభాషలు నేర్చుట ఆచారమైంది[35].

క్రీ.శ. 1800 లకు పూర్వము ముద్రణయంత్రములు లేనందున గ్రంథములన్నియు తాటియాకుల మీదను, పీచుకాగితముల మీదను వ్రాయుచుండిరి. ధనధాన్యరూపమున భృతి యొసంగి గ్రంథప్రతులు వ్రాయించుకొనేవారు. ఈ గ్రంథలేఖనము కొంతమందికి వృత్తిగా మారింది. బ్రిటిష్ ఇంజనీర్ కల్నల్ కాలిన్ మెకంజీ క్రీ.శ. 1782లో కంపెనీ ఉద్యోగములో నుండి తెలుగు వాఙ్మయమునకు అపారమైన సేవ చేశాడు. అతడు స్వంతఖర్చుతో దేవాలయములు,

శాసనములు, మతము, స్థానిక చరిత్ర విశేషములు మున్నగు వాటి గురించి తెలిసికొని వాటిని గ్రామచరిత్రలుగా ఏలూరు నివాసియైన కావలి వెంకటబొర్రయ్య మరియు అతని సహచర బృందంతో వ్రాయించాడు. వాటినే నేడు మొకంజీ కైఫియతులు లేదా దండ కవిలెలు అంటారు. క్రీ.శ. 1817లో ఇండియాకు వచ్చిన చార్లెస్ ఫిలిప్‌బ్రౌన్ తెలుగు దేశమందు 1855 వరకున్నాడు. తెలుగు-ఇంగ్లీషు నిఘంటువు (Dictionary), తెలుగు వ్యాకరణమును అతడు రచించాడు. ఇతడు సొంత సొమ్ముతో పండితులచే తెలుగు గ్రంథములకు ప్రతులు వ్రాయించాడు. అతని రెండువేల సంస్కృతాంధ్ర గ్రంథములను 1845లో మద్రాసు లిటరరీ సొసైటీకి దానం చేశాడు[36].

కుతుబ్‌షాహీల కాలంలో ఫారసీ అనగా పర్షియన్‌భాష రాజభాషగా ఉండేది. ఉన్నతవర్గాల హిందువులు స్థానికభాషతో పాటు ఉద్యోగాలకోసం పర్షియన్‌ను నేర్చుకునేవారు. ఉత్తరాదిలో పుట్టిన ఉర్దూ వీరి కాలంలో దక్కనీ ఉర్దూగా అభివృద్ధి చెందింది. వీరి కాలంలో అనేక సంస్కృతాంధ్ర రచనలు గూడా వెలువడ్డాయి. ఎల్గందల్‌లో అనేక మంది అరబిక్, పర్షియన్ పండితులుండేవారు. సయ్యద్ అబ్దుల్ ఖుద్దూస్ రచించిన "సైరె ఎల్గందల్" (Saire Elgandal) అనగా ఎల్గందల్ విహార యాత్ర గ్రంథము, మౌల్వీ అబ్దుస్ సలామ్ రచించిన 'వ్యాఖ్యాతె జిలే కరీంనగర్' (Waquat-e-zile-e, Karimnagar అనగా కరీంనగర్ జిల్లా విశేషాలు) గ్రంథము ఆనాటి అరబ్బీ, ఫారసీ పండితుల గురించి వివరంగా తెలుపుతాయి.

కుతుబ్‌షాహీల తరువాత పాలించిన ఆసఫ్‌జాహి నిజాం ప్రభువులు గూడా ఫారసీ లేదా పర్షియన్‌ను రాజభాషగా వాడారు. కాని క్రీ.శ. 1884లో ఆరవ నిజాం మీర్ మహబూబ్ అలీఖాన్ కాలమందు పర్షియన్‌కు బదులు ఉర్దూ రాజభాషగా ప్రవేశపెట్టబడింది. ఉర్దూమద్రసాలు వెలిసాయి.

క్రీ.శ. 1859-60లో నిజాం ప్రభుత్వము ప్రతి తాలుకాయందు నెలకు రూ. 87 ఖర్చుతో ఒక్కొక్క పర్షియన్‌బడి మరియు స్థానికభాషాబడి, అదే విధంగా జిల్లా కేంద్రంలో నెలకు రూ. 150 ఖర్చుతో పాఠశాలల స్థాపనకై ఫర్మానా జారీ చేసింది. 1885-87లో కరీంనగర్ ప్రాథమిక పాఠశాల మాధ్యమిక పాఠశాలగా పెంచబడింది. 1890-91లో పాతహైదరాబాద్ రాష్ట్రమందు మొట్టమొదటి సారిగా రాష్ట్రస్థాయి (Middle Examination) మిడిల్ పరీక్ష (పాత ఏడవతరగతి) ప్రభుత్వముచే నిర్వహింపబడింది. 1921 నుండి ప్రాథమిక విద్య ఉచితంగా బోధింపబడింది. హిందూ విద్యార్థులు గూడా ఉర్దూ మాధ్యమములోనే విద్యనేర్చేవారు. మొదటిభాషగా ఉర్దూ, రెండవభాషగా పర్షియన్ చదివేవారు. 20వ శతాబ్దపు మధ్యకాలం వరకు విద్యార్థులు వీధి బడులందే చదవడం, వ్రాయడం, సామాన్య గణితం (Three Rs.) చేయడం నేర్చుకునేవారు. బ్రాహ్మణులు, భట్రాజులు, చాత్తాదవైష్ణవులు (చాతాని అయ్యవార్లు) గురువులుగా ఉండేవారు.

కరీంనగర్‌లో 1940-1941లో స్థాపించబడిన ప్రభుత్వ బాలికల మాధ్యమిక పాఠశాల 1945లో ఉన్నత పాఠశాలగా రూపొందింది. ఆనాడు అందులో చదివిన విద్యార్థినుల సంఖ్య 375. 20వ శతాబ్దపు ప్రథమార్థ భాగంలో కేవలము కరీంనగర్, జగిత్యాల, మంథనిలలో మాత్రమే గెజిటెడ్ ప్రధానోపాధ్యాయులచే నడుపబడు ప్రభుత్వోన్నతపాఠశాలలుండేవి. 1948 సెప్టెంబర్‌లో పోలీసుచర్య జరిగి ఏడవ నిజాం ప్రభుత్వము అంతరించింది. 1949-50 నుండి తెలుగుమాధ్యమము పాఠశాలలందు ప్రవేశ పెట్టబడింది. క్రమంగా తెలుగు అధికారభాషగా రూపొందింది.

నిజాం ప్రభుత్వము ప్రప్రథమంగా H.S.C. పాత పదవతరగతి పరీక్ష (Higher Secondary Certificate Examination)ను రాష్ట్రంలో 1943లో నిర్వహించింది. 1945లో కరీంనగర్ జిల్లాలో మూడు ప్రభుత్వోన్నత బాలుర పాఠశాలలు, ఒకటి బాలికోన్నత పాఠశాల, తొమ్మిది బాలుర మాధ్యమిక పాఠశాలలుండేవి. ప్రైవేట్ పాఠశాలలుండేవి కావు. మొట్ట మొదటి తెలుగుమీడియం H.S.C. పరీక్ష పాత హైదరాబాద్ రాష్ట్రంలో 1952లో నిర్వహింపబడింది. ఆంధ్రప్రదేశ్ రాష్ట్రావతరణ సమయమందు 1956లో ఈ జిల్లా యందు 6930 విద్యార్థుల సంఖ్యతో కేవలము 4 ఉన్నతపాఠశాలలు, 16 మాధ్యమిక పాఠశాలలుండేవి.

1955-56లో కరీంనగర్ బాలుర ఉన్నత పాఠశాల, 1958-59లోజగిత్యాల ఉన్నత పాఠశాల, 1962లో కరీంనగర్ బాలికల ఉన్నత పాఠశాల ఈ జిల్లా యందు బహుళార్థసాధకోన్నత పాఠశాలలుగా (Multipurpose High Schools) మార్చబడినాయి. వీటి యందు 12వ తరగతి పూర్తి చేసినవారు నేరుగా మెడికల్, ఇంజనీరింగ్ తదితర డిగ్రీ కోర్సులకు వెళ్లేవారు. ఈ విధానము కొంతకాలమునకు అదృశ్యమై 1969లో S.S.C. ప్రభుత్వ పరీక్షలు ఆరంభమైనాయి. జూనియర్ కళాశాలలు స్థాపింపబడినాయి.

కరీంనగర్ జిల్లా విద్యార్థులు పాత పదవతరగతి H.S.C. పూర్తి చేసిన తరువాత రెండు సంవత్సరాల పాత ఇంటర్మీడియెట్, రెండు సంవత్సరాల పాత డిగ్రీ కోర్సులు అధ్యయనం చేయడానికి హైదరాబాద్ ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయంలో ప్రవేశించేవారు. ఆంధ్రప్రదేశ్ అవతరణ సమయమందు 1955-1956లో కరీంనగర్ యస్.ఆర్.ఆర్. డిగ్రీ కళాశాల స్థాపింపబడింది. ఇది 1958-1959లో ప్రభుత్వ పరమైంది. 1965-1966లో దీనికి అనుబంధంగా కరీంనగర్‌లో సాయంకాల డిగ్రీ కళాశాల స్థాపింపబడింది. ప్రస్తుతమీ కళాశాల లేదు. 1964-65లో జగిత్యాల డిగ్రీ కళాశాల (S.K.N.R. Govt. College) స్థాపించబడింది. ఇది 1972లో ప్రభుత్వ పరమైంది. 1965-66లో జమ్మికుంట డిగ్రీ కళాశాల స్థాపించబడింది. కరీంనగర్ జిల్లాలో 1967-68 విద్యా సంవత్సరమందు కళాశాలల విద్యార్థుల సంఖ్య కేవలము 1502. ప్రస్తుతము గ్రామస్థాయి నుండి పట్టణ స్థాయి వరకు అసంఖ్యాకమైన ప్రభుత్వ, ప్రైవేట్ పాఠశాలలు, కళాశాలలు ఏర్పడటం సంతోషింపదగ్గ విషయం.

సాహిత్యం

కరీంనగర్ జిల్లా సాహిత్యంపై సంవత్సరముల తరబడి పరిశోధన గావించి విశేష కృషి చేసిన డా.మలయశ్రీ మిక్కిలి అభినందనీయులు. ఈ జిల్లా వేయి సంవత్సరాల తెలుగు సాహిత్యాభివృద్ధి క్రమము, కవుల, రచయితల జీవిత విశేషములతో దాదాపు 750 పేజీలలో వారి బృహత్‌గ్రంథము, "కరీంనగర్ జిల్లా తెలుగు సాహిత్య చరిత్ర" 1977లో వెలువడింది. మరుగున పడిన అనేక కవులను, రచయితలను, ఈ ఉద్గ్రంథములో వెలుగులోనికి తేవడం జరిగింది. అయినప్పటికిని కొన్ని చారిత్రక సాహితీ విశేషాలను పాఠకుల ముందుంచడం అవసరమని తోస్తుంది.

కరీంనగర్ జిల్లా శాసనములందు కవులు, పండితులు వారి సాహిత్యప్రక్రియలు గోచరిస్తాయి. వేములవాడ, ధర్మపురి, పోలాస, మంథని వైదిక వాఙ్మయ కేంద్రాలుగా వెలుగొందాయి. అచటి వేదపండితులు వేదాలను, శాస్త్రాలను, సంస్కృతాంధ్ర సాహిత్యాన్ని మధ్యయుగం నుండి వేలాది శిష్యులకు బోధించడం జరుగుచునే ఉంది.

వేములవాడ చాళుక్యరాజులు పాలించిన కాలమున కన్నడము రాజభాషగా అభివృద్ధి చెందింది. వారు సంస్కృతము, తెలుగుభాషలను గూడా పోషించారు. తెలుగు ప్రజల భాషగా ఉండేది. వారి కాలపు శాసనములన్నియు కన్నడమందే ఉన్నాయి. ప్రముఖ రాజన్యుడు రెండవ అరికేసరి ఆస్థానకవి పంపడు. పంపకవికి కవితాగుణార్ణవుడను బిరుదుండేది. పంప మహాకవి పూర్వీకులు వేంగినాడులోని వంగిపఱ్ఱు గ్రామమునకు చెందిన కమ్మె బ్రాహ్మణ కుటుంబీకులని కురిక్యాల శాసనం తెలుపుతుంది[37]. పంప మహాకవి క్రీ.శ. 902లో జన్మించినట్లు తెలుస్తుంది. అతడు విక్రమార్జున విజయము అనెడు కన్నడ భారతం ను రచించాడు. దానిని రెండవ అరికేసరి ప్రభువుకు అంకితమివ్వగా అతడు సంతసించి పంపకవికి ధర్మవురమును (ధర్మపురి) అగ్రహారంగా ఇచ్చాడు[38]. కన్నడ సాహిత్యంలో పంపకవి భారతము తలమానికము. పంపకవి వేరొక గ్రంథము ఆదిపురాణము క్రీ.శ.941లో రచింపబడింది. ఈ కావ్యమందు జైన తీర్థంకరుల చరిత్రలు వర్ణింపబడ్డాయి. దీని తరువాతనే విక్రమార్జున విజయము రచించిపబడిందని తెలుస్తుంది. శాంతిపురాణము, రామాభ్యుదయము లను రచించిన పొన్నకవి, గదాయుద్ధము, అజితపురాణము లను రచించిన రన్నకవి మరియు పంపకవి కన్నడ కవిత్రయముగా పేరొందినారు. రన్నడు, పొన్నడు కర్ణాటకములో ఆశ్రయము పొందగా పంపడు మాత్రం వేములవాడ ఆస్థానమునాశ్రయించాడు. పంప మహాకవి రెండవ అరికేసరి దండనాథునిగా నుండి కత్తిని, కలమును రెండింటిని నడిపించాడు. ఇతడు జైన మతావలంబి.

పంప మహాకవి సోదరుడు జినవల్లభుడు గంగాధరలో త్రిభువనతిలక జైన బసది నేర్పరచి వృషభగిరి (బొమ్మలగుట్ట) పై ఆద్యంతతీర్థంకరుల శిల్పాలను చెక్కించాడు. అతడచట

క్రీ.శ.945లో వేయించిన శాసనమందు చివరలో మూడు కంద పద్యములుండుట గమనార్హము[39]. ఇవి ఆదికవి నన్నయ్య కంటే ఒక శతాబ్దము పూర్వపువి. పదవ శతాబ్దమందే కరీంనగర్ జిల్లాలో తెలుగుభాష పద్యరచన స్థాయికి ఎదిగిందనడానికి ఈ కురిక్యాల శాసనమందలి చివరి మూడు కందములే తార్కాణము. పంపకవి సోదరుడైన జినవల్లభునికి మల్లియరేచన మంచి స్నేహితుడు. జినవల్లభుని ప్రోత్సాహమున జైన వైశ్యపుంగవుడు మల్లియ రేచన కవిజనాశ్రయము అను ఛందోగ్రంథమును రచించినట్లు డా.పి.వి.పరబ్రహ్మశాస్త్రి అభిప్రాయము. కాని తరువాత కాలములో ఇది వేములవాడ భీమకవి రచనగా ప్రఖ్యాతి పొందిందని పలువురి అభిప్రాయము[40].

వేములవాడ చాళుక్యుల పోషణలో ఉండిన వేరొక సుప్రసిద్ధ జైనకవి, సంస్కృత పండితుడు సోమదేవసూరి. రెండవ బద్దెగుడు నిర్మించిన శుభధామ జినాలయమునకు స్థానాధిపతిగా ఉండేవాడు. ఇతడు వేములవాడ చాళుక్య వంశపు చివరిరాజులైన వాగరాజు, రెండవ బద్దెగుడు, మూడవ అరికేసరిలచే పోషింపబడ్డాడు. ఇతడు క్రీ.శ. 959లో యశస్తిలకచంపువు ను రచించాడు. ఇది ఉజ్జయిని రాజైన యశోధరుని కథను ఎనిమిది ఆశ్వాసాల్లో వివరిస్తుంది. నేమిదేవుని శిష్యులలో మేటి శిష్యునిగా పేర్కొనబడినాడు సోమదేవసూరి. ఇతడు శ్యాద్వాదోపనిషత్, నీతికావ్యామృతము అను గ్రంథాలను రచించాడు. నీతికావ్యామృతము రచన 30 అధ్యాయముల వరకు సాగింది. కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము వలె సోమదేవసూరి నీతికావ్యామృతము చక్కటి రాజనీతిని తెలుపుతుందని ఎ.యస్.అల్టేకర్ చరిత్రకారుని అభిప్రాయము.[41] మూడవ అరికేసరి ఆస్థానమందు పెద్దనబట్టు అను వేరొక పండితుడుండేవాడు. పంపమహాకవి, సోమదేవసూరి ఇరువురు ఉద్దండ పండితులు జైనకవులుగా వేములవాడ చాళుక్యుల ఆస్థానమును రాణింపజేశారు.

కళ్యాణిచక్రవర్తి ఆహవమల్లదేవునికాలపు వేములవాడ శాసనమందు మహేశ్వరశక్తి పండితుడు గొప్ప శైవాచార్యునిగా పేర్కొనబడ్డాడు[42]. కళ్యాణి చాళుక్యుల కాలపు శనిగరంలోని శాసనముల లేఖకులుగా సేనబోవ, జెక్కణమయ్యబరహ, దొణయ్యం, దామరసనబరహ మున్నగు పేర్లు శాసనముల చివరలందు చెక్కబడినాయి[43]. ఈ శాసనములు కన్నడమందున్నాయి.

కాకతీయులు సంస్కృతాంధ్రములను పోషించారు. కాకతిరుద్రదేవుని మంత్రి మరియు నగునూరు పాలకుడుగా నుండిన గంగాధరుడు గొప్పపండితుడు. క్రీ.శ. 1171లో అతడు నగునూరు నందు వేయించిన శాసనములోని చక్కటి తెలుగు పద్యములు అతని రచనలేయని భావింపబడుతుంది[44]. ఇప్పుడీ శాసనము కలెక్టర్ నివాస గృహమందు నిలిచి ఉంది. కాకతి గణపతి దేవ చక్రవర్తి మత గురువైన విశ్వేశ్వర శివుడు కాళేశ్వరం, చంద్రవెల్లి శాసనముల రచయితగా భావింపబడుచున్నాడు[45]. క్రీ.శ. 1199 మంథని శాసనములో మల్లికార్జునుడు, కేశవసూరి, ప్రత్యంగాభరణ మరియు గోపాలసూరి గొప్పపండితులుగా ప్రస్తావింపబడ్డారు[46]. మంథనిలో రామానంద త్రిపాదుడు గొప్ప జ్యోతిశ్శాస్త్ర పండితునిగా ప్రఖ్యాతి గాంచాడు.

రామగిరి ప్రాంతమునేలిన ముప్పభూపాలుని ఆస్థానపండితునిగా నుండిన మడికి సింగన పద్మపురాణోత్తర ఖండము, భాగవతదశమ స్కంధము, సకలనీతి సమ్మతము, వాసిష్ఠరామాయణము గ్రంథములు రచించాడు. పద్మపురాణోత్తర ఖండము ను సింగన శక సంవత్సరము 1342 (క్రీ.శ.1420) లో పూర్తిచేసినట్లు తెలుస్తుంది. మడికి సింగన దీనిని ఎల్గందల పట్టణము నేలిన కందనామాత్యునికి అంకితమిచ్చాడు. కందనామాత్యుడు రసికుడు, భోగలాలసుడు, కవిపుంగవుడు, నిత్యము ఇతనికొలువు కూటము ఆనందోత్సాహాలతో, విద్వజ్జనులతో, సరసకవిగాయకులతో, కామినీజనములు పరివేష్టించి ఉండగా సకల పురాణేతిహాసగోష్ఠి వినోదములతో కాలము వెలిబుచ్చేవాడు. సింగన సకలనీతి సమ్మతము అను కృతిని రామగిరి కేశవ దేవరకు అంకితమిచ్చాడు[47].

12వ శతాబ్దారంభంలో వేములవాడ భీమకవి రాఘవ పాండవీయము, నృసింహపురాణము, శతకంఠ రామాయణము రచించాడు. మల్లియరేచన రచించిన కవిజనాశ్రయము అను ఛందోగ్రంథము భీమకవి రచనగా ప్రచారమొందింది. వేములవాడ భీమకవి ఉనికి పై భిన్నాభిప్రాయాలున్నాయి. ఇతడు తెలంగాణమందలి వేములవాడ గాకుండా ఆంధ్రప్రాంతపు వేములవాడ వాస్తవ్యుడని కొందరి అభిప్రాయము. 14వ శతాబ్దమందుండిన కొఱవి గోపరాజు వేముగల్లు (నిజామాబాద్ జిల్లాలోని భీమ్‌గల్) ప్రాంతము వాడని దూపాటి వేంకట రమణాచార్యులు అభిప్రాయపడ్డారు. సింహాసనద్వాత్రింశిక అతని గొప్ప గ్రంథము. మడికి సింగన సోదరుడు మడికి అనంతయ్య విష్ణుమాయానాటకము రచించాడు. కాకతి గణపతిదేవచక్రవర్తి ఆస్థానమందుండిన గన్నయ్య మంత్రి కుటుంబీకుడైన కందనామాత్యుడు ఎల్గందుల ప్రాంతమునేలుచూ తెలుగులో నీతితారావళి రచించాడు. 15వ శతాబ్దపు మధ్య భాగమందుండిన ఎల్గందుల వాస్తవ్యుడు నారయ బమ్మెర పోతనామాత్యుని శిష్యుడు. ఇతడు పోతనభాగవతములోని ఖాళీలను, గోల్పోయిన భాగాలను సమర్థవంతంగా పూరించి వెలిగందుల నారయగా ప్రసిద్ధి చెందాడు.

వేములవాడ కవిగా భావింపబడుచున్న శరభాంకుడు 14వ శతాబ్దమందు చెన్నబసవ పురాణము, శరభాంకలింగ శతకము రచించాడు. చిత్రభారతము రచించిన చరిగొండ ధర్మయ్య, జ్యోతిష్య రత్నాకరము రచించిన చరిగొండ హొన్నయ్య, ధర్మపురి వాసులు. ధర్మపురి కృష్ణగిరి వెంకటరమణయ్య కన్నడంలో గయోపాఖ్యానం ను రచించి వాసిష్ఠ రామాయణాన్ని తెలుగులోకి అనువదించాడు. ధర్మపురి నివాసి శేషాచలదాసు నరసింహ శతకము, నరహరి శతకము, నృకేసరి శతకము మూడింటిని రచించిన గొప్పకవి. అతడు రచించిన నరసింహ శతకము ఆంధ్రదేశమంతటను సుప్రసిద్ధము. అందులోని మకుటము "భూషణ వికాస శ్రీ ధర్మపుర నివాస, దుష్ట సంహార నరసింహ దురితదూర" జగద్విఖ్యాతము. ఇలాంటి ఐదు సంబోధనలతోడనే "వ్యాసవందిత లేమలవాడవాస, పాపసంహార పరమేశ పార్వతీశ" అను మకుటముతో 19వ

శతాబ్దము చివరి పాదములో జగిత్యాల వైశ్యప్రముఖుడు జైశెట్టి రాజయ్య శ్రీ లేమలవాడ రాజరాజేశ్వర శతకము మరియు మనస్సంబోధన కీర్తనలు అను గ్రంథాలు రచించాడు. ఇవి ఉత్తర తెలంగాణ మంతటను ప్రాచుర్యములో ఉన్నాయి. వీరి సుగ్రీవ విజయము నేడు అలభ్యము. జగిత్యాల ప్రాంతపు రాఘవపట్నం రామ సింహకవి యదార్థరామాయణము, భారతము అనేక భజనల పుస్తకాలు రచించాడు. ఇతడు 20వ శతాబ్దపు ప్రథమార్ధకాలపు కవి.

ధర్మపురిలోని సంగనభట్ల వంశమునకు చెందిన పెద్దమహదేవ్, నరసింహ, నరహరి, బుచ్చినర్సింలు, రాజన్న, నర్సయ్య, గుండి రాజయ్య, కాకర్ల లక్ష్మీకాంతశాస్త్రి, చంద్రశేఖరశాస్త్రి, తడూరి బాలకృష్ణశాస్త్రి, రేపాల గోపాలం మున్నగు వారందరు పేరొందిన పండితులు. గట్ల నర్సింగాపురం వానమామలై వెంకటాచార్యులు, మంథని అవధానుల పురుషోత్తం సోమయాజి, జగిత్యాల చంద్రమౌళి శాస్త్రి, పెద్దపెల్లి వానమామలై లక్ష్మణాచార్యులు, రాజలింగయ్యశాస్త్రి, చేగుర్తి భాష్యం విజయసారథి, కోరుట్ల కృష్ణమాచార్యులు, హుజూరాబాద్ వానమామలై జగన్నాథాచార్యులు, ఆవునూరు నరసింహా చార్యులు, వెంకటాచార్యులు, వేములవాడ మామిడిపల్లి సాంబశివశర్మ, వజ్జల సాంబశివశర్మ, మునుగోటి కృష్ణమూర్తి, కరీంనగర్ జువ్వాడి గౌతమరావు, సిరిసిల్ల జె. బాపురెడ్డి, గఱ్ఱెపెల్లి సత్యనారాయణరాజు, వెలిచాల కేశవరావు, బోయినపెల్లి వెంకటరామారావు మున్నగు వారందరు సాహితీరంగంలో రాణించిన ప్రముఖులు. ఇంకను ఎందరెందరో కవులు, రచయితలు, పండితుల వివరములు డా.మలయశ్రీ అతని కరీంనగర్ జిల్లా సాహితీ చరిత్ర యందు చక్కగా పొందుపరిచాడు.

సిరిసిల్ల సమీపమున గల హన్మాజిపేటపల్లెలో ఆవిర్భవించి ఆంధ్రదేశ కీర్తి బావుటాను దశదిశల ఎగురవేసిన జ్ఞానపీఠ అవార్డు గ్రహీత రాజ్యసభ సభ్యుడు, పద్మశ్రీ డా.సి.నారాయణరెడ్డి కరీంనగర్ జిల్లాకన్న సాహితీ ముద్దుబిడ్డ. హుజూరాబాద్ సమీపమున గల వంగరలో జన్మించిన మాజీ ప్రధాని పి.వి.నరసింహారావు బహుభాషా కోవిదుడు. కవిసామ్రాట్ విశ్వనాథ సత్యనారాయణ వేయిపడగలు అను గ్రంథమును హిందీలో సహస్రఫణ్ గా అనువదించి దేశమంతటా సాహితీరంగంలో లబ్ధప్రతిష్ఠులైనారు.

కరీంనగర్ జిల్లా అనేక మంది విజ్ఞులకు, విద్యావేత్తలకు ఆచార్యులకు నిలయము. ఆచార్యులైన జి.రాంరెడ్డి, సి.నారాయణరెడ్డి, జాఫర్ నిజాం, నవనీతరావు, అనంతస్వామి విశ్వవిద్యాలయాల కులపతులు (Vice-chancellors) కరీంనగర్ జిల్లా వారు కావడం విశేషం.

18వ, 19వ శతాబ్దములందు ఎల్గందల్ పర్షియన్ భాషా పండితులకు కేంద్రంగా ఉండేది. మొహ్మద్‌హుస్సేన్, బల్లేష్, అఫ్జల్‌షాఖాన్, హమీదొద్దీన్, మున్షీగౌస్, మౌల్వీ మొహ్మద్‌హనీఫ్, హజీషేక్ హుస్సేన్ మున్నగువారు ఆనాటి గొప్ప పర్షియన్ భాషా పండితులు. పెద్దపెల్లి రాజాశివరాజ్ బహాదూర్, వెంకటేశ్వరరావు, మంథని స్వర్ణరామారావు, సుందర్‌రావు గొప్ప ఫారసీ పండితులుగా ఖ్యాతిగడించారు. అల్తాఫ్ హుస్సేన్ షీరీన్, మిర్జాఘియాస్ అలీబేగ్,

అజీమొద్దీన్, అబ్దుల్‌కరీమ్, సుభాన్‌అలీ, బద్రొద్దీన్, ఫక్రోద్దీన్ మున్నగువారు గూడా గొప్ప ఫారసీ పండితులు.

ఎల్లందల్‌లో 18వ శతాబ్దమందుండిన జశ్వంత్‌రాయె బింద్రబాన్ గొప్పచరిత్రకారుడు, పర్షియన్ పండితుడు. అతడు రచించిన లుబ్బుత్‌తారీఖ్ (Lubbu-t-twarikh) బ్రిటిష్ మ్యూజియంలో భద్రపరచబడినట్లు తెలుస్తుంది[48].

ఉర్దూరచయితలలో వాజిద్ అలీవాజిద్ ప్రముఖుడు. ఇతని అమదన్‌హఫ్ట్ జహాన్ గొప్ప వ్యాకరణ గ్రంథము. హరిరాంపండిట్, షౌకత్ అలీఖాన్‌ఫాని, అమీర్‌మొహ్మద్ ఖాన్ సయీఫ్, సయ్యద్ మొహియొద్దీన్ సయ్యద్ ఆనాటి ప్రముఖ ఉర్దూ కవులు. పాతతరము వారిలో షేర్ మొహ్మద్‌ఖాన్‌దిల్, హకీమ్‌నసీర్ సిద్దిఖి, ఇస్మాయిల్ షబీర్, జాఫర్ హుసేన్‌జాఫర్, అహ్మదుల్లా హుసేన్, మొహ్మద్ కరీమొద్దీన్, హబీబుర్ రహమాన్ షాకిర్, ఖలీల్, రఫీఖా మరియు పి.నారాయణరావు మున్నగు వారు పేర్కొనదగిన ఉర్దూకవులు. వీరే గాకుండా పెద్దపెల్లి ఠాకూర్ రాజారాంసింగ్, జగిత్యాల మెట్టకైలాసపతి, కరీంనగర్ మెట్ట సచ్చిదానందరావు ఉర్దూ గద్య రచయితలుగా పేరొందారు. రియాసత్ అలీతాజ్ మంచి విమర్శకుడు. ఘౌజీకమల్, షబీర్‌తవక్కలి, రఫీజ్ షబీర్ షంశి, తంకీన్‌అఫాఖి, గౌహర్, అన్వర్, బాసిత్‌నఖ్వీ, జమీల్ హష్మి మున్నగు వారు ఉర్దూభాషలో తమ ప్రతిభ కనబరిచారు.

భారతదేశంలో లార్డ్ విలియం బెంటింగ్ కాలంలో లార్డ్ మెకాలే 1835 మార్చిలో ఆంగ్లవిద్యను ప్రవేశపెట్టాడు. అనతి కాలంలోనే ఇంగ్లీషు భాష దేశమంతటా వ్యాపించినా, ఉస్మానియా విశ్వ విద్యాలయంలో ఉన్నత విద్య ఉర్దూ మీడియంలోనే జరిగేది. పోలీసు చర్య తరువాత ఇంగ్లీషు మీడియం ప్రవేశపెట్టబడింది. మూడు దశాబ్దల క్రితమే ఉన్నతవిద్యలో తెలుగు మాధ్యమము ప్రవేశపెట్టబడింది. తెలుగు అధికార భాషా సంఘము పక్షాన జిల్లాలలో క్రిందిస్థాయి నుండి ఆఫీసుపనులన్నియు తెలుగులోనే జరుగవలెనను ప్రయత్నము జరుగుతుంది.

ఆధార గ్రంథములు

(References)

1. పి.శ్రీరామశర్మ, *ఆంధ్రదేశచరిత్ర - సంస్కృతి*, 1986. p. 44
2. K.A.Nilakanta Sastry, *A History of South India*. p. 319
3. *Ibid.* p. 327
4. *Corpus*, Part I, pp. 32 & 33.
5. *IAPKD*, No.18, p. 47
6. Asha Kalia, *Art of Orissan Temples*, p. 19
7. Charles Fabri, *Discovering Indian Sculpture*, p. 62

8. Asha Kalia, *Op.cit*, P.20
9. *Corpus*, Part. I, p. 34
10. *IAPKD*, Nos. 25 & 30
11. *Ibid*, Nos.7&20
12. *Ibid*, No. 28, p.75
13. *Ibid*, No. 25, p. 71
14. K.A.Nilakanta Sastri, *Op.cit*, pp. 324-326
15. *IAPKD*, No.25, pp. 64-71
16. *Ibid*, Nos.21,30,31,34 & 38
17. *EHD*, p. 713
18. *JAHRS*, Vol. XXXVI, Part I, p. 58.
19. *తెలంగాణ శాసనములు*, Vol. I, No.21, pp.173-177.
20. *Ibid*, No.13, p. 116
21. T.V.Sairam, *Indian Temple-Forms and Foundations.*, p. 32
22. *IAPWD*, No.36, pp. 94-100
23. మల్లంపెల్లి సోమశేఖరశర్మ, *ఆంధ్ర సంస్కృతి తరంగిణి*, 1976, p. 29
24. *Ibid*, p. 30
25. *IAPKD*, No.75, pp. 139-141
26. కంభంపాటి సత్యనారాయణ, *ఆంధ్రుల సంస్కృతి చరిత్ర* II, 1982, p.56
27. *Ibid*, pp. 62 & 63
28. *Ibid*, pp. 69 & 70
29. R.Varalakshmi, "Social life in kridabhiramamu' *APHC*, Vol.XIV, 1990, pp. 248,249.
30. కంభంపాటి సత్యనారాయణ, *Op.cit.*, pp. 307-309.
31. కంభంపాటి సత్యనారాయణ, *Op.cit.*, pp. 308-311
32. N.Venkataramanayya, *Op.cit.*, pp. 43&44
33. నేలటూరి వెంకటరమణయ్య, *పల్లవులు-చాళుక్యులు*, pp. 233,234.
34. *తెలంగాణ శాసనములు*, Vol. I, No. 19, pp. 120-122
35. మల్లంపెల్లి సోమశేఖరశర్మ, *Op.cit.*, p. 35
36. *Ibid*, pp. 60-62
37. *EA*, Vol. II, pp. 21-30
38. నేలటూరి వెంకటరమణయ్య, *Op.cit.*, p.260
39. *IAPKD*, No.3, pp.10&11
40. బి.యన్.శాస్త్రి, *Op.cit.*, p. 33 & 82.
41. Kolluru Suryanarayana, "A brief study on somadevasuri" *APHC*, Vol. XVIII, 1994, pp. 41,42.
42. *IAPKD*, No.6, p. 17
43. *EA*, Vol. IV, pp. 67-89.
44. పి.వి.పరబ్రహ్మశాస్త్రి, కాకతీయశాసనసాహిత్యము, p. 106
45. *Ibid*, p.53.
46. *IAPKD*, No.28, pp. 75-80
47. యరబాటి బాబురావు, రామగిరి చరిత్ర, 1982, pp. 24-29.
48. *APGKD*, 1974, p. 218

ఆఱవ అధ్యాయము

VI. ఆర్థిక పరిస్థితులు

శాతవాహనుల తొలిరాజధాని కోటిలింగాలకావడం వలన కరీంనగర్ ప్రాంతమంతయు రాజకీయ కార్యకలాపాలకు కీలక ప్రదేశంగా ఉండేది. వర్తక వాణిజ్యాలు దూర దూర ప్రాంతములతో జరిగేవి. ఆదాయ విషయంలో వ్యవసాయం ముఖ్యాధారం. సంపాదనకు వ్యాపారం, పరిశ్రమలు రెండో మార్గంగా ఉండేవి. ఒకొక్క సరుకుతో వర్తక వ్యాపారము చేసేవారు ఒక్కొక్క సంఘము లేదా శ్రేణిగా ఏర్పడేవారు. శాతవాహనుల కాలంలో 17 శ్రేణులవారుండినట్లుగా వారి శాసనాలు తెలుపుతున్నాయి.[1] ప్రతి శ్రేణికి శ్రేష్ఠి అను అధ్యక్షుడుండేవాడు. ఈ శ్రేణులకు నిధులు, కోశములుండేవి. అవి నేటి బ్యాంకులవలె పనిచేసేవి. వర్తక వ్యాపారాభివృద్ధికి దోహదపడేవి. పలురకముల వృత్తి సంఘాలు లేదా శ్రేణులుండేవి. తిలపిసకలు (గానుగువాండ్రు), ధాంణికులు (ధాన్యవ్యాపారులు), కోలికులు (నేతవారు), వసకరులు (మేదరివారు), కసకరులు (ఇత్తడి పనివారు), వధకీలు (వడ్రంగులు) ఇంకను కుమ్మరులవి, మాలాకారులవి, కళాకారులవి, తాపీపనివారలవి లోహవణిజులవి వేర్వేరు సంఘాలుండేవి. ఒకే వృత్తి నవలంబించిన వారు, ఒక సంఘంగా ఏర్పడేవారు. వాణిజ్యంలో శ్రేణులకు మంచి పలుకుబడి ఉండేది. వ్యాపారవృత్తి ప్రయోజనాలను కాపాడడానికి శ్రేణిధర్మం (కట్టుబాట్లు) ఉండేది. ఇది వరకు చెప్పినవారు మాత్రమే కాక స్వర్ణకారులు, మణికారులు, గాంధికులు (సుగంధద్రవ్యములమ్మేవారు) చర్మకారులు, శిలావర్ధకులు (శిల్పులు) కూడా ఉండేవారు[2].

శాతవాహనుల కాలములో దేశీయ, విదేశీయ వాణిజ్యము విరివిగా సాగింది. ఐరోపాలోని రోమ్ మున్నగు నగరములతో వాణిజ్య సంబంధాలుండేవి. నౌకా చిహ్నములున్న శాతవాహనుల నాణెములు వారి విదేశ వ్యాపారాన్ని సూచిస్తాయి. పైఠన్ నుండి ధాన్యకటకమునకు పోవు వ్యాపార మార్గమధ్యంలో కోటిలింగాల, ధూళికట్ట కటకములు లేదా కోటలుండేవి. ఎడ్లబండ్లు, జంతువులు సరుకుల రవాణాకు ఉపయోగింపబడేవి. శాతవాహనుల కాలపు నాణెములకు

కార్షాపణములు లేదా కహపణములని పేరు. ఈ నాణెములలో వెండివి, రాగివి, సీసపువి, పోటా కంచువి ఉండేవి. 35 కహపాణములు లేదా కార్షపణములను, వెండినాణేలు ఒక సువర్ణనాణెమునకు మార్పిడి రేటుగా ఉండేది. ఈ నాణెములన్నింటిపై పేర్లు బ్రాహ్మీలిపిలో ఉన్నాయి. వీటిపై చైత్యము, విల్లు, ఏనుగు, గుర్రము, సింహము, బోధివృక్షము మున్నగునవి ముద్రించేవారు. కరీంనగర్‌లోని కప్పర్రావుపేట సమీపంలో చిముకుని (శ్రీముఖుని) నాణేలు లభించాయి. ఈ జిల్లాలో శాతవాహన రాజులకాలపు 284 పూర్ణ రాగినాణెములు, 116 విరిగిపోయిన రాగి నాణేలు లభించాయి. పెద్దబొంకూరు త్రవ్వకాలలో శాతవాహ, మొదటి శాతకర్ణి, గౌతమీపుత్ర శాతకర్ణి, వాసిష్ఠ పుత్రపులోమావి, శివశ్రీపులోమావి, యజ్ఞ శాతకర్ణి, రుద్రశాతకర్ణి రాజుల కాలపు నాణెములు లభించాయి. ఈ ప్రాంతమునకు పాశ్చాత్య దేశాలతో వర్తక వ్యాపార సంబంధములుండేవి. క్రీ.శ. 1952 లో నుస్తులాపూర్ వద్ద దొరికన ఒక కుప్పలో 39 రోమన్ వెండినాణేలు, తదితర 8 నాణేలు లభించాయి. రోమన్ చక్రవర్తి ఆగస్టస్ (క్రీ.పూ. 27 నుండి క్రీ.శ. 14), నీరో (క్రీ.శ. 14-37) పాలకులకు సంబంధించిన నాణెములిందుండుట వలన ఆనాటి కరీంనగర్ జిల్లా వాసులు రోమ్ దేశముతో ప్రత్యక్ష వ్యాపార సంబంధాలను కలిగిఉండిరని తెలుస్తుంది[3]. రోమన్ మార్కెట్లలో భారతీయ ఉత్పత్తులు నూరురెట్ల అధిక ధరతో అమ్ముడు పోయేవని ప్లినీ చెప్పాడు. భారతీయ వస్తువుల పై మోజు ఎక్కువగా నున్న రోమన్‌లు బంగారు నాణేలను లక్షల సంఖ్యలో తెచ్చేవారు. రోమ్‌తో నుండిన వ్యాపార సంబంధం వలన శక, శాతవాహన రాజ్యాలు అసంఖ్యాకమైన బంగారు నాణేలు లాభాల రూపంలో రోమన్‌ల నుండి గడించాయి. రోమ్ దేశమునకు మల్లుసెల్లాలు, సుగంధద్రవ్యాలు ఎగుమతి అయ్యేవి.

శాతవాహనయుగానంతరం ఇక్ష్వాకుల, విష్ణుకుండినుల కాలములో పెక్కు పన్నుల ద్వారా ప్రభుత్వాదాయం సమకూర్చుకునేవారు. ఉప్పు, పంచదారపై పన్నులుండేవి. వృత్తి పన్నులుండేవి. వివాహ, వినోద పన్నులు గూడా ప్రజలు చెల్లించేవారు. ఘటికలను కళాశాలలకు భూదానములిచ్చి రాజులు విద్యాపోషణ చేసేవారు.

రాష్ట్రకూటులకు సామంతులుగా పాలించిన వేములవాడ చాళుక్యుల కాలమందు వర్తక వ్యాపారాలు విశేషంగా సాగాయి. ఆ కాలమందు ఎడ్లు, దున్నలు, గుఱ్ఱాలపైన ధాన్యపు పెరికలను ఒక చోటు నుండి మరొకచోటుకి తరలించేవారు. వేములవాడ రాజ్యమందుండిన కాళేశ్వరం, సిరవంచ, చెన్నూరు, మంత్రకూటము, గోదావరికిరువైపుల నున్న ప్రాంతములందు వ్యాపారాం బాగా సాగేది. చెన్నూరు పాలకుడైన బద్దెగుడు వేములవాడ రెండవ అరికేసరికి సామంతుడై ఉండెనని క్రీ.శ. 940 చెన్నూరు శాసనమందు పేర్కొనబడింది. ఆనాటి వర్తక సంఘములు వ్యాపారుల నుండి క్రయవిక్రయముల పరిమితుల ననుసరించి ద్రవ్యము వసూలు చేసేవి. ఇట్టి ధనము ధర్మనిధిగా పరిగణింపబడేది. వర్తక సంఘములను నకరములనేవారు. వేములవాడలోని నకరమే నగరేశ్వరాలయ నిర్మాణము గావించింది.

వేములవాడ చాళుక్యుల కాలమున ధాన్యాదులను కొలుచుటకు రాజముద్రికలు వేయబడిన కొలపాత్రలుండేవి. భూమి కొలతలకు ప్రత్యేకమైన దీర్ఘకొలమానములుండేవి. వీరి కాలమున వడ్డీ వ్యాపారము విశేషంగా ఉండేది. గద్యానము, హాగ ఆనాడు వాడుకలో నున్న నాణెములు. బంగారు, వెండి నాణెములు గూడా వాడుకలో ఉండేవి. వేములవాడ ప్రభువులు ఏర్పరచిన రాజమార్గములు, సైన్యపు కదలికలకు, వ్యాపారాభివృద్ధికి తోడ్పడ్డాయి. బోధన్ నుండి గంగాధర మీదుగా వేములవాడకు రాజమార్గముండేది. రాజ్యమందు అన్ని ముఖ్యపట్టణములను కలుపు మార్గములను ఈ రాజన్యులేర్పరిచారు. గోదావరి నదిపై ప్రయాణించు వ్యాపారులకు, యాత్రికులకు సుంకము విధించబడేది. చిన్న చిన్న వర్తకుల వ్యాపారముపై విధించు పన్నును కిరుపుల సుంకమనేవారు. భూసారము ననుసరించి పంటలో 1/6, 1/8, 1/12 వంతు పన్ను రూపమున వసూలు చేయబడేది. పశువుల వ్యాపారులు, స్వర్ణ, రజత వ్యాపారులు, ఆదాయములో సగభాగము వరకు పన్ను చెల్లించేవారు. వక్కలు, నెయ్యి, రసగంధము, ఔషధము, పూలు, పాత్రలు, మట్టిపాత్రలు, చర్మవస్తువులపై వచ్చు ఆదాయంలో ఆరవవంతు పన్నువసూలు చేయబడేది[4].

వేములవాడ చాళుక్యులలో మేటి ప్రభువగు రెండవ అరికేసరి కాలపు (క్రీ.శ.930-955) తేది లేని శాసనమందు ద్రమ్మములను (Drammas) నాణెముల ప్రసక్తి ఉంది. ఈ శాసనపు చిట్టచివరి పంక్తిలో దానములివ్వబడిన భూముల సిద్ధాయము పన్నెండు ద్రమ్మములుగా నిర్ణయింపబడిందని పేర్కొనబడింది[5].

వేములవాడ చాళుక్యుల అనంతరం ఈ ప్రాంతమందు అధికారంలోకి వచ్చిన కళ్యాణి చాళుక్యుల కాలంలో గూడా ద్రమ్మములను నాణేలు చెలామణిలో ఉండినట్లు తెలుస్తుంది. ఆహమల్లదేవ బిరుదాంకితుడైన రెండవ తైలపుని క్రీ.శ. 992 చొప్పదండి శాసనములో దీవకబ్బె (దీవకవ్వ) 70 ద్రమ్మములు దానమిచ్చిన ప్రసక్తి ఉంది[6]. కళ్యాణి చాళుక్యచక్రవర్తి జయసింహదేవుని కాలపు క్రీ.శ.1033 వేములవాడ శాసనమందు గూడా ద్రమ్మములను నాణేల ప్రసక్తి ఉంది. ఈ శాసనము కేదారేశ్వరాలయంలో నిలిచి ఉంది[7].

సంపన్నులైనవారు చెఱువులు త్రవ్వించేవారు. త్రవ్వించిన వారి పేరటనే చెఱువులు పిలువబడేవి. క్రీ.శ.992 చొప్పదండి శాసనములో ఆచబ్బె (ఆచవ్వ లేదా ఆశవ్వ) ఆమె పేరట ఆచబ్బె సముద్రము త్రవ్వించిందని ఉంది. భూముల కొలతకు రాజమానమగు దండముండేది. భూవిస్తీర్ణము నివర్తనములలో నుండేది. ఖండికలు, పుట్లు అను భూమి కొలమానములుండేవి. నీటిపారుదల సరిగా జరుగునట్లు చూచుటకు చెఱువులపై అధికారముండు ఉద్యోగిని చెఱువరేంగారని, రాజుకు సంబంధించిన ఆవుల మందలను చూచేవారిని పాలరేంగారని పిలిచేవారు[8]. గ్రామము నందలి భూమిని పన్ను నిమిత్తం చెలుకభూమి, తోటభూమి, నీరునేల, వెలిపొలమని వేర్వేరు తరగతులుగా విభజించేవారు. వరి సాగు మాగాణి భూమి నీరునేల.

వెలిపొలమన్నది మెట్టభూమి. భూమిని కొలచుటకు గడ అను రాజనిర్ణీత దండముండేది. ఈ గడతో నీరు నేలను మర్తుర్ల లేదా మత్తర్ల (Marturs or Mattars) లెక్కను, వెలిపొలమును పుట్లలెక్కను కొలిచేవారు. ఆ కాలములో పశుపోషణ అధికంగా ఉండేది.

కళ్యాణి చాళుక్యుల కాలంలో వైశ్యులేగాకుండా ఇతరులు గూడా సంఘములుగా ఏర్పడి వర్తక వ్యాపారము చేయుచుండేవారు. వాటిలో వీరబలంజ సమయమనునది పటిష్ఠంగా ఉండేది. దీనిలో ఉభయ నానాదేశీలు, ముమ్మూరి దండులని, 36 బిరుదుల వారని, అయ్యావళి-500 వారని అనేక వ్యాపార ఉప సంఘాలుండేవి. వీరు పొలాస పౌలస్త్యేశ్వర దేవరకు కొన్ని దానములిచ్చినట్లు అచటి క్రీ.శ.1108 శాసనము తెలుపుతుంది[9].

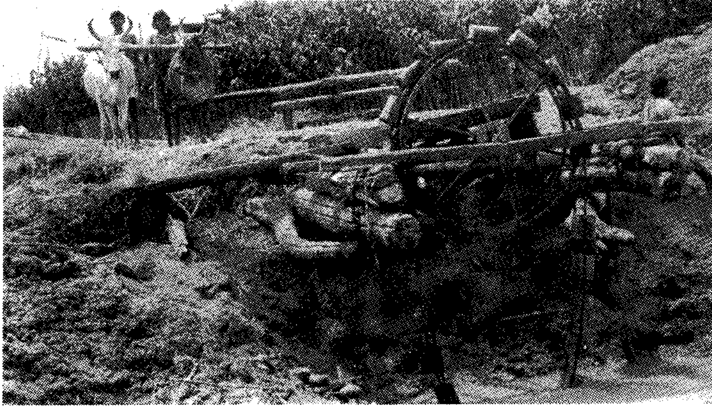
కళ్యాణి చాళుక్య వంశపు మూలపురుషుడైన ఆహవమల్లదేవ రెండవ తైలపుని కాలపు (క్రీ.శ.973-997) మెదక్ జిల్లాలోని క్రీ.శ.979 సీతారాంపల్లి శాసనమందు గద్యాణములను నాణేల ప్రసక్తి ఉంది. ఖండుగలను ధాన్యకొలమానము గూడా కనిపిస్తుంది[10]. ఇది పుట్టితో సమానమైనట్లు తోస్తుంది. నన్నయ రచించిన అరణ్య పర్వములోని ద్వితీయాశ్వాసమందు 139 వ పద్యము తరువాత గల వచనమునందు వేయి గద్యాణంబుల ప్రస్తావన ఉంది. ఇదే ఆశ్వాసమందు ఆనాటి గద్దెలను నాణేల ప్రసక్తి కూడా ఉంది. గద్యాణములు బంగారు నాణెములని భావింపబడుతుంది. దక్షిణ భారతమందలి నిష్క (Nishka),మాడ మరియు గద్యాణ మూడు రకముల నాణేలు ఒకే మూల్యమును కలిగి ఉండేవి[11].

చాళుక్యుల కాకతీయుల కాలపు కరీంనగర్ జిల్లాలోని శాసనములందు ఆనాటి రాజులు, స్థానికపాలకులు, ధనికులు మున్నగు వారిచ్చిన అనేక భూదానముల వలన దేవాలయములు భూస్వామ్య ప్రమాణములు గల సంస్థలుగా మారినాయి. దేవాలయాలు, మఠములు వాటి భూములను కౌలు పద్ధతిపై దున్నించేవి. కొన్ని మఠములు అనేక మంది శ్రామికుల (Labourers) ను నియమించి వ్యవసాయం సాగించేవి. భూమి, రొక్కము (Cash) ,పశువులు, ధాన్యము మున్నగునవి దానములివ్వబడుట వలన కొన్ని దేవాలయాలు వలయువారికి 12% వడ్డీపై అప్పులిచ్చేస్థితికి ఎదిగాయి[12]. పదవ శతాబ్దపు చోళుల శాసనములందు సంవత్సరానికి 15% వడ్డీ రేటు కనిపిస్తుంది[13]. చాళుక్యుల కాలము నందు దేవాలయాలకు రాటణములు, గానువులు దానములుగా ఇచ్చినట్లు కరీంనగర్ జిల్లా శాసనాలు పేర్కొంటాయి.

రాటణ దానములు

గ్రామములందు ఏతము, మోటతో పాటు రాటణము ద్వారా లోతు బావుల నుండి నీటిని తోడేవారు. రాటణము (Lifting water by pulley device) దానికి కావలసిన కఱ్ఱ మరియు నీటిని తోడుటకు ఎడ్ల జతను దానములుగా ఇచ్చేవారు. క్రీ.శ.995 జమ్మికుంట శాసనములో నాగియగావుండు ఆదిత్య దేవరకు రెండు రాటణములు దానమిచ్చినట్లుంది[14]. పొట్లపల్లి, కోరుట్ల

శాసనములందు గూడా రాటణములు దానములుగా ఇచ్చిన ప్రసక్తి ఉంది[15]. కళ్యాణి చాళుక్య చక్రవర్తుల సామంతులుగా నుండిన తొలి కాకతీయరాజులు శనిగరం నందు వేయించిన ఐదు శాసనములందు (క్రీ.శ.1051, 1053, 1107, 1128 మరియు 1149) అచటి దైవములకు రాటణములు దానమిచ్చినట్లు తెలుపబడింది[16]. దేవాలయాలు ఈ రాటణములను కిరాయికిచ్చి ఆదాయం పొందేవి. దేవాలయపు వ్యవసాయ బావుల నుండి రాటణముల ద్వారా నీరందించి, దాని ద్వారా వచ్చిన డబ్బు, ధాన్యము దేవాలయానికే ఆదాయంగా చెందేవి. దేవాలయాలకు ఎడ్లను, లాగెలను దానములిచ్చు పద్ధతి నేటికి వేములవాడ రాజరాజేశ్వర దేవాలయానికి ప్రధాన ఆదాయంగా ఉంది.

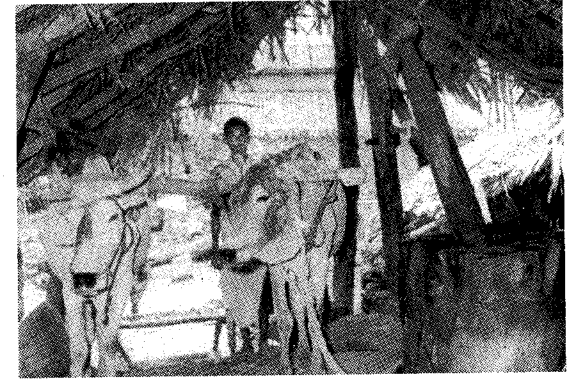

రాటణ రూపము (రాటు పంపు)

గానువు దానములు

గానువువారు, నేతవారు సుంకము చెల్లించు కుటీర పారిశ్రామికులుగా శాసనములందు కనిపిస్తారు. దేవాలయాలలోని అఖండ దీపములకై గానువులు దానంగా ఇవ్వబడేవి. కాకతి రెండవ ప్రోలుని సామంతుడు సబ్బిసహస్రపు సావదొర రేపోల కుఱువరాజు అఖండ దీపము వెలిగించుటకై కొమ్మేశ్వరదేవరకు ఒక గానువును దానంగా ఇచ్చినట్లు క్రీ.శ.1128 శనిగరం శాసనం తెలుపుతుంది[17]. అదే శనిగరంలోని క్రీ.శ.1149 శాసనము రేపోల కుఱువరాజు దండనాయకుడైన మండపరసర్ (మండపరాజు) అఖండదీపము వెలిగించుటకై పార్థేశ్వర దేవునకు గానువును దానమిచ్చినట్లు తెలుపుతుంది[18]. దేవాలయాలకు దానములుగా వచ్చిన గానువులను తేలికవారికి (గాండ్లవారికి) ఇవ్వగా వారు వాటిపై జీవితము గడుపుచూ దేవాలయాల అఖండదీపములకు ఉచితంగా తైలము నందించేవారు. ఇచ్చిన దానములు శిలాశాసనాల రూపంలో తెలుపబడినాయి. కరీంనగర్ జిల్లాలోని దానశాసనములు అన్నియు దేవాలయ ఆవరణములందే ఉన్నాయి. ఈ శాసనములందు మొదట దాత గురించిన ప్రశస్తి ఉంటుంది.

చివరలో దానములనడ్డుకొన్నవారు శివ ద్రోహులగుదురని, పవిత్ర గంగానది ఒడ్డున చేసిన గోబ్రాహ్మణహత్యాపాపము పొందుదురని శపించు పద్యములుంటాయి. కావున ఈ దానములన్నియు దేవాలయానికి నిరాటంకమైన ఆదాయాన్నిచ్చినాయి.

గానువు రూపము

కరీంనగర్ జిల్లాలోని చాళుక్యుల కాకతీయుల శాసనములందు దైవముల అంగరంగ వైభోగమునకు, ధూపదీప నైవేద్యములకై ఇచ్చిన దానముల ప్రసక్తి ఉంది. పూలు, పత్రి, గంధము, కస్తూరి, కర్పూరము, అగరబత్తులు, దీపములు మున్నగు వాటికి వాటి ఆదాయం వినియోగింపబడేది. కాకతి ప్రతాపరుద్ర దేవుని కాలపు తేదీ లేని చిట్టాపురం శాసనమందు బైరిశెట్టి స్థానిక దైవములకు గంధ, పుష్ప, ధూప, దీప, నైవేద్య, తాంబూలాదులకు మరియు అంగరంగ వైభోగమునకు భూదానములే గాకుండా కొన్ని సుంకములను గూడా ధారాదత్తం చేసినట్లు తెలుపబడింది[19]. అధిక ఆదాయముండిన దేవాలయాలు కేవలం మతపరమైన పూజా ప్రదేశములే గాకుండా అవి ఆనాటి ప్రజల సాంఘిక, ఆర్థిక జీవనాన్ని ప్రతిబింబింపజేసేవి. రాజభవనము తరువాత అత్యంత ప్రాధాన్యత వహించిన ప్రదేశంగా దేవాలయమే పరిగణింపబడేది.

భూదానములు

రాజులు, సేనానులు, స్థానిక పాలకులు, ధనిక వర్తకులు, భూస్వాములు విరివిగా దేవాలయాలకు, మఠములకు, బ్రాహ్మణులకు భూదానములిచ్చేవారు. కొన్ని సందర్భాలలో గ్రామములే దానములుగా ఇవ్వబడ్డాయి. దేవాలయపు దానపు భూములను దేవవృత్తులనే వారు. ఇవి పన్నులు చెల్లింపనవసరములేని సర్వమాన్యములు. కొన్ని సందర్భాలలో నామమాత్రపు పన్నులు విధింపబడేవి.

కరీంనగర్ జిల్లా శాసనాలు భూములు, తోటభూములు, పూదోటలు, పండ్ల తోటలు మరియు గ్రామములు దానములుగా ఇవ్వబడినట్లు తెలుపుతున్నాయి. రెండవ అరికేసరి ప్రభువు

వంద నివర్తనముల భూక్షేత్రమును (dry land) ఎనిమిది నివర్తనముల పానీయ క్షేత్రము (wet land)ను దానమిచ్చినట్లు అతని వేములవాడ శాసనము తెలుపుతుంది[20]. క్రీ.శ.1108 వేములవాడ శాసనమందు హరికేశ్వర దేవరకు ఇల్లంతకుంట గ్రామమే దానంగా ఇవ్వబడినట్లు తెలుపుతుంది[21]. కాకతీయ గణపతి దేవ చక్రవర్తి మతగురువు విశ్వేశ్వర శంభూ పొన్నగ్రామమును స్థాపించి దానిని దేవాలయములకు కాళేశ్వరమందలి ఉపలమఠమునకు దానముగా ఇచ్చాడు[22]. గణపతి దేవచక్రవర్తి ఉద్యోగి కాటయ పించరపల్లి అను గ్రామమును గొడిశాల పంచలింగాలకు దానమిచ్చినట్లు అచటి క్రీ.శ. 1236 శాసనం పేర్కొంటుంది.[23] కళ్యాణి చాళుక్య ఆహవమల్ల దేవుని సేనాని ఒకరు మల్లికార్జున దేవరకు పూదోటతో పాటు నీరు నేలను దానమిచ్చినట్లు క్రీ.శ. 992 కరీంనగర్ మ్యూజియంలో నిలుపబడిన శాసనం తెలుపుతుంది[24]. క్రీ.శ. 1106 వేములవాడ శాసనమందు దేవునికి అర్చనజేయు ఆచారి లేదా పూజారికి పూదోట దానంగా ఇచ్చినట్లుంది. ఇందులో మాచి గంగడను మాలాకారుని ప్రసక్తి గూడా ఉంది[25]. క్రీ.శ.1236 గొడిశాల శాసనమందు మామిడితోట, చింతవనము, తాటివనము, దేవవృత్తులుగా ఇవ్వబడి పన్నులు లేకుండా సర్వమాన్యములుగా ఉండేవని తెలుపబడింది[26]. ఈ విధంగా అనేక రకముల భూదానములతో ఆనాటి దేవాలయము భూస్వామ్య లక్షణములు గల ఒక గొప్ప సంస్థగా ఎదిగిందనుటలో సందేహం లేదు.

తోటభూములందు తమలపాకులు, పోకలు, అల్లము, పసుపు, ఫలములు, పుష్పములు పండించేవారు. నీరునేల, మెట్టభూమి, పూదోటలు, బంజరుభూమితో పాటు నల్లరేగడి మరియు ఎర్రని చౌడు భూముల ప్రసక్తి గూడా శాసనములందు కనిపిస్తుంది[27]. పొలములు,చేనులందు ఆహారధాన్యములు, పప్పుదినుసులతో పాటు కూరగాయలు, పూలచెట్లు విరివిగా పెంచబడేవి.

వ్యవసాయముతో పాటు పశుపోషణ, పాడి అభివృద్ధి పరచుట గూడా ప్రధానవృత్తులై ఉండేవి. దేవాలయాలకు దానం చేయబడిన ఆవులను, కోడెలను పెంచుటకై దేవాలయ పచ్చిక బయళ్లుండేవి. ఆవుల కాపరులు, పశుకాపరులు దేవాలయాలకు ఉచితంగా నెయ్యి సప్లయి చేసేవారు. లభించిన శాసనాధారాలను బట్టి అధికంగా ఉన్న ఆనాటి దేవాలయ భూములు కౌలుపై రైతులకిచ్చేవారు. దానములుగా ఇవ్వబడిన గ్రామముల నిర్వహణా బాధ్యతకై అనేక రకాల ఉద్యోగుల అవసరమేర్పడింది. ఒక రకంగా ఆనాటి దేవాలయ ఆధికృతకు రైతాంగములొంగిపోయి దేవస్థాన భూములపై, దానములిచ్చిన గ్రామములపై ఆధార పడవలసిన పరిస్థితి ఏర్పడింది[28].

వ్యవసాయము

గోదావరి లోయ రామాయణంలో పేర్కొనబడిన దండకారణ్యములోని ఒక భాగము. తగినంత వర్షము లేని ఇచటి నేల కాఠిన్యత (Rocky land) ను బట్టి తొలియుగము, మధ్యయుగములందు స్వల్ప జనాభా ఉండేదని ఊహించవచ్చు. జలవనరులున్న చోట గ్రామాలు స్థాపించబడ్డాయి. మిగతా ప్రాంతమంతయు చెట్లుపొదలతో నిండి ఉండేది. కోటిలింగాల, పెద్దబొంకూరు, ధూళికట్ట శాతవాహనుల తొలిస్థావరాలుగా ఈ ప్రాంతమందు గుర్తించబడ్డాయి. విష్ణుకుండినుల, బాదామిచాళుక్యుల కాలపు శాసనాలు కొంతమట్టుకు తెలంగాణా చరిత్రను తెలియజేస్తాయి.

వేములవాడ చాళుక్యులు, కళ్యాణి చాళుక్యులు అడవులను నరికి భూములను దున్నడానికి యోగ్యంగా మార్చే ప్రయత్నాలు చేశారు. ప్రజలు స్థిరపడుటకై వారు చెఱువులు త్రవ్వించారు. రెండవ అరికేసరి కాలపు క్రీ.శ. 945 కురిక్యాల శాసనములో పంపకవి సోదరుడైన జినవల్లభుడు 'కవితా గుణార్ణవమను చెఱువును గంగాధర సమీపాన త్రవ్వించాడని తెలుపబడింది[29]. కళ్యాణి చాళుక్య వంశస్థాపకుడు ఆహవ మల్లదేవ రెండవ తైలపుని కాలపు క్రీ.శ. 992 చొప్పదండి శాసనము ఆచబ్బె (ఆశవ్వ) పేరట ఆచెబ్బె సముద్ర నిర్మాణం జరిగినట్లు తెలుపుతుంది[30].

ప్రజల సహకారంతో అరణ్య ప్రాంతములను చదునుచేసి సాగులోనికి తెచ్చు ప్రయత్నము కాకతీయ రాజుల కాలంలో జరిగింది. స్థానిక ప్రభువులుగా తరాల తరబడి పరిపాలించిన కాకతీయులు చాలా మట్టుకు అటవీ ప్రాంతమును సాగులోనికి తెచ్చారు. కాకతీయ రాజన్యులు వారి సామంతులు అనేక గ్రామాలను స్థాపించారు. ధర్మపురి, మంథని, కాళేశ్వరం, చెన్నూరు, నర్సంపేట ప్రాంతములలోని నేటి గ్రామాలన్నియు దాదాపు కాకతీయుల కాలంలోనే రూపొందింపబడ్డాయి. గణపతి దేవ చక్రవర్తి కాలములో మంచిభటోపాధ్యాయుడు చెఱువును త్రవ్వించి ఒక నూతన గ్రామము నేర్పరచెనని క్రీ.శ.1199 మంథని దేవనాగరి లిపి శాసనం తెలుపుతుంది[31]. కాకతి మహదేవరాజు పేరట మహదేవపూర్, ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి పేరట ప్రతాపగిరి దుర్గము నిర్మింపబడిఉంటాయి.

కరీంనగర్ జిల్లాలోని చెఱువులు కాకతీయుల కాలంలో దేవాలయాలతో పాటు నిర్మింపబడి ఉంటాయి. కాకతి రుద్రదేవుని మంత్రి మరియు నగునూరు పాలకుడు వెల్లకి గంగాధరుడు త్రికూటాలయముతో పాటు విలసత్తటాకమును నిర్మించాడని క్రీ.శ. 1171 నగునూరు శాసనం తెలుపుతుంది[32]. గణపతి దేవ చక్రవర్తి కాలపు కటుకూరు, గొడిశాల, చిట్టాపూర్ శాసనాలు నూతన చెఱువుల నిర్మాణాలు జరిగినట్లు పేర్కొంటున్నాయి[33]. నూతన గ్రామము యొక్క స్థాపన, చెఱువును త్రవ్వించుట పుణ్యకార్యాలుగా భావింపబడేవి. హిందూ ధర్మశాస్త్రములందు చెఱువుల నిర్మాణమునకు అత్యంత ప్రాధాన్యత ఇవ్వబడింది. చెఱువు నిర్మాణము సప్త సంతానాలలో ఒకటిగా పరిగణింపబడింది. దాని నిర్మాతకు శాశ్వత కీర్తి ప్రతిష్ఠలతో పాటు పుణ్యప్రాప్తి జరుగుతుందని నాటి ప్రజల విశ్వాసం. చెఱువు నిర్మాణాన్ని ప్రారంభించే పూర్వము వరుణదేవుని పూజ చేసేవారు. స్వంతపుత్రుడు, పెంపుడు కొడుకు, కావ్యము, అగ్రహారము, తోట, చెఱువు, దేవాలయం ఇవి ఏడు సప్తసంతానాలుగా గంగాధర మంత్రి

క్రీ.శ. 1171లో వేయించిన నగునూరు శాసనమందు పేర్కొనబడ్డాయి. ఇప్పుడీ శాసనం కలెక్టర్ గృహావరణలో నిలిచి ఉంది[34].

నూతన గ్రామ నిర్మాణాల్లో మొదట దేవాలయం నిర్మించి అందులో ఇష్టదైవాన్ని నిలిపి 'ఉరుము' అను ఉత్సవమును పండుగ రూపంలో జరిపేవారు. ఆ తరువాతనే ఇండ్ల నిర్మాణం జరిగేది. మొదట 12 మంది ఆయగార్లు నియమింపబడేవారు. ఆయం అనగా పొలము యొక్క కొలత (విస్తీర్ణత). దానిపై వచ్చు ఆదాయంపైననే పన్ను విధింపబడేది. గ్రామసేవ లేదా రాజ్యసేవ చేసినందుకుగాను పన్ను లేకుండా భూమి (ఆయము) ని పొందేవారినే ఆయగార్లంటారు. 1.కరణము 2.రెడ్డి 3.తలారి 4.పురోహితుడు 5.కమ్మరి 6.కంసాలి 7.వడ్రంగి 8.కుమ్మరి 9.చాకలి 10.మంగలి 11.వెట్టి 12.చర్మకారుడు ఈ 12 మంది ఆయగార్లు ప్రతిగ్రామ స్థాపనకు ముందే నియమింపబడేవారు. మొదటి ముగ్గురు ప్రభుత్వ సేవకులు. భూముల లెక్కలు చూచువాడు కరణము. పన్నులు వసూలు చేసి ప్రభుత్వానికి పంపే బాధ్యత రెడ్డి లేదా పెద్దకాపుది. తలారి గ్రామరక్షక భటుడు. మిగిలిన తొమ్మండుగురు గ్రామ సేవకులు. ఆయగార్లకు పన్నులు లేని భూములే కాకుండా పంటలలో కూడా కొంతభాగం లభించేది. ఆయగార్లు సుంకము వసూలుచేసి ప్రభుత్వానికి, ప్రజలకు మధ్య సంధానకర్తల లాంటి వారై ఉండేవారు[35].

నూతన గ్రామాలందు స్థిరపడువారికి వ్యవసాయ యోగ్యపు భూమిని ప్లాట్లుగా విభజించి ఇచ్చేవారు. చెఱువు త్రవ్వకంతో ఊరు నిర్మాణం పూర్తి అయ్యేది[36]. సాధారణంగా రెండు దిబ్బల (Mounds) మధ్య లేదా గుట్టల మధ్యనున్న ఖాళీ స్థలమునందు బలమైన కట్టను రాయి, మట్టితో నిర్మించి తటాకములను రూపొందించేవారు. ఆ ప్రాంతమందు ప్రవహించు స్వాభావిక వాగులకు, కాలువలకు ఇలాంటి అడ్డుకట్టలు వేసి చెఱువులు నిర్మించేవారు. శనిగరం, పొలాస, నంది మేడారంలలోని చెఱువులు ఈ విధంగానే నిర్మింపబడ్డాయి. ఈ చెఱువుల కట్టలపైన లేదా ప్రక్కకే దేవాలయాల నిర్మాణం జరిగేది. కరీంనగర్ జిల్లాలో సాధారణంగా చెఱువుగాని, కుంటగాని లేని గ్రామము లేదు. కొన్ని గ్రామములందు ఒకటికి మించి చెఱువులు గూడా ఉన్నాయి. వర్షపు నీటిని వృథా పోనీయకుండా అనుకూలమైన స్థలములందు అడ్డుకట్టలు వేసి కుంటలు, చెఱువులు నిర్మించి వ్యవసాయాభివృద్ధిగావించి తద్వారా రాజ్యఆర్థికాభివృద్ధికై ఆనాటి ప్రజలు కృషిచేశారు.

చెఱువులే గాకుండా కాలువలు గూడా నీటి పారుదలకు ఉపయోగపడినాయి. చామన్‌పెల్లి క్రీ.శ. 1246 రాగిరేకుల శాసనము గొనుగుకాలువ వివాద పరిష్కారం గురించి తెలుపుతుంది[37]. క్రీ.శ.1305 రాయికల్ అముద్రిత శాసనమందు దొనులకాలువ ప్రసక్తి ఉంది. ఈ కాలువ సమీపమందున్న ఐదు మర్తుర్ల భూమిని రుద్రదేవని అనునతడు స్థానిక దైవములకు దానమిచ్చాడు[38]. మర్తూర్ (Martur) లేదా మత్తర్ (Mattar) అనునది భూమి కొలమానము. దాని విస్తీర్ణము, విలువ ఎంతో నేడు తెలియదు. ఆనాటి నుండి నేటి వరకు వ్యవసాయ పద్ధతులు

ఒకే మాదిరిగా ఉన్నాయి. నేటి ఆధునిక యంత్రములు వచ్చు మట్టుకు నాగలి, ఎడ్లే రైతు వ్యవసాయానికి ప్రధాన ఆధారాలు.

నైఋతి ఋతుపవనములు ప్రారంభమయ్యే సమయమందు జ్యేష్ఠపూర్ణిమ రోజున 'ఏరువాక పున్నమ' ఉత్సవము జరుపుకునేవారు. ఆ తరువాత వ్యవసాయపు పనులు ఆరంభించేవారు. గ్రామస్థులందరు ఈ ఉత్సవమును చెఱువు, గుట్ట, దేవాలయ స్థలములందు జరుపుకునేవారు. క్రీ.శ.1236 గొడిశాల శాసనమందు 'ఏరువాకగుబ్బలి' అను గుట్ట వద్ద ఏరువాకపూజ జరిపేవారని తెలుపబడింది[39]. రైతులు నాగళ్లను అలంకరించుకొని, ఎడ్లతో, విత్తనములతో వచ్చి ఈ పూజ చేసి తరువాత వ్యవసాయపు పనులారంభించేవారు. అలాగే పంటల కోత (harvest) సమయమందు గూడా రైతులు పూజ జరిపేవారు. ఈ పండుగ ప్రతి సంవత్సరము జనవరి 14వ తేదీన జరుపు సంక్రాంతి పండుగలో లీనమైంది. అయినప్పటికి కోతల సమయమందు నామమాత్రపు పూజ ఇప్పటికీ జరుపుతుంటారు.

వివిధ వృత్తులవారు

రాజభవనమందు, పెద్ద పెద్ద దేవాలయాలందు ప్రభుత్వ పాలన నిర్వహణలో అనేక రకాల ఉద్యోగులు, వృత్తులవారు, కళాకారులుండేవారు. దేవాలయాల నిర్మాణములందు తాపీపనివారు, శిల్పులు, కార్మికులు పోటీపడి అందమైన, దివ్యమైన మందిరాలు కట్టేవారు. పెద్ద దేవాలయాలందు పూజారులు, గాయకులు, నాట్యకత్తెలు, సంగీతకారులు, వాద్యకారులు, పూలమాలాకారులు, వంటవారు మున్నగు రకముల ఉద్యోగులుండేవారు. దేవాలయ నిర్వహణకై స్థానాధిపతి ఉండేవాడు. శ్రీకరణము దేవాలయ కోశాగారపు లెక్కలు చూచేవాడు. వీరే గాకుండా దేవదాసీలు, బాకలూదువారు, మద్దెల, తాళాలు మ్రోగించువారు, దేవుని ఛత్రములు పట్టువారు, దైవ అంగరక్షకులు, శంఖములూదువారు, దివిటీలు పట్టువారు, దేవుని పల్లకీలు మోయు బోయవారు, తమ్మడి వాద్యకారులు, ఆలయకాపరులు (Watchmen), ప్రాంగణమును శుభ్రపరచువారు, ఇంకను ఎందరెందరో దైవ సేవకులుండేవారు. వీరిని దేవాలయ నిబంధకారులనేవారు.

అనేక రకముల వృత్తులవారికి, కళాకారులకు, ఇంజనీర్లకు, పండితులకు, హరికథకులకు, పౌరాణికులకు మున్నగు వారికి దేవాలయాలందు ఉపాధి లభించేది. విరివిగా వచ్చిన దానములతో దేవాలయపు ఆదాయము పెరిగి అది అప్పులిచ్చుసంస్థగా రూపొందింది. జాతరలు, దేవాలయ వార్షిక ఉత్సవములు నిర్వహించి విశేష ఆదాయము గడించేవారు. ఆనాటి దేవాలయం మత విశ్వాసములకు, ఆధ్యాత్మిక చింతనకే పరిమితం కాకుండా అది ఒక సాంఘిక, సాంస్కృతిక, ఆర్థిక నిర్వహణ సంస్థగా రూపొందడం గమనార్హం.

దేవాలయాల నిర్వాహకులైన స్థానాధిపతులకు లోబడి పూజారులుండేవారు.

స్థానాధిపతులకు భూములు వృత్తులుగా ఇవ్వబడ్డాయి. రెండవ అరికేసరి వేములవాడ శాసనమందు రాజేశ్వర, ఆదిత్య, బద్దెగేశ్వర, నగరేశ్వర దేవాలయాల స్థానాధిపతులుగా మల్లికార్జున, వ్యక్తలింగ, విద్యారాశి, వ్యాఖ్యాని భట్టారకుడు పేర్కొనబడ్డారు[40]. పూజారి, కొట్టరువు (Store-keeper) భండారి (Treasurer) శ్రీకరణము (Accountant) మొదలగువారు మాన్యులు అనగా గౌరవప్రదమైన ఉద్యోగులు. వీరి తరువాత స్వామినులు ముఖ్యమైనవారు. స్వామిని సంస్కృత పదము క్రమముగా సానియను తెలుగు పదంగా మారింది. రంగమంటపమందు నిర్వహించు రంగభోగమునకై భక్తులు తమ బిడ్డలను దేవునికి స్వామినులుగా సమర్పించేవారు. అందరు అనుకొనునట్లుగా దేవాలయసానులు వ్యభిచారులు కారు. ఆలయపు చిట్టచివరి ఉద్యోగులు నిబంధకారులు. వీరిలో వంటవారు, నీరు తెచ్చువారు, శుభ్రము చేయువారు, ఊడ్చేవారు, తాపీవారు, కాపలావారు, కళాకారులు మున్నగువారు ఉండేవారు[41].

పౌరాణికులు, హరిదాసులు, స్వర్ణకారులు, శిల్పులు గూడా దేవాలయాలందు ఉద్యోగులుగా ఉండేవారు. రాజభవనము తరువాత దేవాలయమే అనేక మంది ఉద్యోగులకు రొక్కరూపంలో, ధాన్యరూపంలో జీతాలు చెల్లించేది. కొందరు దేవవృత్తులు పొందారు. ఆదాయం పెరిగిన కొలది దేవాలయము మధ్యయుగంలో అనేక వర్గముల ప్రజలకు ఉపాధి కలిపించు సంస్థగా రూపొందింది[42]. నిరుద్యోగులెందరికో దేవాలయము ఏదో ఒక పని చూపించేది. బోయవారు, పశువులకాపరులు, నెయ్యినూనె ఆలయానికి అందించువారు ఇంకను ఎందరెందరో ఆలయాల దయాదాక్షిణ్యాలపై ఆధారపడేవారు.

భక్తులు వారి పంటలలోని ప్రథమ భాగమును దేవునికి సమర్పించేవారు. ధాన్యము, పండ్లు ఫలాదులు, బెల్లం, మున్నగు వస్తువులే గాకుండా ఆవులు, కోడెలు, ఎద్లు, మేకలు, గొర్రెలు మున్నగు జంతువులు దైవకైంకర్యమునకై అర్పించేవారు. అలాగే కొందరు భక్తులు తమ పుత్రికలను స్వామినులుగా, దేవదాసీలుగా దైవమునకు సమర్పించేవారు. నేటికిని వేములవాడ రాజరాజేశ్వర దేవాలయమందు సమర్పింపబడు కోడెలదే ప్రధాన ఆదాయము. రాజభవనము తరువాత దేవాలయములందే వస్తువుల వినియోగం అధికంగా జరిగేది. దేవునికి సమర్పించబడిన అనేక వస్తువులు ఉద్యోగులకు పేదవారికి పంచబడేవి.

వర్తక వాణిజ్యములు

కరీంనగర్ జిల్లా యందు శాతవాహనులకాలము నుండియే దేశీయ, విదేశీయ వ్యాపారము విరివిగా జరిగేది. పైఠన్ నుండి ధాన్యకటకమునకు వ్యాపారులు కరీంనగర్ జిల్లా గుండా వెళ్లేవారు. ఆనాటి వర్తకులు సెట్టి గహపతులు బౌద్ధ స్థూపాలకు అనేక దానములిచ్చేవారు. అలాంటి గహపతి దానము ఒకటి ధూళికట్ట బౌద్ధ స్థూప ఆయకఫలకముపై "గహపతినో పతాలసమతూయ దానం" అని ప్రాకృతంలో చెక్కబడింది. తదనంతరము చాళుక్యుల, కాకతీయుల

కాలమందు వర్తకము క్రమపద్ధతిలో నిర్వహింపబడింది. వర్తక సంఘాలు ఆంధ్రదేశమంతటను వాణిజ్యపరంగా సంచరించేవని ఆ కాలపు శాసనాలు తెలుపుతున్నాయి.

వైశ్యులు లేదా కోమట్లు వర్తక రంగంలో అభివృద్ధి చెంది అనేక దానధర్మాలు చేసేవారు. వరంగల్ జిల్లా నర్సంపేట ప్రాంతమందున్న గోవిందాపురంలోని పార్శ్వజినేశ్వరునకు శనిగరం వైశ్యవర్తకులు దానములిచ్చినట్లు తెలుస్తుంది[43]. శనిగరం గోవిందాపురంల మధ్య నుండిన వర్తక సంబంధాలను ఇది సూచిస్తుంది. ఆనాడు శనిగరం గూడా ఒక జైన కేంద్రమై ఉండేది. జైనకోమట్లు వర్తకం రీత్యాపలుప్రాంతాలు సంచరించేవారు. గుజ్జాల వ్యాపారస్థులు ఈ జినేశ్వరునకు వస్త్రదానము లిచ్చినట్లు తెలుస్తుంది. తొప్పశ్రేష్ఠియను వైశ్యవర్తకుడు గోవిందాపురంలో మధ్యయుగంలో కట్టించిన చెఱువును నేటికి కోమటి చెఱువు అని పిలుస్తుంటారు.

మధ్యయుగంలో వర్తకసంఘము లెన్ని ఉన్నను వ్యాపారంలో వైశ్యసమాజము ఆధిక్యత వహించేది. వైశ్యులను శ్రేష్ఠిలు, సెట్టిలు, చెట్టిలు, కోమట్లు అని పిలిచేవారు. జైనగోమతేశ్వరుని పూజించే వైశ్యులు గోమతులుగా క్రమముగా కోమట్లుగా పిలువబడినారని పండితుల అభిప్రాయం[44]. మధ్యయుగంలో దక్కన్ నందు ప్రజల ఆర్థిక జీవనములో కోమటి ప్రాధాన్యత 12వ శతాబ్దమందు బద్దెన రచనగా భావింపబడుచున్న సుమతి శతకము నందు చక్కగా వివరింపబడింది. ఏనుగునకు తొండము ఎంత ప్రధానమో, వరిపంటకు నీరు ఎంత ప్రధానమో, గ్రామ జీవనములో కోమటి అంతే ప్రధానమైన వాడని బద్దెన వివరించాడు. నేడు గూడా మూలమూలలందున్న కుగ్రామాలకు గూడా కోమటియే అన్ని రకాల సరుకులు సరఫరా చేస్తుంటాడు. ఆర్థిక జీవనంలో కోమటి లేని గ్రామము అంధకార బంధురమని భావింపబడుతుంది.

శ్రేష్ఠిలు ప్రజాజీవితంలో నమ్మదగిన వ్యక్తులుగా పరిగణింపబడినట్లు వేములవాడ రెండవ అరికేసరి శాసనం తెలుపుతుంది. స్థానిక దేవాలయాలకు భూదానములిచ్చు సమయమందు చంద్రశ్రేష్ఠితో సహా తొమ్మండుగురు వర్తకులు సాక్షులుగా పేర్కొనబడ్డారు[45]. ప్రభువుతో పాటు కొందరు వర్తకులు గూడా దానములొసంగినట్లు ఈ శాసనమందు పేర్కొనబడింది. నగునూరు గ్రామము బయట ఉన్న శక్తి దేవత ఆలయము ముందున్న విగ్రహముల వద్ద గల క్రీ.శ. 1228 శాసనము నిజరంగాల మల్లిసెట్టి, అతనికుమారుడు వెన్నిసెట్టి నగనూరునందు శివాలయములు కట్టించి దానములిచ్చినట్లు పేర్కొంటుంది[46]. ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి కాలపు తేదీ లేని చిట్టాపురం శాసనంలో వీరబలంజ సమయమునకు చెందిన బైరిసెట్టి శివాలయములు కట్టించి భూదానములతో పాటు పెద్ద పరియల గ్రామమందు విక్రయింపబడిన వస్తువులపై వచ్చు సుంకములను గూడా దానమొసంగెనని తెలుపబడింది.[47] సెట్టి ఒక కులంకాదు ఒక పదవి. నిగమ గోష్ఠి మొదలైన వర్తక సంఘాలకు, వృత్తి సంఘాలకు నాయకుడు శ్రేష్ఠి లేదా సెట్టి.

సంతలందు (అంగడులు), అడ్డ (స్థలము) పొందుటకు వ్యాపార సంఘాలు

ప్రభుత్వానుమతి (Licence) పొందేవి. చిట్టాపురమునందు బైరిసెట్టి చెఱువును కట్టించి తద్వారా వచ్చు పంటలలోని 1/3 ఆదాయము దేవాలయమునకు మిగిలిన 2/3 ఆదాయము రాజునకు చెందునట్లు అక్కడి శాసనం తెలుపుతుంది. చెఱువును నిర్మించిన వ్యయము క్రింద వర్తక వాణిజ్యములు నడుపుకొనుటకు అతడు ప్రభుత్వానుమతి పొందినట్లు గోచరిస్తుంది[48].

సంతలు, జాతరలు

పెద్ద గ్రామాల్లో ప్రతివారంకు ఒక రోజు సంత (Weekly-market) జరిగేది. దేవాలయాలు చిన్న పెద్ద ఉత్సవాలు, పండుగలు జరుపుతూ వార్షిక ఉత్సవములందు పెద్దజాతరలు (Temple Fairs) నిర్వహించేవి. ఈ సంతలందు, జాతరలందు సకల వస్తువులు అమ్మబడేవి. గ్రామాలందు నగరములందు దేవాలయాల పరిసరములందే వ్యాపారం అభివృద్ధి చెందింది. దేవాలయం గ్రామమునందు పరోక్షంగా ఒక వ్యాపార కేంద్రంగా మారింది. భగవంతునికి, భక్తులకు అవసరమగు వస్తువులనన్నింటిని అమ్మటానికి దేవాలయాల చుట్టూ దుకాణాలు వెలసేవి. ప్రస్తుతము గూడా ఇదే పరిస్థితి ఉంది. దేవాలయ ఉత్సవములందు జాతరలందు వేలాదిభక్తులు, యాత్రికులు వస్తుండేవారు గనుక విక్రయాలు అధికమై వర్తక సమాజము లాభాలు గడించేది. సాధారణంగా అంగడులు, సంతలు (Weekly-fairs) దేవాలయాల పరిసరాలలోనే నిర్వహింపబడేవి. ఈ సంతలందు స్థలము లేదా అడ్డపొందుటకు గ్రామపాలకుడు అనుమతి (Licence) ఇచ్చేవాడు. గణపతిదేవ చక్రవర్తి కాలపు శాసనమొకటి వివిధ వర్తక సమూహాములకు వరంగల్ సంతయందు కెటాయించిన స్థలాల వివరాలను తెలుపుతుంది[49]. క్రీ.శ. 1228 లో వేయబడిన ఈ శాసనం వరంగల్ కోటలో ఉంది. సంతకు వచ్చే సరుకుల, వస్తువుల వివరాలను ఇది తెలుపుతుంది. ఉప్పు, లోహములు, సుగంధ ద్రవ్యాలు, మిరియాలు, అల్లము, సొంటి, లవంగాలు, పోకలు, తైలములు, తమలపాకులు, నీలి (Indigo), వస్త్రములు, పండ్లు ఫలాదులు, గోధుమ, వరి, ఉలువలు, మినుములు, సెనగలు, కందులలాంటి కాయ ధాన్యాలు, మక్కలు, జొన్నలు, నూనెలు మరియు తగరము, రాగి, సీసము లాంటి ధాతువులు, కళాయి వస్తువులు, గంధపు చెక్కలు, కర్పూరము, కస్తూరి పరిమళ ద్రవ్యాలు మున్నగునవి ఓరుగల్లు సంతలో అమ్మకానికి వచ్చేవని అచటి శాసనంలో పేర్కొనటం విశేషం. వరంగల్ ప్రక్కనే ఉన్న కరీంనగర్ ప్రాంతపు సంతలలో గూడా పైన పేర్కొనబడిన వస్తువులన్నియు నాడు నేడు అంగళ్లలో అమ్మబడుచునే ఉన్నాయి.

వేములవాడ, ధర్మపురి, మల్లన్నపేట, కొత్తకొండ, బీర్‌పూర్, దుబ్బరాజన్న (కోనాపూర్) దేవాలయాల జాతరలు కరీంనగర్ జిల్లా యందు పేర్కొనదగ్గవి. ఈ జాతరలందు సాధారణ సరుకులతో పాటు తినుబండారాలు, గ్రామీణ పారిశ్రామిక వస్తువులు నాటి నుండి నేటి వరకు అమ్మబడుచునే ఉన్నాయి. పశువుల అమ్మకంకై వేరే సంతలుండేవి. ఈ పశుసంతలందు

గుఱ్ఱములు, ఎడ్లు, ఎడ్లబండ్లు, త్రాళ్లు (ropes) మేకలు, గొర్రెలు, గేదెలు అమ్మబడేవి. నేడు గూడా పశువుల అంగళ్లున్నాయి.

వివిధ రకాల వస్తువుల అమ్మకాలకు కెటాయించిన స్థలమును పేఠ్య (Pemta) అడ్డ (adda) లేదా సంత (Santa) అనేవారు. మొదటి రెండు పదాలు కనుమరుగైనాయి. చివరి సంత పదం బదులు అంగడి అని వాడుకలోకి వచ్చింది. ఈ పేఠ్య లేదా సంతలో వసూలు చేయు సుంకమును పేఠ్య సుంకము లేదా మాగము అనేవారు. విక్రయదారులు ముద్ర సుంకము (Registration Tax) చెల్లించేవారు. కరీంనగర్ జిల్లాలోని క్రీ.శ. 1236 గొడిశాల శాసనమందు కాటయ అంగడి సుంకములను స్థానిక దేవాలయాలకు దానములిచ్చినట్లు తెలుపబడింది[50].

దుకాణములు, కొట్టులే గాకుండా వీధులు తిరిగి సరుకులు అమ్ముకునేవారు (Hawkers) ఉండిరి. తలపై గుల్ల లేదా మేదరితట్టలు, బుట్టలు పెట్టుకొని సరుకులు అమ్ముచుండేవారు. భుజాన కావడి వేసికొని (Wooden Shoulder rod) రెండు వైపులనున్న సంచులలో సరుకులు నింపుకొని ఇల్లిల్లు తిరిగి అమ్ముకునేవారుండేవారు. గ్రామాల్లో, నగరవీధులందు, సందులందు ఈ పద్ధతి నేటికి కనిపిస్తుంది. పురాతనమైన వేములవాడ, రాయికల్, కోరుట్ల, ధర్మపురి, మంథనిలందు నాటి నుండి నేటి వరకు సంతలు (Weekly-bazars) నిర్వహింపబడుచునే ఉన్నాయి. గ్రామముల చివరలందు 'పేట' అను పదము అచట నిర్వహింపబడు పేఠ్య (Pemta) అను పదం నుండి వచ్చి ఉంటుందని భావిస్తారు. 'పేఠ్య' పదమే క్రమముగా 'పేట' పదంగా మారి ఉంటుంది. ఉదాహరణకు మల్లన్నదేవాలయ సమీపమున జరుగు పేఠ్య (సంత)ను బట్టి ఆ గ్రామమునకు మల్లన్నపేట అని పేరు వచ్చి ఉంటుంది. ఆనాటి మల్లన్న పేఠ్యయే నేడు మల్లన్నపేటగా మారి ఉంటుంది.

పన్నులు, సుంకములు

పంటలపై విధించు పన్నుల వివరాలు తెలుపుటకు ప్రత్యక్ష ఆధారాలేవీలేవు. దేవాలయాలకు బ్రాహ్మణులకు వృత్తులుగా ఇచ్చిన పన్నుల మినహాయింపులు కొన్ని శాసనాలందు అగబడుతాయి. కొన్ని చోట్ల సర్వమాన్యములైన దేవవృత్తులపై బ్రాహ్మణ అగ్రహారములపై గూడా తగ్గించిన రేట్లతో (concessional rates) పన్నులు వసూలు చేయబడేవి. ఇతర భూస్వాముల కంటే దేవవృత్తులకు, అగ్రహారములకు ఎక్కువ మినహాయింపుల అవకాశముండేది.

మధ్యయుగంలో సిద్ధాయము అనగా వస్తువు లేదా రొక్కరూపములో చెల్లించుపన్ను. వేములవాడ చాళుక్యుల కాలపు క్రీ.శ. 946 కరీంనగర్ శాసనమందు సిద్ధాయ ప్రసక్తి ఉంది[51]. వేరొక వేములవాడ శాసనమందు రెండవ అరికేసరి దేవవృత్తులుగా ఇచ్చిన భూముల సిద్ధాయము 12 ద్రమ్మములుగా నిర్ణయింపబడింది[52]. కరీంనగర్ జిల్లాలోని పశ్చిమ కళ్యాణి చాళుక్యుల కాలపు క్రీ.శ. 1005 కడపర్తి శాసనము మరియు క్రీ.శ. 1033 వేములవాడ శాసనములందు

దైవములకు దానముగా సిద్ధాయము ఇవ్వబడినట్లు తెలుపబడింది[53]. తరువాత కాలపు శాసనములలో సిద్ధాయము ద్రమ్మముల రూపంలో తెలుపబడింది.

తరిభూమి (Wet land) పై వసూలు చేయు పన్నును పార (Para) చెలుక, చేను భూముల (Dry land) పై వసూలు చేయుపన్నును పంగము (Pangamu) అనేవారు. పంగము అనగా నాలుగవ వంతు 1/4 భాగము. పార అనగా బహుశః ఎనిమిదవ వంతు 1/8 భాగమై ఉండేది. ఈ కొద్దిపాటి ఆయము (Tax) గూడా దేవవృత్తి భూములకు మినహాయింపబడేది. భూమి పన్నును సాధారణంగా 'అరి' (Ari) అని గూడా పిలిచేవారు. అరి చెల్లించు రైతులను అరిగాపులు అని పిలిచేవారు[54]. దానశాసనాలందు పన్ను, పంగ లేదా పంగము, పంగటప్పు, పంగసుంకము, వెన్ను లేదా ఎన్నుపన్ను, కానిక, దరిశనము, మున్నగు పన్నులు గోచరిస్తాయి. పంగ అను తెలుగు పదమునకు శాఖ లేదా భాగమని అర్థము. పంటలో కొంతభాగమును చెల్లించు పన్నును 'పంగ' అనేవారు. రాజ్యమందలి భూమి అంతయు రాజుదే గనుక, ప్రభువుస్వామ్యము క్రింద చెల్లించు పన్ను కానిక (Kanika) గా పిలువబడేది. పంటలు చేతికివచ్చు సమయమున పరిశీలించి విధించు పన్ను వెన్ను లేదా ఎన్ను పన్నుగా పిలువబడేది. పంట బాగా పండినచో అధికపన్ను, ప్రకృతి బీభత్సములకు గురై తక్కువ దిగుబడి ఉన్నచో తక్కువ వెన్ను పన్ను విధింపబడేది. రాజును లేదా రాజప్రతినిధిని దర్శించుటకు చెల్లించు పన్నును దరిశనము అనేవారు. రైతు పాలకుని దర్శించక పోయినను అతని నుండి ఈ పన్నును బలవంతంగా వసూలు చేసేవారు[55]. కరీంనగర్ జిల్లాలోని క్రీ.శ.1301 ఎల్గేడు శాసనమందు లకుమాదేవి వెన్నుపన్ను, కానిక, కట్నము, కని పన్నులను స్థానిక రామనాథ దేవరకు దానమిచ్చినట్లు పేర్కోబడింది[56]. కానిక పన్ను భూమి యొక్క స్వామ్యమునకు సంబంధించింది కాగా కని (Kani) భూసేకరణ మరియు సేద్యమునకు సంబంధించిందని నొబొరుకారాషిమా అభిప్రాయం[57].

చెఱువుల నుండి, కాలువల నుండి, వ్యవసాయ బావుల నుండి రాటణముల ద్వారా గాని ఏ ఇతర సాధనము ద్వారా గాని వాడుకొను నీటిపై విధించు పన్నును నీరువిడి లేదా నిరుడి అని పిలిచేవారు. బంటెల ఆయము (Bamtela-ayamu) అనగా పంటలను కాపాడు బంటుల (Warriors) లేదా భటుల కొరకు విధించు పన్నుగా భావింపబడుతుంది[58]. కాకతీయుల కాలపు హుస్నాబాద్ శాసనమందు అచటి ఎక్కటీలు (Warriors) లేదా బంటులు స్థానిక రుద్రేశ్వరునకు నాలుగు పుట్లు వడ్లు దానంగా ఇచ్చినట్లు తెలుపుతుంది[59].

కొన్ని సందర్భాలలో మూడింట రెండు వంతులు 2/3 పంట రాజునకు పన్ను క్రింద ఇవ్వబడింది. కాకతి ప్రతాపరుద్రదేవుని కాలపు తేది లేని చిట్టాపురం శాసనం భైరిసెట్టి అనునతడు సకల సముద్రమను తటాకము నిర్మించి మూడవ వంతు 1/3 పంటను స్థానిక భైరేశ్వర, సకలేశ్వర, నాగేశ్వర దైవములకు దానముగా నొసంగి మిగిలిన రెండు వంతులు 2/3 పంట రాజునకు

పన్ను క్రింద చెందునట్లు తెలుపుతుంది[60].

కరీంనగర్ జిల్లాలోని క్రీ.శ. 1301 ఎల్గేడు శాసనమందు ఇల్లరి, పుల్లరి అను రెండు రకాల పన్నులు కనిపిస్తాయి[61]. ఇల్లు (House) పై విధించు అరి (tax) ఇల్లరి (house tax) అనబడేది. పశువుల కాపరులపై విధించుపన్ను పుల్లరి అనబడేది. అడవి, పచ్చిక బయళ్లు అన్నియు రాజువే గనుక పశువుల కాపరులు మేకలు, గొఱ్ఱెలు, ఆవులు, ఎడ్లు, గేదెలు మున్నగు పెంపుడు జంతువులను మేపుటకు చెల్లించిన పన్నుయే పుల్లరిగా పిలువబడింది. పుల్లు అనగా గడ్డి (Grass) అరి అనగా పన్ను (Tax) పుల్లుపై విధించు పన్ను పుల్లరిగా వ్యవహరింపబడింది. కాకతీయుల కాలంలో వడ్రంగులు, కమ్మరులు, కుమ్మరులు, స్వర్ణకారులు, రజకులు, మంగలులు, చండాలురు (Sweepers) మున్నగు వృత్తులవారు వృత్తి పన్ను చెల్లించేవారని గుంటూరు జిల్లాలోని క్రీ.శ. 1219 మొగలుట్ల (Mogalutla copper plates) రాగి రేకుల శాసనం పేర్కొంటుంది[62].

కరీంనగర్ జిల్లా ప్రక్కనే దక్షిణమందు విస్తరించి యున్న వరంగల్ జిల్లాలోని కాకతి రుద్రదేవుని కాలపు క్రీ.శ. 1172 ఆకునూరు శాసనమందు ఆనాడు విధింపబడిన సుంకములు వివరింపబడ్డాయి[63]. అవే సుంకములన్నియు కాకతీయులేలిన కరీంనగర్ జిల్లా ప్రాంతమునకు గూడా వర్తించేవని భావింపవచ్చు.

1. రాటణముల యజమానులు	5 మాడలు
2. తోటలలోని రాటణములు	3 సిన్నాలు (చిన్నాలు)
3. తమ్మడివారు	8 గద్యలు
4. గొల్లవారు	2 గద్యలు
5. మిశ్రమవృత్తులవారు (అనామికులు)	4 గద్యలు
6. కుమ్మరివారు	1 గద్య
7. మంగలివారు	5 రూకలు
8. జైన బసదులవారు	5 రూకలు
9. మాలాకారులు	5 రూకలు
10. పశువులకొట్టములవారు	2 రూకలు

చాళుక్యుల కాలమందు అన్నిరకాల వాణిజ్య వస్తువులపై విధింపబడిన సుంకమును 'వడ్డరావుల సుంకము' అనేవారు. కాకతీయుల కాలమందు 'వడ్డరావుల' బదులు తెలుగుపదము అడ్డవట్టు (adda-vattu) వాడబడింది. వస్తు విక్రయము జరుగు స్థలమును అడ్డ లేదా మజిలి అంటారు. హట్ట (hatta) అను సంస్కృత పదము నుండి తెలుగు పదము అడ్డపట్టు లేదా అడ్డవట్టుగా మారి ఉంటుంది. తైలపు కొలతలకుపయోగించు కుండలపై విధించు పన్ను 'బుర్రసుంకము' (Burra-Sunkamu) నామకరణ దినోత్సవములపై విధించుపన్ను 'పేరు సుంకము',

రేవులపై విధించు పన్ను రేవు సుంకము, పశువుల అమ్మకంపై విధించు పన్ను 'పెరుక ఎడ్ల సుంకము', ఉప్పుపై విధించు సుంకము 'ఉప్పు పెరిక సుంకము' మున్నగు సుంకములన్నియు వసూలు చేయబడేవని కాకతీయుల శాసనాలు తెలుపుతున్నాయి[64]. ఇవి గాకుండా అమ్ముబడి సుంకము, అమ్ముకడ సుంకము, గానువుకు అరిసుంకము, గానువు ముద్రసుంకము, తలారి పన్ను మున్నగునవి వసూలు చేయబడేవి. వీటి అన్నింటి వలన మధ్యయుగంలో పన్నుల భారం అధికంగానే ఉండినట్లు తోస్తుంది.

ఆధునిక యుగంలో కరీంనగర్ జిల్లా నుండి చేనేత వస్త్రాలు, కట్ట, చేతితో తయారుచేసిన వస్తువులు, వెండి ఫిలిగ్రీ వస్తువులు మరియు బియ్యము, జొన్నలు, మక్కలు, వేరుశనగ, పప్పుధాన్యాలు, జర్దా, బీడీలు మున్నగునవి నిజాంల పాలానా కాలమందు ఎగుమతి చేయబడేవి. కోరుట్ల, మెటుపెల్లి ప్రాంతములందు ప్రస్తుతము పసుపు, చెఱకు అధికంగా సాగు చేస్తున్నారు. సిరిసిల్ల నేత పరిశ్రమకు, మెటుపెల్లి ఖాదీ పరిశ్రమకు ప్రసిద్ధము.

మిల్లువస్త్రాలు, టెర్లిన్, నైలాన్ వస్త్రాలు, మందులు, ఎరువులు, స్టీలు సామానులు, ప్లాస్టిక్ వస్తువులు, రేడియో, టెలివిజన్ ఎలక్ట్రానిక్ పరికరములు, పెట్రోల్ ఉత్పత్తులు మున్నగునవి ఈ జిల్లాలోని ప్రధాన దిగుమతులు. ఇటీవల వచ్చిన శ్రీరాంసాగర్ ప్రాజెక్ట్ కాలువల వలన నీటిపారుదల అభివృద్ధి జరిగి కరీంనగర్ ప్రాంతము సస్యశ్యామలమై ఆర్థికాభివృద్ధికి నోచుకున్నది.

రాకపోకల సౌకర్యములు

భారతదేశమందు తొలియుగంలో కంచి నుండి అయోధ్యకు పోవు విశాలమైన బాట ఆనాటి ప్రధానమార్గము. ఈ మార్గము ఓరుగల్లు గుండా పోవుటవలన మధ్యయుగంలో కొన్ని కరీంనగర్ జిల్లా ప్రాంతములు గూడా ఈ మార్గముతో కలుపబడ్డాయని తెలుస్తుంది. నిజానికి ఈ ప్రాంతమందు సరియైన రాకపోకల సౌకర్యాలుండేవి కావు. తొలి రోజులలో పొలాల గుండానే పయనించేవారు. చక్రాల బండ్లు నడుచుటకు ఈ జిల్లాలో చాలా ప్రాంతములందు వీలు లేకుండేది. ఫ్రెంచి వజ్రాల వర్తకుడు టావెర్నియర్ (Tavernier) భారతదేశం క్రీ.శ. 1641-1648 మధ్యకాలంలో పర్యటించి దక్షిణ భారతంలోని రోడ్లకంటే ఉత్తర భారతంలోని మొగలుల రోడ్లు బాగున్నాయని వ్రాశాడు. అయినప్పటికిని భారతదేశంలోని రోడ్లు ఫ్రాన్స్, ఇటలీలోని వాటి కంటే విశాలంగా సౌకర్యంగా ఉన్నాయని పేర్కొన్నాడు. 17వ శతాబ్ద మధ్యభాగంలో సూరత్ నుండి గోలకొండ చేరుటకు అతనికి 40 రోజులు పట్టింది. అతడు గుఱ్ఱము మీద గాని గాడిద మీద గాని ప్రయాణం చేయలేదు. అతడు ఎద్దుపై పయనించి ఉంటాడు, లేదా బండి లేదా పల్లకి ద్వారా పయనించి ఉంటాడు[65]. యాత్రికులు పయనించు పల్లకీలను సాధారణంగా ఒకవైపు ముగ్గురు, మరోవైపు ముగ్గురు మొత్తం ఆరుగురు మోసేవారు. పల్లకీలు మోయు బోయలు అత్యంత వేగంగా పరుగెత్తేవారు. ధనికులు రెండు ఎద్దులాగే చిన్నబండ్లు (Carts) వాడేవారు.

పేదలు ఎంత దూరమైనను కాలినడకన పోయేవారు.

యాత్రాస్థలాలైన వేములవాడ, ధర్మపురి, మంత్రకూటము, కాళేశ్వరంలకు యాత్రికుల రాకపోకలతో మార్గములేర్పడ్డాయి. ఈ యాత్రికుల మార్గములనే వర్తకులు, వర్తకబృందములు అనుసరించేవి. మధ్యయుగంలో పొలవాస (Polas), నగునూరు, వేములవాడ, మంత్రకూటములు రాజధాని నగరములగుటచే వాటి మధ్య సైనిక బాటలేర్పడ్డాయి. వీటినే దండు బాటలనే వారు. ఎడ్లబండ్లు, మూటలను, బరువులను మోయు జంతువులే సరుకులను ఒక చోటి నుండి మరొక చోటికి చేరవేసే సాధనాలుగా ఉండేవి. ఎద్దు, కంచరగాడిద, దున్నపోతు సరుకులు చేరవేయు ప్రధాన సాధనాలుగా 20వ శతాబ్దారంభం వరకు ఉపయోగింపబడేవి. నిజాం కాలములో ఉండిన మార్గాల గుండా సైన్యములు, ఫిరంగిబండ్లు సంచరించేవి. పై అంశాలను బట్టి గత శతాబ్దం వరకు గూడా సరుకుల రవాణా కష్టతరంగా ఉండేదని తెలుస్తుంది వర్షాకాలములో ప్రయాణమే దుర్లభము. బురదనేలల గుండా వర్తకులు పయనించుట కష్టతరంగా ఉండేది. దాదాపు ప్రతి గ్రామానికి బండ్లబాట (Cart-track) ఉండేది. పిల్లత్రోవలకంటే (Singleman-track) బండ్ల బాటల పరిస్థితి మెరుగుగా ఉండేది. మారుమూల గ్రామాలందు నేటికి కాలినడకన సంచరించు పిల్లమార్గములు (Singleman-tracks) దర్శనమిస్తాయి. ఈ పిల్లమార్గాలు దూరాన్ని తగ్గిస్తాయి.

క్రీ.శ. 1868లో నిజాంల కాలములో ప్రజాపనులశాఖ (Public works department) ఏర్పడింది. ఈ శాఖ చెఱువుల, రోడ్ల మరమ్మతుల పనిచూసేది. పనులు పెరిగిపోవుట వలన 1887లో ఈ శాఖ రెండుగా విభజింపబడింది. నీటిపారుదల నుండి భవనములు, రోడ్లు రవాణాశాఖ (Roads & Buildings) వేరు చేయబడింది. కరీంనగర్, ఆదిలాబాద్ జిల్లాలందు 1914 వరకు రోడ్లు (Constructed roads) లేకుండేవి. 1915-1916లో కరీంనగరము నుండి ఎల్కతుర్తి వరకు మెటల్‌రోడ్ అనగా కంకరరోడ్ నిర్మాణం జరిగింది. అదే కాలంలో కరీంనగర్ నుండి మంథని, సిరిసిల్ల, జగిత్యాల వరకు రోడ్ల నిర్మాణము ఆరంభమైంది. కరీంనగర్ వద్ద నున్న మానేరు నదిపై పాత బ్రిడ్జి 1923లో పూర్తి చేయబడింది. దానితో కరీంనగర్ నుండి హైదరాబాద్ రాజధానికి, వరంగల్ సుబాకు రాకపోకల సౌకర్యము పెరిగింది. 20వ శతాబ్దపు చివరి దశాబ్దంలో మానేరునదిపై వెడల్పైన నూతన బ్రిడ్జి నిర్మాణం జరిగింది. దీని వలన వాహనాల రాకపోకలకు సులభమైంది. తొలుత మొరం (Murram) రోడ్ల నిర్మాణం జరిగేది. కొంతకాలానికి మెటల్ లేదా కంకరరోడ్లుగా మారినాయి. 1940 వరకు కరీంనగర్ నుండి ఆర్మూర్ వరకు మెటల్‌రోడ్ జగిత్యాలను కలుపుతూ ఏర్పడింది. అప్పుడే కరీంనగర్ నుండి మంథనిని కలుపుతూ మహదేవపూర్ వరకు మరియు కరీంనగర్ నుండి సిద్దిపేట, కామారెడ్డిల వరకు రోడ్ల నిర్మాణం జరిగి మెటల్‌రోడ్లుగా తయారుచేయబడ్డాయి. కరీంనగర్ నుండి ముక్కరావుపేట వరకు గూడా మెటల్‌రోడ్ వేయబడింది. ఇదియే నేడు లక్షెటిపేటకు పోవు మార్గము. రాయపట్నం వద్ద గోదావరి

నదిపై కాజ్‌వే (Cause way) లేదా రొడ్డామ్ నిర్మాణం ఆంధ్రప్రదేశ్ రాష్ట్రావతరణకు పూర్వమే 1955లో పూర్తి అయింది. దీని వలన లక్షెటిపేటకు మరియు ఆదిలాబాద్ జిల్లా ఇతర ప్రాంతాలకు ప్రయాణము సులభమైంది. 1965 వరకు కంకరరోడ్లు బ్లాక్‌టాప్‌డ్ రోడ్లు (Black topped Roads) అనగా బి.టి. రోడ్లుగా మారాయి. ఆ రోజులలో మొరంరోడ్లు, కంకరరోడ్లు మరియు బి.టి.రోడ్లు అని మూడురకాల రోడ్లుండేవి. 1959లో అధికార వికేంద్రీకరణ ఫలితంగా ఏర్పడిన పంచాయతీ సమితిలకు, జిల్లా పరిషత్తుకు వాటి పరిధిలోని ప్రాంతములందు రోడ్ల నిర్మాణం చేపట్టు అధికారాలు లభించాయి. తత్ఫలితంగా పంచాయితి సమితి రోడ్లు, జిల్లా పరిషత్ రోడ్లు ఏర్పడ్డాయి. ప్రస్తుతము హైదరాబాద్ నుండి కరీంనగర్ గుండా రామగుండం వరకు ఏర్పడిన వెడల్పైన రాజీవ్ రహదారి ప్రయాణవేగమును పెంచింది. కాని ప్రమాదాలు పెరిగాయి. కరీంనగర్ నుండి నిజామాబాద్, లక్షెటిపేట, వరంగల్ మున్నగు ప్రాంతములకు వెడల్పు అయిన రోడ్ మార్గము లేర్పడుట వలన నేడు ప్రయాణ సౌకర్యం, సౌలభ్యం అమితంగా పెరిగింది.

పూర్వం బండ్లకు చిన్నరాతి చక్రములుండేవి (Primitive type carts). క్రమంగా కర్రచక్రాల బండ్లు ఇనుపచక్రాల బండ్లు వాడబడ్డాయి. నేడు టైర్లబండ్లు గూడా వాడుతున్నారు. ప్రయాణీకులను చేరవేయుటకు గుఱ్ఱములు లాగు టాంగాలుండేవి. కాని క్రమంగా అవి కనుమరుగైనాయి. పట్టణాలలో సైకిల్‌రిక్షాలు పెరిగినాయి. ఇప్పుడవి గూడా కనుమరుగై ఆటో రిక్షాల సంఖ్య పెరిగింది. 20వ శతాబ్దం తొలిదశకం తరువాత సైకిళ్లు (Bi-cycles) మార్కెట్లోకి వచ్చాయి. గ్రామాలలో ఆనాడు సైకిల్ వింతైన వాహనము. మెటుపల్లిలో ఆనాటి జాగీర్దార్ నవాబ్ ఫకురుల్‌ముల్క్ 1912లో మొదటిసారిగా సైకిల్ స్వారీ చేయడం చూచి ప్రజలు ఆశ్చర్యపడ్డారు. కరీంనగర్ జిల్లాలో 1920-1930 మధ్యకాలంలో మోటారు వాహనాలు ప్రవేశించాయి. కారు (Car) ను ఆనాడు టూరింగ్ అని పిలిచేవారు. భూస్వాములు, జాగీర్దార్లు కార్లు వాడేవారు. జగిత్యాల ప్రాంతానికి 60 ఊర్ల పట్వారీవతందార్‌గా ఉండిన కరణం చాకుంట కిషన్‌రావు ప్రప్రథమంగా కారు వాడటం విశేషం. 1950 వరకు కరీంనగర్, జగిత్యాల, పెద్దపెల్లి, జమ్మికుంట ప్రాంతాలలో లారీ వాహనాల సంఖ్య పెరిగింది. నేడు సైకిళ్ల స్థానంలో స్కూటర్లు, ఎడ్లబండ్ల బదులు ట్రాక్టర్లు, సవారి బండ్ల బదులు కారులు దర్శనమిస్తున్నాయి. జిల్లాలో 1950 వరకు మొత్తము వాహనముల సంఖ్య కేవలం 235. 1960 వరకు వాటి సంఖ్య 367 వరకు పెరిగింది. నేటి వాహనముల సంఖ్య అనేక వేలలో ఉంటుంది. గత అర్ధశతాబ్దంలో రాకపోకల రంగంలో, వాహనముల వాడకంలో విప్లవాత్మకమైన మార్పు చోటుచేసుకుంది.

1932 జులై 15 రోజున ప్రప్రథమంగా హైదరాబాద్ నగరములో కొన్ని రోడ్లపై మాత్రమే నగర ప్యాసింజర్ బస్సులు (Passenger buses) ప్రవేశపెట్టబడ్డాయి. క్రమంగా బస్సుల సౌకర్యం జిల్లాలకు విస్తరింపబడింది. 1950లో కరీంనగర్ బస్‌డిపో (Bus Depot) 22 బస్సులను మాత్రమే నడిపింది. 1958 జనవరి 11 రోజున R.T.C. సంస్థ ఏర్పడింది. ఈ సంస్థ బస్సుల

సౌకర్యాన్ని అపారంగా విస్తరింపజేసింది[66].

కరీంనగర్ జిల్లాలోని పెద్దపెల్లి 1923 మార్చి ఒకటవ తేదిన రైలుమార్గముతో కలుపబడింది. కాజిపేట నుండి బల్హార్షాకు పోవు రైలుమార్గము పెద్దపెల్లి వరకు పూర్తి అయింది. 1929 వరకు ఈ రైల్వేలైన్ బల్హార్షా వరకు పెంచబడింది. తద్వారా నాగపూర్ ప్రయాణం సులభమైంది. హసన్‌పర్తి వద్ద ఈ జిల్లా యందు ప్రవేశించిన రైలుమార్గము 80 కి.మీ. పొడవుతో హుజూరాబాద్, పెద్దపెల్లి ప్రాంతాలను కలుపుతూ రామగుండం వద్ద జిల్లా సరిహద్దు దాటుతుంది. రైలుమార్గముపై నున్న పెద్దపెల్లి, జమ్మికుంట మంచి వ్యాపార కేంద్రాలుగా అభివృద్ధి చెందాయి. పెద్దపెల్లి నుండి కరీంనగర్ వరకు కలుపబడిన నూతన రైలుమార్గపు ప్రారంభోత్సవం 22 ఎప్రిల్ 2002 రోజున జరిగింది.

కరీంనగర్ జిల్లాలో మధ్య నుండి మానేరు ఉపనది ప్రవహిస్తుంది. ఉత్తర సరిహద్దుగా గోదావరి నది ఉంది. వర్షాకాలములో గోదావరి దాటడం కష్టంగా ఉండేది. బ్రిడ్జిల నిర్మాణం కాక పూర్వము పుట్టీలు (Country boats) తోలుతో కప్పబడిన పెద్దబుట్టలలో నదిని తెడ్ల సహాయమున దాటేవారు. ఇప్పటికి గోదావరి తీరములందు ఈ తోలు పుట్టీలు వాడుకలో ఉన్నాయి. 1968లో జిల్లా పరిషత్ 30 రేవుల వద్ద పుట్టీల సౌకర్యమును వేలం వేసేది. నాటితో పోల్చినప్పుడు నేడు అనేకరకాల ప్రయాణ సాధనాలు పెరిగాయి.

పూర్వపు బాటలు త్రోవలు

20వ శతాబ్దారంభం వరకు రాకపోకల పరిస్థితి దుర్భరంగా ఉండేదని తెలుస్తుంది. కచ్చడాల బాటలే ఆనాటి ప్రజల మార్గాలు. కరీంనగర్ జిల్లాలో మధ్యయుగమందుండిన పొలాస, వేములవాడ, నగునూరు, మంత్రకూటము వంటి రాజధాని పట్టణముల మధ్య మార్గములుండేవి. అలాగే పుణ్యక్షేత్రాలైన వేములవాడ, ధర్మపురి, కాళేశ్వరం, మంథని లాంటి ప్రదేశములకు గూడా తొలియుగము నుండి రాకపోకల సంబంధాలుండేవి. ఈ జిల్లాలో అనేక చోట్ల శాసనాలు లభ్యమైనాయి. ఈ శాసన ప్రదేశాలన్నియు పూర్వము ఎంతో కొంత ప్రాధాన్యతను సంతరించుకున్న గ్రామాలై ఉంటాయి. వాటిని దృష్టియందుంచుకొని ఈ జిల్లా యందుండిన కొన్ని పాతమార్గాలు సూచింపబడుతున్నాయి. ఆ మార్గాలే గత శతాబ్దారంభం వరకు ప్రజలకు ఉపయోగపడేవి. నేడు అవి అన్నియు బి.టి.రోడ్లుగా మారాయి. పూర్వపు మార్గాలు కొన్ని ఈ క్రింద పేర్కొనబడ్డాయి.

1. వేములవాడ నుండి -రుద్రంగి-కొరవట్టుల (కోరుట్ల)-చిట్టాపూర్-మల్లాపూర్-వాల్గొండ.
2. వేములవాడ-పోతుగంటి (పోత్గల్)-సిద్దిపేట-దుద్దెడ-చేరియాల్-కొల్లిపాకె (కొలనుపాక)
3. వేములవాడ - నాంపెల్లి - ఎల్లందల్ - నగునూరు - చొప్పదండి - కోటిలింగాల.
4. పొలవాస (పొలాస) - మల్లన్నపేట - చిలువాకోడూరు - అంబారిపేట - నందిమేడారం పెద్దపెల్లి - మంత్రకూటము - కాళేశ్వరం.

5. పొలవాస - రాజారం - చెప్పియాల - నల్లగొండ - వేములవాడ.
6. పొలవాస - మోతె - బతికెపెల్లి - పెగడపెల్లి - గుండి - గుమ్లాపూర్ - చొప్పదండి.
7. పొలవాస - రాజారం - కురిక్యాల - కొత్తపెల్లి - వన్నారం - నగునూరు.
8. పొలవాస - రాజారం - చెప్పియాల - నల్లగొండ - వేములవాడ - పోతుగంటి - దుబ్బాక మిరిదొడ్డి(మిడిదొడ్డి) - ఆల్వాల్ - గోలకొండ - పొట్టలకేరె (పటంచెఱువు)
9. శనిగరం - కోహెడ - హుస్నాబాద్ - ఎల్కతుర్తి - అనుమకొండ - ఓరుగల్లు.
10. పొలవాస - రాజారం - గంగాధర - కొత్తపెల్లి - మానకొండూర్ - గొడిశాల ఎల్కతుర్తి - అనుమకొండ - ఓరుగల్లు.
11. వేములవాడ - బోయినపెల్లి - గరిషెకుర్తి - వెలిచాల - కొత్తపెల్లి - నగునూరు.
12. పొలవాస-కొరవట్టుల(కోరుట్ల) - ఆర్మూర్ - ఇందూరు (నిజామాబాద్) - పోదన (బోధన్)

నాణెములు

శాతవాహనుల కాలంలో కార్షపణములు (కహపణములు), వేములవాడ చాళుక్యుల కాలంలో గద్యాణములు, హోగ, ద్రమ్మములను నాణేల ప్రసక్తి శాసనాలలో కనిపిస్తుంది. కళ్యాణి చాళుక్యులకు సంబంధించిన చొప్పదండి, వేములవాడ శాసనాలలో గూడా ద్రమ్మముల ప్రసక్తి ఉంది. రాష్ట్రకూటుల కన్హేరి (Kanheri) శాసనములో బంగారు ద్రమ్మము పేర్కోబడింది[67]. సాధారణ ద్రమ్మములు వెండివై ఉండేవి. ఈ ద్రమ్మముల విలువ ఎంత ఉండేదో చెప్పుట కష్టతరము. కాకతీయుల కాలంలో రాయగజకేసరి మరియు దాయ గజకేసరి నాణేలుండేవి. రాయగజకేసరి రుద్రమదేవికి సంబంధించింది. దాయగజకేసరి ప్రతాపరుద్రునికి సంబంధించింది[68]. కరీంనగర్ జిల్లాలో ఇటీవల సుద్దాల వద్ద బయల్పడిన కుప్ప (hoard) లో 52 నాణేలు లభించాయి. వాటిలోని 51 దాయగజకేసరి నాణేలు కాకతి ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి కాలపువి[69]. ఈ నాణెములపై వరాహము, నంది, ఖడ్గము, సూర్యచంద్రులతో పాటు దాయ గజకేసరి అని తెలుగు అక్షరాలు కనిపిస్తాయి.

కాకతీయుల కాలపు శాసనాలు పది రూకల నాణెమును కేసరి గద్యన, కేసరిమాడ, నిష్క నామాంతరములతో పిలిచేవారని తెలుపుతున్నాయి[70]. ఆనాటి రూక నేటి రూపాయిలాంటిది. అర్ధరూకను అడ్డుగ, పావురూకను పడిక అని పిలిచేవారు. రూకలో ఎనిమిదవ వంతు భాగమును పరక మరియు పదహారవ వంతు భాగమును వీసము అనేవారు. 1962లో మెట్రిక్‌పద్ధతి (Metric system) ప్రవేశపెట్టుటకు పూర్వమున్న ఒక అణాయే ఈ వీసము. రూక ఆనాటి ప్రామాణిక నాణెము (Standard Coin) వీసము, పరక, పడిక మరియు అడ్డుగ యొక్క గుర్తులు లేదా చిహ్నములు (Symbols) ఈ క్రింది విధంగా శాసనాలందు కనిపిస్తాయి.

ఒక వీసము లేదా వీస	(-)	ఒక అడ్డపు చిన్నగీత
ఒక పరక లేదా బేడ (బ్యాడా)	(=)	రెండు అడ్డపు చిన్నగీతలు
ఒక పడిక లేదా చుక్కలేదా పావలా	(׀)	ఒక పొడువు చిన్నగీత
ఒక అడ్డుగ లేదా అర్ధ	(׀׀)	రెండు పొడువు చిన్నగీతలు.

చిట్టాపురం శాసనమందు మాడ నాణెము పేర్కోబడింది[71]. కాకతీయుల కాలమందు వీసము కంటె చిన్ననాణేల వివరాలు తెలియవు. డబ్బు,కాసు,కని వాటి విలువ వివిధ కాలములందు వివిధ ప్రాంతాలలో వేర్వేరుగా ఉండేది. కావున ఈ నాణెముల విలువ కట్టడం ఊహాజనితమే అవుతుంది[72].

కాకతీయుల కాలపు రూకలోని వివిధ భాగాల విలువ ఈ క్రింద తెలుపబడింది.

1 వీసము	=	1/2 పరక	1/16 వంతు రూక
2 వీసములు	=	1 పరక	1/8 వంతు రూక
2 పరకలు	=	1 పడిక(చుక్క)	1/4 వంతు రూక
2 పడికలు	=	1 అడ్డుగ (అర్ధ)	1/2 వంతు రూక
2 అడ్డుగలు	=	1 రూక	1 రూక
10 రూకలు	=	1 మాడ లేదా గద్యన లేదా నిష్క.	

కుతుబ్‌షాహీ నవాబుల నాణేలు బహుతక్కువ సంఖ్యలో లభించినాయి. మొహ్మద్ అబ్దుల్‌వలి ఖాన్ 1961లో ముద్రించిన గోలకొండ నాణెముల పుస్తకములో ఆనాటి వరకు లభించిన వివిధ సుల్తాన్‌ల నాణేల వివరాలు తెలుపబడినాయి. జమ్షీద్ సుల్తాన్ కాలపువి 4 నాణేలు, సుభాన్ అలీది ఒక నాణెము, మొహ్మద్‌కులీ కుతుబ్‌షావి గోలకొండ (Mint) మింట్ లో ముద్రింపబడిన 50 నాణేలు, హైదరాబాద్ మింట్‌లో ముద్రింపబడిన 152 నాణేలు వర్ణింపబడ్డాయి. మొహ్మద్‌కుతుబ్‌షావి 7, అబ్దుల్లా కుతుబ్ షా పేరట ఒకటి, అబ్దుల్లా బాదుషా పేరట ఒకటి అబ్దుల్లా ఘాజీపేరట 71, అతని పేరు లేకుండా 87 నాణేలు వివరింపబడినాయి. చివరి సుల్తాన్ అబుల్‌హసన్ కుతుబ్‌షా కాలపు 11 నాణేల వివరములు, వాటిపై నున్న వ్రాతలు మున్నగునవి తెలుపబడినాయి[73].

కుతుబ్‌షాహీల అనంతరం నాలుగు దశాబ్దాల పాటు మొగలులు దక్కన్‌కు పాలకులైనారు. వారి నాణేలు గోలకొండ రాజ్యమంతట చలామణిలో ఉండేవి. మొగలుల నాణేలు 1857లో జరిగిన సిపాయి విప్లవము వరకు గూడా అమలులో ఉండేవని తెలుస్తుంది. షేర్షాకాలపు నాణేలు గూడా కొన్ని చలామణిలో ఉండినట్లు తెలుస్తుంది.[152] సిపాయిల విప్లవ సమయమందు నైజాం రాజ్యములో మొగలు పాదుషా పేరట నాణేలు చలామణి కావడం బ్రిటిష్ వారికి గిట్టలేదు. ఆంగ్లేయులు చివరి మొగలు పాదుషాను బంధించి 1857లో రంగూన్ జైలుకు పంపిన విషయం విదితమే. వారు నూతన నాణేలు ప్రవేశపెట్టుటకై నిజాం పై ఒత్తిడి తెచ్చారు.

మూడవ నిజాం సికిందర్‌జా కాలంలో హైదరాబాద్ నందు 1803లో టంకసాల స్థాపించబడింది. ఇది సుల్తాన్‌షాహి రాజభవనమందు ఉండేది. చేతితో నాణేలు చేయబడేవి. మొదటి సాలార్‌జంగ్ నవాబు 1858లో హాలీసిక్కా (Hali sicca) ప్రవేశపెట్టాడు. 1903లో సైఫాబాద్‌లో మింట్ (Mint) ఏర్పడింది. 1903లో వెలువడిన నాణేలపై చార్మినార్ బొమ్మ ముద్రించడం ఆరంభమైంది. మీర్ మహబూబ్ అలీఖాన్ ఆరవ నిజాం కాలంలో 1903 నుండి 1911 వరకు ముద్రింపబడిన నాణేలను మహబూబియా సిక్కా (Mahaboobia sicca) అనేవారు. అతని తరువాత రాజ్యానికి వచ్చిన చివరి ఏడవ నిజాం మీర్ ఉస్మాన్‌అలీఖాన్ కాలపు నాణేలను ఉస్మానియా సిక్కా (Osmania Sicca) అనేవారు. 1903-1905 మధ్యకాలంలో వెండివి గుండ్రటి రూపాయి బిళ్లలు, పావలా, బేడ బిళ్లలు ముద్రింపబడ్డాయి. రాగివి ఒకపైస (రెండు పాయిలు Two pies) మరియు మూడుపైసల (ఆరు పాయిలు Six pies) బిళ్లలు (Copper coins) వెలువడినాయి. గ్రామాలలో నేడు గూడా మూడు పైసల రాగి గుండ్రటి నాణెమును ఒక తులం వస్తువును తూకం చేయడానికి త్రాసులో వాడుతారు. 1906-1910 మధ్యకాలంలో బంగారు గుండ్రటి అష్రఫీ (Ashrafi) నాణేలు అమలులోనికి వచ్చాయి. నాలుగు రకాల గుండ్రటి బంగారు నాణేలు ముద్రింపబడేవి. రూపాయి, అర్ధరూపాయి, పావలా, బేడ అను నాలుగు రకాల నాణేలు అమలులోనికి వచ్చాయి. ఇవన్ని బంగారు నాణెములే. ఒక పాయి (One pie) రాగి నాణేలు మరియు అర్ధరూపాయి వెండినాణేలు గూడా ముద్రింపబడ్డాయి. బంగారు అష్రఫీ నాణెము విలువ వెండి నాణెములతో పోల్చినప్పుడు 1930లలో ఈ క్రింది విధంగా ఉండేది.[74]

ఒక బంగారు అష్రఫీ	=	29 ఉస్మానియా వెండి రూపాయలు
అర్ధ బంగారు అష్రఫీ	=	15 ఉస్మానియా వెండి రూపాయలు
పావలా బంగారు అష్రఫీ	=	8 ఉస్మానియా వెండి రూపాయలు
బేడ బంగారు అష్రఫీ	=	5 ఉస్మానియా వెండి రూపాయలు

వెండి నాణేలలో గూడా రూపాయి, అర్ధ రూపాయి, పావులా, బేడ లేదా బ్యాడ అను నాలుగు రకాల గుండ్రని బిళ్లలు వెలువడ్డాయి. రాగి నాణేలలో ఒక పాయి (One Pie or half paisa) ఒక పైస (One Paisa or two pies) మరియు మూడుపైసల పెద్ద గుండ్రని బిళ్లలు ప్రవేశపెట్టబడ్డాయి. 1936లో నిక్కెల్ (Nickle) నాణేలు అమలులోనికి వచ్చాయి. 1918లో పేపర్ కరెన్సీ (Paper currency) ముద్రణ ఆరంభమైంది. తొలుత పది రూపాయల నోటు మరియు వంద రూపాయల నోటు ముద్రింపబడ్డాయి. 1919లో ఒక రూపాయి నోటు మరియు ఐదు రూపాయల నోటు గూడా అమలు లోనికి వచ్చాయి. 1926లో వెయ్యి రూపాయల నోటు గూడా ముద్రింపబడింది. ఉస్మానియా సిక్కా పోలీసు చర్య తరువాత గూడా కొంతకాలం చలామణిలో ఉండేది. దీనికి సమాంతరంగా కల్దార్ సిక్కా భారత యూనియన్‌ది నడిచేది. ఉస్మానియా సిక్కా 116 రూపాయలకు 100 కల్దార్ సిక్కా సమానంగా ఉండేది. 1962లో

మెట్రిక్ పద్ధతి (Metric System) నాణేలు ప్రవేశపెట్టబడినాయి. రూపాయి ఒక వంద నయా పైసలుగా విభజింపబడింది. పైస, రెండు పైసలు, ఐదు పైసలు, పది పైసలు, ఇరవై పైసలు, పావలా, అర్ధరూపాయి, రూపాయి బిల్లలు ముద్రింపబడ్డాయి. రూపాయి విలువ తగ్గి నేడు పైస, రెండు పైసల, ఐదు పైసల బిళ్లలు క్రమంగా కనుమరుగవుచున్నాయి. రాబోయే కాలంలో రూపాయి నాణెమే చివరి నాణెంగా పరిగణింపబడుతుందనుటలో సందేహం లేదు.

తపాలాశాఖ వలన ఆదాయం

1870 వరకు టెలిగ్రాఫ్ పద్ధతి లేదు. టప్పా గుంగ్రూపద్ధతి (Tappa ghumgru) అమలులో ఉండేది. ఒక పొడుగాటి కఱ్ఱ చివర గంట ఉండేది. టప్పాతో పరుగెత్తు ఉద్యోగి (Runner) పరుగులు తీసినకొలది గంట మ్రోగేది. అతని వేగానికి అంతరాయం కలుగకుండా జనమును హెచ్చరించుటకై అతడు గంటగల కఱ్ఱను వెంట మోసేవాడు. 1904లో ఒక అణా రెవెన్యూ స్టాంపు మొదటిసారిగా ముద్రింపబడింది. హైదరాబాద్ నుండి పూనాకు టప్పా (Post) పోవడానికి 5 రోజులు పట్టేది. సర్కారిటప్పా (Govt. Post) కు ఒక ఈక (Feather) తగిలింపబడేది. గుఱ్ఱములు, ఎద్దులు, ఒంటెలపైన టప్పాను పంపించేవారు. రాజధాని నుండి జిల్లాలలోనికి టప్పా చేరుటకు వారం రోజులు పట్టేది.

1937లో ఒక పోస్ట్‌కార్డ్ (Single Postcard) విలువ 4 పాయిలు అనగా రెండుపైసలు. రిప్లై కార్డ్ (Reply Card) విలువ 8 పాయిలు అనగా నాలుగు పైసలుండేది. 1930లో లిఫాఫా లేదా కవర్ (Post Cover or Envelope) ధర నాలుగు పాయిలు లేదా రెండు పైసలు. 1935లో ఒక అణా కవర్లు అమలులోనికి వచ్చాయి. నేడు ఒక కవరు ధర ఐదు రూపాయలు. తపాల స్టాంపుల అమ్మకంతో ప్రభుత్వానికి కొంత ఆదాయం వచ్చేది.

కొలతలు (Measures)

కాకతీయుల కాలపు ప్రామాణికమైన తూనికలు, కొలతలకు ముందు కేసరి పదమును ఉపయోగించి కేసరిపుట్టి, కేసరితూము, కేసరిమానుక, కేసరికుంచము అని పిలిచేవారు. తెలుగు దేశములో కాకతీయులే ప్రప్రథమంగా కేసరికొలమానములను ఉపయోగించినారు. అంతకు పూర్వము పశ్చిమ చాళుక్యుల కాలంలో గంధహస్తిమాడలు, వెలనాటి చోడుల కాలంలో బిరుదుగద్యలు, తూర్పు చాళుక్యుల కాలంలో త్రిభువనాంకుశమానికలు అనే కొలమానములు వాడుకలో ఉండేవి. కాకతీయులే కేసరి నాణేలు, కేసరి తూనికలు, కేసరి కొలతలు వారి రాజ్యమందు ప్రవేశపెట్టారు[75]. భూముల కొలతలకై ప్రామాణికమైన గడలను కొయ్యదండములను (Wooden rods) వాడేవారు. వివిధ ప్రాంతాలలో వివిధ రకములైన కొయ్య దండముల కొలమానములుండెనని కాకతీయుల శాసనాలు వివరిస్తున్నాయి. 32 జానల (Jenas or palm lengths) పొడువు గల బొంగు (Bamboo pole) తో భూములను కొలిచేవారు[76]. ఈ బొంగు

కొలమానమును గడ, దండక లేదా కోల అని పిలిచేవారు. రెండు జానల కొలమానమును మూర (Cubit) అనేవారు. రెండు మూరలు గల పొడవును ఒక గజము (yard) అంటారు. నేడు మూడు అడుగులకు ఒక గజంగా (3 Feet = one yard) పరిగణిస్తారు. ఈ క్రింద పేర్కొనబడిన వివరములు ఆనాటి కొలమానములను స్పష్టంగా తెలుపుతాయి.

9 అంగుళములు	=	1 జాన
2 జానలు	=	1 మూర
2 మూరలు	=	1 గజము లేదా (3 అడుగులు)

ఇండ్ల స్థలాలను కొలుచుటకు 8 మూరల కఱ్ఱదండము, భూములు కొలవడానికి 24 మూరల కొయ్యదండము లేదా బొంగు వాడినట్లుగా గుంటూరు జిల్లాలోని పెనుమాలి (Penumali) శాసనమందు పేర్కొనబడింది[77].

తరిపొలములను మర్తుర్లలో లేదా మట్టర్లలో, వట్టి భూములను (dry land) ఖండువ, ఖండుక లేదా పుట్టి కొలమానములతో కొలిచేవారు. సాధారణంగా పొలాల విస్తీర్ణము చేను చెలకల విస్తీర్ణము కంటే తక్కువగా ఉండేది. వేములవాడ చాళుక్యుల కాలపు శాసనములందు దేవాలయాలకు దానాలిచ్చిన భూములు మర్తుర్లలో లేదా మట్టర్లలో పేర్కోబడినాయి. ఇదే మర్తుర్ల పదము కళ్యాణి చాళుక్యుల, కాకతీయుల శాసనములందు గూడా కనిపిస్తుంది[78]. కరీంనగర్ మ్యూజియంలో నున్న రెండవ అరికేసరి కాలపు క్రీ.శ. 946 శిలాశాసనమందు ధరపయ్య అను బ్రాహ్మణునికి 50 మట్టర్‌ల (Mattars) నీరునేలను రాజు దానమిచ్చినట్లు పేర్కోబడింది[79]. వేములవాడ యందున్న అదే రాజు యొక్క వేరొక శాసనము భూకొలతలను నివర్తనములలో (Nivartanas) తెలుపుతుంది[80]. రెండవ అరికేసరి వేములవాడలోని దేవాలయాలకు వంద నివర్తనముల భూక్షేత్రమును (dry land) ఎనిమిది నివర్తనముల పానీయక్షేత్రమును (wet land) దానమిచ్చినట్లు ఈ శాసనమందు ఉంది. ఈ శాసనములో తరి భూమి, పొడి భూమి రెండింటి కొలతలు నివర్తనములలో ఉండుట గమనార్హం. సాధారణంగా భూముల కొలతలు నివర్తనములు, మర్తుర్లు, మట్టర్‌లలో ఉండేవని శాసనాల వలన తెలుస్తుంది. కాని వాటి మూల్యము (Value) తెలిసికోవడం కష్టం.

ధాన్యములు మున్నగు వాటిని (Volumetric measures) కొలుచుటకు గిద్ద చిట్టచివరి కొలమానము కాగా పుట్టి అన్నింటి కంటే పెద్ద కొలమానము. ఈ క్రింది పట్టిక ఆనాటి కొలమానముల వివరములను స్పష్టంగా తెలుపుతుంది[81]. అవే కొలమానములు 1962లో మెట్రిక్ (Metric system) పద్ధతి ప్రవేశ పెట్టబడినప్పటికిని నేటికిని ఇంకా గ్రామాల్లో అచ్చుటచ్చుట అనుసరింపబడుతూనే ఉన్నాయి.

4 గిద్దలు	=	1 సోల
2 సోలలు	=	1 తవ్వ
2 తవ్వలు	=	1 మానిక
2 మానికలు	=	1 అడ్డ
2 అడ్డలు	=	1 కుంచము
2 కుంచములు	=	1 ఇరుస
2 ఇరుసలు	=	1 తూము
2 తూములు	=	1 ఇద్దూము
2 ఇద్దూములు	=	1 నల్దూము
5 తూములు	=	1 ఏద్దూము
10 తూములు	=	1 పందూము
20 తూములు	=	1 పుట్టి ('ఖ' అక్షరము తెలుపును)

పైన పేర్కొనబడిన కొలతలు మధ్యయుగపు శాసనములందు కనిపిస్తాయి. తూములు, పుట్టీలు ప్రాథమిక (Basic Measures) కొలతలు కాగా మిగిలినవన్నియు వాటిలోని భాగాలు లేదా వాటి కంటే కొన్ని రెట్లు అధికంగా ఉంటాయి. కరీంనగర్ జిల్లాలోని కాకతి ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తి కాలపు తేదీలేని చిట్టాపూర్ శాసనమందు సోలెడు, మానెడు, తూమెడు కొలమానములు కనిపిస్తాయి.[82] కాకతీయుల కాలపు హుస్నాబాద్ శాసనము స్థానిక దేవునికి నాలుగు పుట్ల వడ్లు దానమిచ్చినట్లు తెలుపుతుంది.[83] జగిత్యాలకు సమీపమందున్న మల్లన్నపేట దేవాలయంలోని వెలమదొర శాసనం స్థానిక దేవరకు 12 కుంచముల వడ్లు దానమిచ్చినట్లు పేర్కొంటుంది[84].

శాసనములందున్న సోలెడు, మానెడు, తూమెడు, కుంచెడు మొదలగు కొలమానములు అన్నియు నేటికి ఈ జిల్లాలోని గ్రామీణ ప్రాంతాలలో అమలులో ఉన్నాయి. కాని కొన్ని ప్రాంతాల్లో ఈ జిల్లా యందే ఈ కొలతలందు కొన్ని వ్యత్యాసాలున్నాయి. మెటుపెల్లి, కోరుట్ల ప్రాంతములందు అమలులో ఉండినకొలమానముల వ్యత్యాసము ఈ క్రింద వివరింపబడింది.

2 పావెడులు	=	1 అరసోల
2 అరసోలలు	=	1 చిట్టెడు
2 చిట్టెడులు	=	1 అట్టెడు
2 అట్టెడులు	=	1 తవ్వ
2 తవ్వలు	=	1 మానిక
2 మానికలు	=	1 కుంచము
8 కుంచములు (16మానికలు)	=	1 తూము
20 తూములు	=	1 పుట్టి

జగిత్యాల ప్రాంతపు మానిక కొలమానము మెటుపెల్లి ప్రాంతపు దానితో వ్యత్యాసముంది. జగిత్యాల ప్రాంతమందు 4 సోలలకు ఒక మానిక అవుతుంది. అదే మెటుపెల్లి మానికకు 5 సోలలవుతుంది. మెటుపెల్లి మానిక జగిత్యాల దానికంటె ఒక సోలెడు కొలమానము ఎక్కువగా ఉండేది. జగిత్యాల ప్రాంతపు 5 సోలల కొలమానము మెటుపెల్లి ప్రాంతపు 4 అట్టెడుల కొలమానమునకు సమానంగా ఉంటుంది. ఈ విధంగా కొలతలలో వివిధ ప్రాంతములందు ఒకే జిల్లాలో వ్యత్యాసములు కనిపిస్తున్నాయి. ఈ కొలమానములన్నియు నేటికి గ్రామీణ ప్రజలు పాటించుట గమనార్హం మరియు అరుదైన విషయం.

తూనికలు (Weights)

విలువైన వస్తువులు తూకము చేయుటలో (Gravimetric units) తులము, పాల, వీశ తూకములు శాసనములందు పేర్కొనబడ్డాయి. బంగారం, వజ్రములు, విలువైన రాళ్లు (Precious stones) తూకము చేయుటకు గురిగింజ (గురివింద గింజ) (Guriginja) చిట్టచివరి కొలమానము. గురిగింజ ఒక విత్తు (Seed) లేదా బీజము. ఈ క్రింది పట్టికలో తూనికల వివరములు తెలుపబడ్డాయి[85].

4 గురిగింజలు	=	1 సిన్నము లేదా చిన్నము
30 సిన్నములు	=	1 తులము
3 తులములు	=	1 పాల
40 పాలలు	=	1 వీశము (లేదా తక్కెడు)
2 వీశములు	=	1 ఎత్తు
8 వీశములు లేదా 4 ఎత్తులు	=	1 మణుగు (తూము)
20 మణుగులు	=	1 పుట్టి (ఖండుక)

ప్రస్తుత మెట్రిక్ పద్ధతి (Metric system) 1962లో ప్రవేశ పెట్టబడు వరకు పైతూకములన్నియు కరీంనగర్ జిల్లా యందు అమలులో ఉండేవి. నేడు గూడా గ్రామీణ ప్రాంతాలలో తులము, తక్కెడు తూనికలు సాధారణంగా కనిపిస్తాయి. పట్టణాలలో గూడా నేటికీ బంగారం, వెండి అమ్మకాలు పాత తులాల తూకంలోనే ఎక్కువగా కనిపిస్తాయి.

కరీంనగర్ జిల్లా మధ్యయుగంలో సిరిసంపదలతో తులతూగింది. కుతుబ్‌షాహీల మరియు ఆసఫ్‌జాహీల కాలంలో గూడా ప్రజల ఆర్థిక పరిస్థితి నేటి కంటే ఎన్నోరేట్లు మెరుగుగా ఉండేది. కాని చివరి నిజాంనవాబుల కాలంలో క్షామముల వలన దుర్భర పరిస్థితి ఏర్పడిందని తెలుస్తుంది. గత రెండు వేల సంవత్సరములలో కరీంనగర్ జిల్లా ప్రజలు అన్ని రకాల ఆర్థిక సాంఘిక పరిస్థితులను జీర్ణం చేసికొని సహించారు. ప్రస్తుతం శ్రీరాంసాగర్ ప్రాజెక్ట్ కాలువల ద్వారా వ్యవసాయం అభివృద్ధి చెందింది. ప్రజల జీవన ప్రమాణాలలో గత మూడు, నాలుగు

దశాబ్దాలలో విప్లవాత్మకమైన మార్పులు వచ్చాయి. యంత్రాల ఉపయోగం పెరిగింది. వాహనాలు పెరిగాయి. అక్షరాస్యతతో పాటు ఉన్నత విద్య అమోఘంగా అభివృద్ధి చెందింది. రాకపోక సౌకర్యాలు పెరిగాయి. పరిశ్రమలు అభివృద్ధి చెందాయి. బహుముఖంగా కరీంనగర్ జిల్లాప్రజల జీవన ప్రమాణాలు పెరిగాయి.

ఆధార గ్రంథములు

(References)

1. కె.సాంబశివరావు, *భారతదేశచరిత్ర - సంస్కృతి*, Part I, 1987. p. 145
2. మల్లంపెల్లి సోమశేఖరశర్మ, *Op.cit.* pp. 11&12
3. J.Ramanaiah, *Temples of South India*, 1989. pp. 18 & 19.
4. బి.యన్.శాస్త్రి, *Op.cit*, pp. 76-78 & 83,84.
5. *IAPKD*, No.2, pp. 5-10.
6. *Ibid*, No.8, pp. 21-24
7. *Ibid*, No.13, p. 34
8. మల్లంపల్లి సోమశేఖరశర్మ, *Op.cit*, p. 18
9. *IAPKD*, No.75, pp. 139-141
10. N.Markandeya Sarma, "Sitarampalli Inscription" *APHC*, Vol.X, 1986, pp. 114-116
11. S.Dasarathi, "Numismatic References" *APHC*, Vol.X, 1986. pp.117-119
12. K.A.Nilakanta Sastri, *Op.Cit.*, pp. 324 & 325
13. Ram Saran Sharma, *Light on Early Indian Society and Economy*, 123, 144
14. *EA*, Vol.II, pp. 36-38
15. *IAPKD*, Nos. 16 & 17, pp. 42-47
16. *EA*, Vol.IV, pp. 67-89
17. *Ibid*, pp. 81-84
18. *Ibid*, pp. 84-89
19. *IAPKD*, No. 38, pp. 106-111
20. *తెలంగాణ శాసనములు*, Vol. I, No.21, pp.173-177.
21. *Ibid*, No.13, p. 116
22. *EHD*, p. 710
23. *IAPKD*, No.30, pp. 88-93
24. *Ibid*, No.7, pp. 19-21
25. *Ibid*, No.20, pp. 52-54
26. *Ibid*, No.30, pp. 88-93.
27. K.A.Nilakanta Sastri, *Op.cit.*, p. 328
28. D.N.Jah, *Studies in Early Indian Economic History*, pp. 82-85
29. *EA*, Vol. II, pp. 21-30
30. *IAPKD*, No.8, pp. 21-24.
31. *IAPKD.*, No.28, pp. 75-80
32. *Ibid*, No.25, pp. 64-71
33. *Ibid*, Nos. 29,30,38
34. *Ibid*, No. 25, pp. 64-71
35. పి.శ్రీరామశర్మ, *ఆంధ్రదేశ చరిత్ర - సంస్కృతి*, 1986, p. 181
36. *EHD*, pp. 681, 682
37. *JAHRS*, Vol. XXXV, pp. 183-188

38. J.Ramanaiah, *Op.cit.*, pp.272-274
39. *IAPKD*, No.30, pp. 88-93
40. N.Venkatarmanayya, *Chalukyas of Vemulawada.*, pp. 43 & 84.
41. P.V.Parabrahma Sastry, *The Kakatiyas of Warangal*, pp. 284-286.
42. D.N.Jah, *Op.cit*, 76 & 77
43. *JAHRS*, Vol. XXXVI, part I, pp. 33-47.
44. P.B., Desai, *Jainism In South India*, pp. 13 & 14.
45. N.Venkataramanayya, *Op.cit.*, p.84.
46. *Corpus*, Part III, p.2
47. *IAPKD*, No.38, pp. 106-111
48. P.V.Parabrahma Sastry, *Op.cit.*, p. 245
49. *IAPWD*, No.63.
50. *IAPKD*, No.30, pp. 88-93.
51. *Ibid*, No.1, pp. 1-5.
52. *Ibid*, No.2, pp. 5-10
53. *Ibid*, Nos. 10 & 13
54. *EHD*, p. 684.
55. P.V.Parabrahma Sastry, *Op.cit.*, pp. 214-220
56. *IAPKD*, No.37, pp. 104-106
57. Noboru Karashima, *South Indian History and Society*, p.162
58. P.V.Parabrahma Sastry, *Op.cit.*, 220, 221
59. *IAPKD*, No.36, pp. 103, 104
60. *Ibid*, No.38, pp. 106-111
61. M.Somasekhara Sharma, *Corpus*, Part IV, No. 38, p. 84.
62. *EA*, Vol. IV, pp. 93-102
63. *IAPWD*, No. 37.
64. *EHD*, P. 685
65. *JAHRS*, Vol. XXXVI, p. 64
66. *APGKD*, pp. 138-140
67. *EHD*, p. 802
68. P.V.Parabrahma Sastry, *Kakatiya Coins and measures*, p.9
69. *Ibid*, p.10
70. P.V.Parabrahma Sastry, *Op.cit*, p. 11
71. *IAPKD*, No.38, pp. 106-111
72. P.V.Parabrahama Sastry, *Op.cit*, p.14
73. Md. Abdul Wali khan, *Qutub Shahi Coins in A.P. Museum*, 1961. p.21
74. Raza Ali Khan, *Hyderabad 400 years*, pp. 138-141.
75. P.V. Parabrahma Sastry, *Op.cit.* p.18.
76. *EHD*, p. 683
77. *Ibid.*
78. *IAPKD*, Nos. 1,5,7,9,15,38.
79. *Ibid*, No. 1. pp. 1-5.
80. *Ibid*, No. 2. pp. 5-10.
81. P.V.Parabrahma Sastry, *Op.cit.*, p-19.
82. *IAPKD*, No. 38, pp. 106-111
83. *Ibid*, No. 36, pp. 103,104
84. *Ibid*, No. 53, pp. 125, 126
85. P.V.Parabrahma Sastry, *The Kakatiyas of Warangal*, p. 269.

ఏడవ అధ్యాయము

VII. ఆలయ వాస్తు శిల్పము

హిందూ దేవాలయముల నిర్మాణము ఎప్పుడు, ఎచట ఆరంభమైనదో నేటికీ ఇదమిత్థంగా తేలలేదు. దేవతా విగ్రహములకు గుడుల నిర్మాణము ఆంధ్రదేశంలో బహుశః క్రీ.పూ. రెండవ శతాబ్దములో ఆరంభమైనట్లు, అవి ఇటుకతో నిర్మింపబడినట్లు, పెద్దబొంకూరు, వీరాపురం వద్ద జరిపిన త్రవ్వకాల్లో బయల్పడిన మిక్కిలి శిథిలావస్థలో ఉన్న కొన్నిఅవశేషాలను బట్టి తెలుస్తుంది. తొలి మందిరాలు చాలా మట్టుకు ఇటుక నిర్మాణాలే. క్రీ.పూ. రెండవ శతాబ్దమునకు చెందిన విష్ణుదేవాలయ పునాదులు భూపాల్‌లోని బెస్నాగర్ (Besnagar) వద్ద బయల్పడినాయి[1]. అచటి విష్ణునగర్ యే బిష్ణునగర్ క్రమముగా బెస్నాగర్‌గా మారి ఉంటుంది. ఈ మందిరాలు నశించిపోయే వస్తు సముదాయముతో కట్టబడినాయి. ఆంధ్రదేశంలో బయల్పడిన అవశేషాలు కేవలం ఒక గది మాత్రమే కలిగినవి కనుక అప్పటికి వాస్తు శిల్పవిధానాలు సరిగా ఏర్పడి ఉండవని ఊహించవచ్చు.

ఇటుక మరియు చక్కగా దిద్దబడిన రాయి (dressed stone) తో గూడిన ఆలయముల నిర్మాణము గుప్తరాజుల కాలములోనే ఆరంభమైంది. దేవాలయ వాస్తు కళా పద్ధతులు అప్పటి నుండే ఆరంభమైనవని చెప్పాలి. ఉత్తర భారతములోని దేవాలయాలలో ఉత్తర ప్రదేశ్‌లోని భిటార్‌గాంవ్ ఇటుక దేవాలయము, మధ్యప్రదేశ్‌లోని భూమర శివాలయము, నాచన కుఠార పార్వతి దేవాలయము, ఎరాన్‌లోని విష్ణు, వరాహ ఆలయములు, తిగావలోని దేవాలయములు మున్నగునవి క్రీ.శ. ఐదవ శతాబ్దమునకు చెందినవి[2]. క్రీ.శ.415 లో సాంచీ యందు రాయితో నిర్మింపబడిన 17వ నెంబర్ దేవాలయము నేటికి దృఢంగా నిలిచియున్న తొలి దేవాలయమనవచ్చు[3]. షోలాపూర్ జిల్లాలోని తేర్ (Ter) వద్ద నున్న రెండు శిథిలాలయాలు, గుంటూరు జిల్లాలోని చేజెర్ల కపోతేశ్వరాలయము క్రీ.శ. ఐదవ శతాబ్దమునకు చెందినవే[4]. కాని ఇటీవలి త్రవ్వకాల వలన చేజెర్ల ఆలయం రెండో శతాబ్దానికి చెందినట్లు తెలియవస్తుంది.

దక్కన్‌లో బౌద్ధుల కళారీతులు పతనమొందిన తరువాత బాదామిచాళుక్యులు అనేక హిందూ దేవాలయములను ఐహోల్, పట్టడకల్, బాదామిలలో నిర్మించి సాంస్కృతిక పునరుజ్జీవమునకు తోడ్పడినారు. అందమైన వీరి కళాత్మక నిర్మాణములు వారి రసికతకు దర్పణము పట్టుచున్నాయి. తొలి చాళుక్యకళారీతులు, వాస్తు నిర్మాణ సంప్రదాయములు ఇచటి నుండియే ఆంధ్రప్రదేశ్ రాష్ట్రములోని దూర దూర ప్రాంతాలకు పయనించాయి. అలంపురము నందలి నవబ్రహ్మ ఆలయములు, సత్యవోలు, మహానందిలోని దేవాలయములు బాదామి చాళుక్యుల కళారీతులకు ప్రతీకలుగా నిలిచి ఉన్నాయి. క్రమముగా ఇవే వాస్తు కళా సంప్రదాయములు తరువాత కాలములో కరీంనగర్ జిల్లా యందు నిర్మింపబడిన దేవాలయాలలో ప్రతిబింబించినాయి.

కరీంనగర్ జిల్లా యందు తొలిచారిత్రక యుగమునకు సంబంధించిన హిందూ దేవాలయముల జాడ లేదు. కాని ధూళికట్టలో క్రీ.పూ. రెండవ శతాబ్దమునకు చెందిన బౌద్ధ స్థూపముంది[5]. పెద్ద బొంకూరు త్రవ్వకాలలో బయల్పడిన ఒక ఇటుకతో నిర్మించిన గది 5.30x4.90 మీటర్ల కొలతలతో హిందూ దేవాలయంగా భావింపబడింది[6]. కాని అందులో ఏ దేవతా ప్రతిమ ఉండేదో కానరాలేదు. క్రీస్తు తరువాత తొలి శతాబ్దములలో నశించి పోవు వస్తువులతో గూడిన నిర్మాణములు నేడు నిలిచిలేవు. కరీంనగర్ జిల్లా దేవాలయపు వాస్తుకళ అధ్యయనం చేయుటకు క్రీ.శ.7వ, 8వ శతాబ్దములకు చెందిన అడవిసోమనపెల్లి గుహాలయాలు తప్ప దేవాలయ నిర్మాణముల తొలి ఆధారాలేవి లేవు.

కరీంనగర్ జిల్లాలో వేములవాడ చాళుక్యుల పాలనలో చదునుచేసి దిద్దబడినరాయితో శాశ్వత ప్రాతిపదికపై దేవాలయముల నిర్మాణం ఆరంభమైంది. క్రీ.శ. పదవ శతాబ్దారంభం నుండి పదునాల్గొవ శతాబ్దారంభం వరకు కరీంనగర్ జిల్లాలో వేములవాడ చాళుక్యులు, కళ్యాణి చాళుక్యులు, పొలవాస రాజులు, కాకతీయులు వివిధ కళారీతులలో దేవాలయముల నిర్మాణము గావించారు. ఈ నిర్మాణములలో చాలా మట్టుకు శివాలయములే. మరికొన్ని వైష్ణవాలయములతో పాటు జినాలయములు గూడా నిర్మింపబడినాయి. కాకతీయుల కాలపు దేవాలయాల్లో శిల్పుల కళానైపుణ్యము, వారి శిల్పకళా ఔన్నత్యము స్పష్టముగా గోచరిస్తాయి.

1. స్థలము

దేవాలయ నిర్మాణములో స్థల ఎంపిక ప్రధానాంశము. ఆలయముల నిర్మాణంలో స్థలము ఎంపికతో పాటు భూపరీక్ష గూడా ప్రధానాంశంగా వాస్తుశాస్త్రాలలో పేర్కొనబడింది. హిందూ దేవాలయాల నిర్మాణంలో అందమైన ప్రదేశము, మత పవిత్రత, సౌకర్యము, నిర్మాణ స్థిరత్వము మున్నగు అంశాలు పరిగణింపబడుతాయి. నదులు, గుట్టలు, ఊటలు, జలపాతాలు మున్నగు వాటికి దగ్గర నున్న తోటలలో, ఉద్యానవనములలో వినోదపు స్థలములలో దేవతలు ఆడుతూ, పాడుతూ విహరిస్తుంటారని బృహత్సంహిత తెలుపుతుంది[7]. దేవాలయ స్థలపు ఎంపిక

నదిఒడ్డున, సముద్రతీరమున, నదులవాగుల సంగమములందు, గుట్టపైన, గుట్టవంపున, అడవిలో, తోట, వనము, ఊరిలో, రాజధానిలో, ఏదేని పట్టణములో లేదా అందమైన పవిత్ర స్థలములో జరుగవలెనని తంత్రసముచ్చయము పేర్కొంటుంది[8].

కరీంనగర్ జిల్లాలోని దేవాలయముల స్థల ఎంపిక వాస్తు శాస్త్రములు సూచించినట్లుగానే జరిగినట్లు తోస్తుంది. గోదావరి నది తీరమందు వాల్గొండ, ధర్మపురి, తిమ్మాపూర్, కోటిలింగాల, కాశీపేట, మంథని దేవాలయాలు నిర్మింపబడ్డాయి. గోదావరి, ప్రాణహిత నదుల సంగమమందు కాళేశ్వర దేవాలయాలున్నాయి. అడవి సోమన్‌పెల్లి గుహాలయాలు మానేరువైపు ముఖము కలిగి యుండగా నీరకుల్ల దేవాలయము మానేరునది నడుమ ఒక పెద్దరాయిపై ఉంది. చంద్రవెల్లి, గంభీరావుపేట దేవాలయములు మానేరుఒడ్డున ఉన్నాయి. మానేరులో కలిసే మూలవాగు ఒడ్డున వేములవాడ దేవాలయాలున్నాయి. వాగుల ఒడ్డులందు గల దేవాలయాలు కోరుట్ల, చిలువాకోడూరు, చిట్టాపూర్, కొడిమ్యాల, తంగల్లపల్లి మున్నగుచోట్ల ఉన్నాయి.

స్థలము ఎంపికలో నీటి సౌకర్యము ప్రధానాంశము. కొన్ని గ్రామాల్లో చెఱువులు దేవాలయాలు ఏకకాల మందు నిర్మింపబడినట్లు తెలుస్తుంది. చొప్పదండిలోని క్రీ.శ.992 మరియు 1008 శాసనములు అచటి చెఱువు, దేవాలయము ఒకే కాలమందు నిర్మింపబడినట్లు తెలుపుతున్నాయి[9]. కొన్ని సందర్భాలలో చెఱువుల కట్టలపైననే దేవాలయాలు నిర్మింపబడ్డాయి. క్రీ.శ.1083లో వేములవాడ చెఱువుకట్టపై నిర్మింపబడిన రాజరాజేశ్వర దేవాలయము నేటికి దృఢముగా నిలిచి ఉంది[10]. కాని నంది మేడారం చెఱువు కట్టపై నిర్మించిన అమరేశ్వరాలయపు మరియు త్రికూటాలయపు పునాదులు శతాబ్దాల తరబడి నీటి ఒత్తిడికి తట్టుకోలేక శిథిలమైనాయి. పొలాస చెఱువు కట్టపై నిర్మించిన దేవాలయము కూలిపోయి దాని స్తంభములు, శిలాఫలకములు నీటిలో పడిఉన్నాయి. చెఱువు ప్రక్కనే దేవాలయముండుట శ్రేష్ఠముగా భావింపబడింది. ఎందుకనగా దాని నీరు దేవునికి, భక్తులకు ఉపయోగపడుతుంది. చెఱువుల పరిసరములందు నిర్మితమైన దేవాలయాలు చొప్పదండి, జమ్మికుంట, పొలాస, వేములవాడ, శనిగరం, పొట్లపల్లి, రాయికల్, ఎల్గేడ్, కొత్తపెల్లి, విలాసాగర్ లందున్నాయి.

గుట్టలపై నిర్మితమైన దేవాలయాలు రామగిరి, అనంతగిరి, సుందరగిరి, కొత్తగట్టు, కొండగట్టు లందున్నాయి. సాధారణంగా నరసింహ దేవాలయాలకై పర్వతములు, గుట్టలు, గుట్టబోరుల ఉపరి తలాలు ఎంపిక చేయబడినాయి. ఎందుకనగా సింహం గుహల్లో ఉంటుంది. గిరిజా నరసింహనామము దీనిని ధృవపరుస్తుంది[11]. సింహపు ఉనికి పర్వత గుహలలో గనుక అహోబిలం, సింహాచలం, యాదగిరి, లింబాద్రి మున్నగు ప్రదేశములందు గుట్టలపైననే నరసింహాలయాలు నిర్మింపబడ్డాయి. కరీంనగర్ జిల్లాలోని నరసింహాలయాలు బెజ్జెంకి, ఎల్గందల్, నాంపెల్లి, నందగిరి నరసింహులపల్లె, నల్లగొండ, బీర్‌పూర్, దుంపెట, వెల్లుల్ల, శనిగరంలందు గుట్టలపైననే ఉన్నాయి.

రాజధాని నగరము మధ్య గూడా దేవాలయాల నిర్మాణం జరిగింది. రాజధానులుగా వెలసిన వేములవాడ, పొలాస, నగునూరు, మంథనిలందు దేవాలయాలు నేటికీ నిలిచి ఉన్నాయి. కాకతి రుద్రదేవుని మంత్రి గంగాధరుడు అతని రాజధాని నగునూరు నందు విష్ణు ఆలయము నిర్మించెనని క్రీ.శ. 1171 శాసనము తెలుపుతుంది[12]. ఏ కారణము చేతనో కొన్ని గ్రామాలు దేవాలయాలకు దూరమైనాయి. మరికొన్ని గ్రామాలు అదృశ్యమై ఆలయాలు మాత్రం మిగిలి ఉన్నాయి. యుద్ధములు, కరువు కాటకాలు, అంటు వ్యాధులు గ్రామాల తరలింపునకు కారణాలు కావచ్చు. కొన్నిచోట్ల దేవాలయాలు ఊరికి దూరంగా పొలాలలో అగబడుతున్నాయి. అట్టి ఆలయాలు గొడిశాల, ముత్తారం, కటుకూరు, కోహెడ, చెల్పూర్, గుడిమెట్టపల్లె, తక్కలపెల్లి, ఆరవెల్లి మున్నగుచోట్ల ఉన్నాయి.

2. భూపథకము (గ్రౌండుప్లాన్)

దేవాలయపు ముఖము ఎటువైపుండాలో నిర్మాత ఇష్టాయిష్టాలకు వదలి వేయుటకు వీలు లేదు. ఈ ప్రధానాంశము వాస్తు శాస్త్రాలు నిర్దేశించే రీతుల్లో ఉండాలి. సాధారణంగా దేవాలయములు తూర్పు ముఖము కలిగి ఉండాలని కోరుతుంటారు. ఎందుకంటే ఉదయించే సూర్యుని కిరణాలు నేరుగా దైవముపై ప్రసరించే వీలుంటుంది.

తూర్పు ముఖమును కలిగిన దేవాలయాల్లో సూర్యరశ్మి, వెలుతురు ధారాళంగా ప్రవేశించే అవకాశముంటుంది. కరీంనగర్ జిల్లాలోని చాలా దేవాలయాలు తూర్పు ముఖంగానే ఉన్నాయి. కాని కొన్ని దేవాలయాలు ఉత్తర, దక్షిణ, పడమటి ముఖముగా ఉన్నాయి.

వేములవాడ, ధర్మపురి, చొప్పదండి, కాళేశ్వరం, చంద్రవెల్లి, గొడిశాల, పోత్గల్, దేవాలయాలు, ముత్తారం, విలాసాగర్ త్రికూటాలయాలు, జమ్మికుంట శివాలయము, శనిగరం భీమేశ్వరాలయం, పొలాసపులస్త్యేశ్వరాలయం తూర్పు ముఖముగా ఉన్నాయి. నంది మేడారం, వాల్గొండ, చిలువాకోడూరు, నగునూరు, జనగాం మరియు కటుకూరు త్రికూటాలయములు ఉత్తర ముఖము కలిగి ఉన్నాయి. కొత్తపెల్లి, తోటపెల్లి, రాయికల్ త్రికూటాలయములు, బెజ్జంకి నరసింహాలయము, మంథని గౌతమేశ్వరాలయం దక్షిణ ముఖముగా ఉన్నాయి. అడవి సోమనపెల్లి గుహాలయాలు, కోరుట్ల మహాదేవాలయం మాత్రం పడమటి ముఖంగా ఉన్నాయి.

చాళుక్య కాకతీయ దేవాలయాల్లో గర్భగృహము, అంతరాళము, ముఖమంటపము, ప్రవేశ మంటపము నాలుగు ప్రధానాంగాలు. ప్రతిష్ఠింపబడు దైవముల సంఖ్యను బట్టి నేల కొలతల పథకములలో మార్పులు కలిగి గర్భగృహముల సంఖ్య వాస్తుశాస్త్రాలు నిర్దేశించు ప్రకారమే పెంచ బడినాయి. దేవాలయ మందు గర్భగృహము పరమ పవిత్రమైన ప్రధానాంగము. ఇందులో ప్రధానదైవము యొక్క ప్రతిష్ఠ జరుగుతుంది. గర్భగృహము మరియు ముఖమంటపము మధ్య విస్తరించి ఉండేది అంతరాళము. అంతరాళము ముందుండు ముఖమంటపము సువిశాలముగా

నుండి మధ్యలో రంగశిలను కలిగి ఉంటుంది. ముఖమంటపానికి ముందుండు చిన్నమంటపమును ప్రవేశ మంటపమంటారు.

రాష్ట్రకూటుల సామంతులైన వేములవాడ చాళుక్యులు ఒకే గర్భగృహమున్న దేవాలయాలు నిర్మించారు. వారి భూపథకమందు గర్భగృహము, అంతరాళము బదులు అర్ధమంటపము, ముఖమంటప ముంటాయి. ఈ తొలి ఆలయాలలో అంతరాళము గది రూపమును ఇంకను సంతరించుకోలేదు. ద్వారములేని అర్ధ మంటప రూపంలో ఉంటుంది. వేములవాడలోని భీమేశ్వర, కేదారేశ్వర గర్భగృహములందు లింగమునకు నాలుగు మూలలందు నాలుగు స్తంభాలున్నాయి. ఈ స్తంభములకు గోడలకు మధ్య నున్న స్థలము గర్భగృహము లోపలే దైవము చుట్టు తిరుగడానికి ప్రదక్షిణాపథంగా తోడ్పడుతుంది. గర్భగృహము లోపల నాలుగు మూలలందు నాలుగు స్తంభములుండు తొలి చాళుక్యుల కాలపు సంప్రదాయము అలంపురం, మహానంది దేవాలయములందు అగబడుతుంది[13].

కళ్యాణి చాళుక్యుల, కాకతీయుల దేవాలయములందు గర్భగృహము, అంతరాళము, ముఖమంటపము, ప్రవేశమంటపము ఉంటాయి. వీరి కాలములో త్రికూటాలయములు గూడా నిర్మింపబడినాయి. వీటి భూపథకము నక్షత్రాకారములో ఉంటుంది. ఒకే గర్భగృహముతో గూడిన వీరికాలపు దేవాలయాలు చొప్పదండి, శనిగరం, వేములవాడ, చంద్రవెల్లి, గుడిమెట్టపల్లె మున్నగు చోట్ల ఉన్నాయి. వీరికాలపు త్రికూటాలయములు రాయికల్, వాల్గొండ, నగునూరు, కొత్తపెల్లి, జనగాం, మంథని, కటుకూరు, గొడిశాల, ముత్తారం, విలాసాగర్‌లందున్నాయి.

గ్రౌండు ప్లాను ప్రకారం కొన్ని ఆలయాల కొలతలు

1. చొప్పదండి శివాలయము :- ముఖమంటపము 20 అడుగుల చతురస్రము. గర్భగృహము 7'-6" చతురస్రము ప్రవేశమంటపము 10'-6" x 8'-3".
2. రాయికల్ త్రికూటాలయము :- ముఖమంటపము 24 అడుగుల చతురస్రము. గర్భగృహములు 8'-4" చతురస్రాలు. అర్ధమంటపాలు 8'x8'.4" ప్రవేశమంటపము 14'x7'.
3. మల్లన్నపేట శివాలయము :- ముఖమంటపము 31 అడుగుల చతురస్రము. గర్భగృహము 14 అడుగుల చతురస్రము. అంతరాళము 9'-6" x 11'-6".
4. తోటపెల్లి త్రికూటాలయము :- గర్భగృహములు 8' చతురస్రములు అర్ధమంటపములు 8 అడుగుల చతురస్రములు.
5. నగునూరు త్రికూటాలయము :- ముఖమంటపము 24'-4" చతురస్రము. గర్భగృహములు 9'-6" చతురస్రములు. అంతరాళములు 9'-9" x 9'-4".
6. గొడిశాల త్రికూటాలయము :- ముఖమంటపము 27'-6" చతురస్రము. గర్భగృహములు 11'-2" చతురస్రములు. అంతరాళములు 8'-6" x 9'-3". ప్రవేశమంటపము 12'x9'.

7. కటుకూరు త్రికూటాలయము :- ముఖమంటపము 19'-4" చతురస్రము.
గర్భగృహములు 6'-6" చతురస్రములు. అంతరాళములు 6'-6" x 5'.
8. విలాసాగర్ త్రికూటాలయము :- ముఖమంటపము 24 అడుగుల చతురస్రము.
గర్భగృహములు 8'-8"x8'. అంతరాళములు 8'-8"x8'.

3. ఉపపీఠ, అధిష్ఠానాలు

దేవాలయాల నిర్మాణము పరిశీలించునప్పుడు గోడల క్రింద ఒకటి లేదా రెండు భాగములు అగబడుతాయి. రెండు భాగములకు వర్గములుంటాయి. ఒక భాగము ఐచ్ఛికను రెండవది ఆవశ్యకము. అధిష్ఠానము ఆవశ్యకము. ఉపపీఠము ఐచ్ఛికము. ఐచ్ఛికభాగము ఆవశ్యకభాగము క్రింద ఉంటుంది[14].

'అధి' అనగా పైన 'స్థా' అనగా నిలబడుట[15]. అధిష్ఠానమనగా నిలబడుటకు కావలసిన వేదిక. ఆధునిక రచయితలు అధిష్ఠానమును ఆంగ్లములో బేస్ (Base), బేస్‌మెంట్ (Basement) సోకిల్ (Socle) అంటారు. దుబ్రిల్[16] మరియు పెర్సీ బ్రౌన్ [17] దీనిని ఆంగ్లంలో 'బేస్' (Base)గా అనువదించారు. శ్రీనివాసన్[18] మరియు మల్లయ[19] దీనిని ఆంగ్లంలో 'బేస్‌మెంట్'గా వాడారు. స్టెల్లాక్రామ్‌రిష్[20] దీనిని సోకిల్‌గా అనువదించారు.

ఉపపీఠం అనగా ప్రధానపీఠమునకు జోడించిన మరొక అదనపు పీఠమని అర్థము. వాస్తుశాస్త్రములు అధిష్ఠానము క్రింద నిర్మింపబడిన భాగమును ఉపపీఠంగా తెలుపుతాయి. దుబ్రల్ మరియు స్టెల్లాక్రామ్‌రిష్ ఉపపీఠమును ఇదే అర్థంలో వాడారు. అధిష్ఠానము క్రింద ఉపపీఠముతోను, ఉపపీఠము లేకను దేవాలయము నిర్మింపవచ్చు. ప్రాచీన వాస్తుశాస్త్రములు మరియు నిలిచియున్న దేవాలయములు ఉపపీఠమును ఐచ్ఛికభాగముగా తెలుపుతున్నాయి. బాదామిచాళుక్యుల, కళ్యాణి చాళుక్యుల దేవాలయములందగబడని ఉపపీఠము కాకతీయ దేవాలయములందు ఒక ప్రత్యేక విశిష్ట భాగంగా గోచరిస్తుంది.

కాకతీయుల దేవాలయములు సాధారణంగా ఎత్తైన విశాలమైన ఉపపీఠములపై దర్శనమిస్తాయి. రాజస్థాన్, గుజరాత్, దక్షిణ భారతంలో దేవాలయముల ఉపపీఠము విశాలమైన గద్దె రూపంలో అగబడదు[21]. కాని హొయసలుల దేవాలయములందు మాత్రము విశాలమైన ఉపపీఠము, దానిపై అధిష్ఠానముతో గూడిన దేవాలయము నిలిచి ఉంటుంది. అనేక వర్గములతో గూడిన ఉపపీఠము కాకతీయుల దేవాలయములకు ప్రత్యేకమైన శోభను చేకూర్చింది.

కరీంనగర్ జిల్లాలోని నగునూరు, కొత్తపెల్లి, మంథని, ముత్తారం త్రికూటాలయములందు మరియు చంద్రవెల్లి శివాలయమందు గల కాకతీయుల కాలపు ఉపపీఠములు అనేక వర్గములతో బహురమ్యంగా ఉండి చూపరుల దృష్టినాకర్షిస్తాయి.

వాస్తుశాస్త్రములు ఉపపీఠముల ప్రయోజనాలు తెలుపుతాయి[22]. ఉపపీఠము దేవాలయమునకు స్థిరత్వము, భద్రత కలిపిస్తుంది. దేవాలయమునకు ఉన్నతినిచ్చి శోభను చేకూరుస్తుంది. కాకతీయుల దేవాలయముల చుట్టూ నక్షత్రాకారములో నున్న ఉపపీఠము విశాలంగా ఉండి ప్రదక్షిణా పథముగా తోడ్పడుతుంది. సాధారణంగా ఉపపీఠము మరియు అధిష్ఠానము ఒకే రకమైన వర్గములతో అలంకరింపబడినాయి. పట్టిక, కంఠము, త్రిపట్టము, పద్మము, కుముదము పదే పదే ఈ వర్గములందు అగబడుతాయి. అనేక మలుపులతో గూడిన వర్గములు నగునూరు, కొత్తపెల్లి, ముత్తారం మున్నగు చోట్ల గల దేవాలయముల ఉపపీఠములకు, అధిష్ఠానములకు అపారమైన అందమును చేకూర్చాయి.

4. స్తంభము

హిందూ దేవాలయాల నిర్మాణంలో స్తంభం ప్రధానాంగాలలో ఒకటి. వివిధ పేర్లతో ఇది అనేక రకాలుగా ఉపయోగపడుతుంది. దేశములోని ఇతర ప్రాంతాలలో వలె కరీంనగర్ జిల్లాలో గూడా అనేక రకముల స్తంభాలు స్వేచ్ఛగా నిలిచి ఉన్నాయి. గరుడస్తంభములలో మొట్టమొదటి ఉదాహరణ భారతదేశంలో బెస్నాగర్ గరుడస్తంభము.[23] కరీంనగర్ జిల్లాలో శిథిలమైన నగునూరు వైష్ణవాలయం ముందు రెండు అద్భుతమైన గరుడస్తంభములు నేటికి నిలిచి ఉన్నాయి. ఇలాంటి గరుడ స్తంభమే ఒకటి నల్గొండ జిల్లాలోని కొలనుపాక వీరనారాయణ దేవాలయం ముందుంది. నిజామాబాద్ జిల్లాలోని బోధన్ నందు కళ్యాణి చాళుక్య చక్రవర్తి త్రైలోక్యమల్ల మొదటి సోమేశ్వరుని కాలపు శిలాశాసనమందు గరుడ స్తంభ ప్రసక్తి కనిపిస్తుంది[24].

నగునూరులోని రెండు గరుడస్తంభములు ఒకే రీతిలో నుండుట విశేషము. ఇవి అచటి ప్రధాన త్రికూటాలయమునకు ఈశాన్యము నందు పొలములలో ఉన్నాయి. ఇవి దాదాపు 40 అడుగుల ఎత్తు గల స్తంభాలు. వీటిపైన గల దివ్యమైన చిన్నమంటపములలో రెండువైపుల తలలు గల గరుడుడు అంజలి ముద్రలో అందంగా కూర్చొని ఉన్నాడు. ఈ జిల్లాలోని ఇతర చోట్ల గల గరుడస్తంభములు -20' నుండి 25' ఎత్తు కలిగి ఉన్నాయి. వాటిపై చిన్న మంటపము కనిపిస్తుంది. ఇట్టి గరుడస్తంభాలు పొలాస, గంగాధర, వాల్గొండ, పోత్గల్, రామగుండం లందు గల వైష్ణవాలయాల ముందు దర్శనమిస్తాయి.

గరుడస్తంభాల మాదిరిగానే శివాలయాల ముందు అనేక చోట్ల 25' ఎత్తు గల నంది స్తంభాలున్నాయి. ఈ స్తంభాలపై గల చిన్నమంటపంలో చిన్ననంది అగబడుతుంది. ఈ నంది స్తంభాలు చిలువాకోడూరు, పోత్గల్, వాల్గొండలందున్న శివాలయాల ముందు కనిపిస్తాయి.

తోరణ ద్వారపు స్తంభములు రామగుండం మకరతోరణములో ప్రధానాకర్షణలు. తోరణమునకు రెండు వైపుల నున్న స్తంభములపై గల అనేక శాఖలు లతా పద్మశిల్ప వరుసలతో అలంకరింపబడినాయి. ఈ శాఖల క్రింది భాగమున రెండు వైపుల అందమైన చామరధారిణులతో